Բագին

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

Շ. ՇԱՀՆՈՒՐ

❄

Վազգէն Շուշանեանի ձեռագիրներուն մէջ ընթերցողին երեւակայութիւնը ամէնէն աւելի յուզող գործը Շահան Շահնուրի գրականութեան շուրջ խմբագրուած գրութիւնն էր՝ *«Մարդ մը, որ Արարատ չունի իր հոգւոյն խորը»*, որ լոյս տեսաւ գրառումէն ուղիղ կէս դար ետք, 1989ին, Երեւանի *«Նորք»* ամսագիրին մէջ, «ամսագրային տարբերակ»ով:

«Օրագիր II» կնքուած տետրակին յառաջաբանէն կ'իմացուի, որ *«Նորք»*ի էջերուն լոյս տեսած այդ գործը վերամշակուած ու ծաւալած աշխատանք մըն է եւ առաջին տարբերակը, որ կը տարածուի 111 էջերու վրայ, կը մնայ անտիպ:

*«Բագին»*ի յաջորդ թիւով կը սկսինք լոյս ընծայել խնդրոյ առարկայ երկին առաջին բիւրը, առանց «տարբերակային» չքմեղանքներու, հաւատարիմ՝ մեռած գրագէտի մը ձեռագիրը անխախտ պահելումեր անդարձ սկզբունքին...

Յաջորդ թիւով՝

«Մարդ մը, որ Արարատ չունի իր հոգւոյն խորը»...

digitised by A.R.A.R.@

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.–ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ	Իմ «Ճառընտիր»ը
11.–Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	Բանաստեղծութիւններ
19.–Վ. ՕՇԱԿԱՆ	Նոր արմատ
36.–Վ. ԹԵՔԵԱՆ	Հայութիւն
44.–Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ	Քրոնիկոն ֆնարական
66.–Փ. ՃԵՐԱՆԵԱՆ	Բանաստեղծութիւններ
70.–Զ. ՊԱՀՐԻ	Կեանքիս վէպը
92.–Կ. ԱՂԱՅԵԱՆ	Բանաստեղծութիւններ
99.–Փ. ԻՍԹՐԱԹԻ	Գիրա Գիրալինա
103.–Ն. ՁԱՐԽՈՒՏԵԱՆ	Հանճարին անիծեալ հունտերը
107.–Վ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ	Ո՞վ է Հենրի Միլլերի հայ գուշակը
110.–Մ. Ս. ՔԵՐՈԲԵԱՆ	Մեսրոպ Մաշտոցը եւ հայ երգարուեստը
118.–* * *	Նշմարներ
134.–* * *	Լոյս տեսան
140.–* * *	Մշակութային լուրեր
144.–* * *	«*Բագին*»ի 1996 տարեշրջանի բովանդակութիւնը

digitised by A.R.A.R.@

Բագին

ԱՄՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԼԵ. ՏԱՐԻ ԹԻՒ 4 ԱՊՐԻԼ 1996 ՊԷՅՐՈՒԹ

ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ

ԻՄ «ՃԱՌԸՆՏԻՐ»Ը

Այդ օրերուն դրամի տագնապ կար։ Ու մեր կեանքը թաթաւուն էր այս տագնապին բոլոր անպատեհութիւններով։ Ոտաբոպիկ աշակերտներ, խեղճուկ տնակներու մէջ շնչող հայ ընտանիքներ, որոնք մնացորդներն էին Եղեռնէն փրկուածներուն։ Արհեստի եւ գործատեղիի անբաւարարութիւն. քանի մը փոքր գործատուներ՝ դուլպայի, գորգի, մաքարոնի, լուցկիի, խաւաքարտէ տուփերու։ Մանրավաճառներու եւ արհեստաւորներու ընկերութիւն մը...

Մեր թաղին մէջ կար միայն մէկ գրախանութ։ Հոն կու գային հեռաւոր թաղերու մէջ բնակող աշակերտներ, ոմանք իրենց ծնողներով, մանաւանդ վերամուտի օրերուն։ Գիրքի առուծախ կ'ըլլար հոն. աշակերտներ կը ծախէին անցեալ տարուան իրենց կարդացած ու յոգնած գիրքերը քանի մը մանրուք դրամներու փոխարէն, կը դնէին ուրիշներ, որոնք տպարանէն լոյս տեսած նորերը չէին ըլլար, այլ անցեալ տարուան կարդացուած ու հիմա ծախու հանուած «սեքընտ հենտ» գիրքեր։ Գրավաճառը պատռտած կողքը կամ էջերը կը «նորոգէր», կարգի կը դնէր, կը շտկուտէր ու կը ծախէր։ Գէշ-աղէկ տարի մը կը դիմանար մաշած գիրքը, որմէ քանի մը էջ ալ փրթած կ'ըլլար արդէն, երբեմն ներսի էջերէն, յաճախ՝ առաջին ու վերջին էջերէն։ Այս պարագային գրավաճառը մխիթարական խօսքեր կ'ըսէր աշակերտ-յաճախորդին.

digitised by A.R.A.R.@

Հոգ չէ, այդ էջերը դասընկերոջմէդ կ'առնես, կը կարդաս, կ'ընդօրինակես ու կը սորվիս...

Բայց հարցը տպարանէն անվթար ելած դասագիրք ունեցող աշակերտ դտնելն էր...

Գիրքին կամ դասագիրքին մթնոլորտը այս էր։

Դասագիրքերու առուծախէն ետք հերթը կու դար ընթերցանութեան գիրքեր վարձելու տրամադրութեան։ Նոյնիսկ կէս գրաճանաչներ, կիսագրագէտներ գիրք կը կարդային՝ բան մը սորվելու, պատմութիւն մը իմանալու, հայկական կեանքէն տեղեկութիւն քաղելու։ Ջարդերու շուրջ գրուած վիպակներ կ'ըլլային ընդհանրապէս, իսկ մեծաւ մասամբ օտար գրականութենէ թարգմանուած պատմական ու սիրային վէպեր։ Աւետիս Ահարոնեան, Շիրվանզադէ, Լեւոն Շանթ ու Ցակոբ Օշական։ Քանի մը գրողի ու թարգմանիչի անուն, բայց առիւծի բաժինը կ'երթար «Ալպեան հրեշտակը»ին, «Գահ եւ սէր»ին, «Աղքատին պատիւը»ին, Գրիգոր Զօհրապի «Լուռ ցաւերդ»ուն, Ա. Ահարոնեանի «Ազատութեան ճանապարհին»ին եւ... Մալխասի «Ջարթօնք»ին։ Մամո՛ւլ. անշո՛ւշտ թէ կար։ Մեր տան մէջ կը կարդային «Ազդակ», «Ազդարար» ժամանակ մըն ալ «Արեւելք» անունով օրաթերթ մը կու դար. կ'ըսէին թէ Հալէպէն կու դար։ Կը կարդային նաեւ «Նայիրի» գրական շաբաթաթերթը։

Այս թերթը կը կարդային մօրեղբայրս ու ինձմէ քանի մը տարիով մեծ եղբայրս, քոյրս։ Իրարու ձեռքէ կը խլէին։ Նախ՝ հարկ էր կարդար քեռիս, յետոյ՝ եղբայրս, ետքը՝ փոքրերը ձեռք կ'առնէին։ Անոնց ախորժակը զիս մղած էր կարդալու. ու շատ կը սիրէի կարդալ նոյնիսկ լուսնի լոյսով։ Կը յիշեմ «Մասունցի Դաւիթ» վէպը, զոր կարդացած ենք ընտանեօք...

*
* *

Այդ օրերուն մեր «սեղանին» վրայ կար նոր գիրք մը, զոր քեռիս սկսած էր կարդալ ու ես ստիպուած էի չմօտենալ անոր, մինչեւ որ մեծերը կարդային, աւարտէին։ Քեռիս կը կարդար ճաշէն ետք պահ մը, ու երեկոները, գործէն վերադարձին։ Օր մը ինծի հարցուց.

—Սպաննուած աղաւնին տեսա՞ր...

Ջարմանքս մեծ եղաւ, որովհետեւ ողջ աղաւնի մը չէր մտած ներս, ոչ ալ զայն սպաննող կատու մը։ Մօրս հարցուցի չուարած.

—Մայրիկ, սպաննուած աղաւնի տեսա՞ր...

20555 digitised by A.R.A.R.@ 144 - 2001

Մայրս պատասխանի փոխարէն նայեցաւ սենեակին ու փոքր բակին չորս կողմը, ու պատասխանեց.

—Թիրօ քեմփէ՞ն եկած էր արդեօք...։ Եթէ վիրաւորուած էր «Թիրօ»ի որսորդներէն, ուրեմն եկած-հասած է հոս, վիրաւոր թեւերով... բայց չտեսայ... կատուն կերած չըլլայ...

—Այո, քիչ առաջ սեւ կատու մը անցաւ ասկէ. ուրեմն ան լափած է աղաւնին,— ըսի, մինչ քեռիս դուրս ելած ու կրկին ներս մտած էր։

—Բայց եռ այս սեղանին վրայ դրած էի սպաննուած աղաւնին...։ Երկի՞նք թռաւ...

Մայրս զարմացած նայեցաւ եղբօրը երեսին.

—Թերեւս սպաննուած չէր, վիրաւոր էր ու կամացուկ մը թռած է եւ կամ կատու մը կերաւ...

—Ինչ՞նթ էք...։ Կատուն գիրք կ'ուտէ՞...

—Մ՚ը գիրքը,— միջամտեցի մօրս ու քեռիս տարօրինակ պրոյցին։

—Գիրքը,— ըսաւ քեռիս, անունը՝ «Սպաննուած աղաւնին»։ չէ՞ք հասկնար։ Նար-Դոս գրած է...

—Այո, քիչ առաջ հոս էր...։ Տիգրանը տարաւ կարդալու...։ Տանիք ելաւ...

*
* *

Մինծաղելի՞ է արդեօք այս պատմութիւնը, թէ՝ գիրքի պաշտամունքի վկայութիւն...։ Պայքա՞ր մըն էր արդեօք ըմբռնելու, հասկնալու կամ չհասկնալու միջեւ, որուն համար Ց. Պարոնեան ըսած է. «Պայքար խաւարին եւ լոյսին միջեւ, գիտութեան եւ տգիտութեան միջեւ»...։ Թելեվիզէոն, վիտէօ, աթարի կամ կէյմ չկային այն օրերուն։ Մենք միայն գիրքը սիրեցինք...

*
* *

Ցեռո՞յ։ Ցեռոյ ի՞նչ...

—Դարձեալ գիրքի պատմութիւն։

Որբանոցի աշակերտ, հոնկէ քանի մը տարի առաջ դուրս եկած քեռիս լաւ ընթերցող էր։ Կը թուի, թէ մեր ընթերցանութեան սէրը իրեն կը պարտինք...։ Ան որբանոցէն հետը բերած էր ջութակ մը ու լաւ կը նուագէր։ Իրեն կը պարտինք ազգային-յեղափոխական-հայրենասիրական մեր բոլոր, բոլո՛ր երգերուն ճիշդ ու լաւ սորված ըլլալու ուրախութիւնը։

digitised by A.R.A.R.@

Այս «ճիշդ սորվիլ» մատնանշումն ալ ունի իր ճշգրիտ պատճառը։ Քեռիիս երգարանն էր այդ «ճշգրիտը։ Ոչ միայն կը հեռուէինք անոր ջութակին քաղցր ու սրտառուչ, երբեմն՝ զիլ հնչող եղանակներուն, այլեւ երգարանը բաց բռնած կ'երգէինք, ինչպէս որ կ'ընեն ներկայիս երգերը գոց չգիտցող երգչախումբի անդամները՝ բեմին վրայ...։ Ու այսօր կը կըշռեմ ծանրութիւնը Գիրք հասկացողութեան...

*
* *

Ցետոյ...

Պատմութիւնը ճակատագրի իմ մեծ գիրքին, որ մեր տունը մտաւ դարձեալ քեռիիս միջոցաւ։

Բարսեղ Գայեանի անունը չեմ մոռցած. մեր ընտանիքին անդամները լաւ կը ճանչնային զինք։ Ի՛նչ քաղաքավար էր ընկերութեան մէջ, ի՛նչ հեզահամբոյր...։ Գեղադէմ, ժպտուն ու բարձրահասակ։ Քեռիիս ընկերն էր։ Ան իր ճամբան շարունակած է դէպի վանքը հայոց, ուր որբանոց մը շնչաւորած է հազարաւոր որբեր։ Բարսեղը բնակիչը եղած է այդ որբանոցին, որ երբ վերածուած է վանքի եւ հաստատած իր դպրեվանքը, ան դարձած է անոր աշակերտ։ Տարիները սահած են. ան մերժած է սքեմ հագնիլ, դուրս եկած է վանքէն, եղած է Ֆրանսական բանակի զինուոր։ Բնակիչն է Նոր Մարաշի։ Հիմա դրացի են քեռիս ու Բարսեղը, մենք ալ։

Բարսեղ ինք եւս կը սիրէ նուագը։ Ան երեկոները հազիւ լսած քեռիիս ջութակին ձայնը՝ մեր տունը կու գար։ Երբեմն հետը կը բերէր վանքէն փոխ առած գիրքեր, կը կարդար՝ ջութակը ունկնդրելով։ Ցաճախ մեզի կը յանձնէր գիրքերը, որոնց անուններն ու հեղինակները ուրիշ էին եւ չէին նմաներ օտարազգի հեղինակներու թարգմանուած հատորներուն։

*
* *

Օր մըն ալ Պարոն Բարսեղ մեր տունը բերաւ ու քեռիիս յանձնեց հսկայ հատոր մը։ Անոր գիրքերը մեքենագրուած տառեր ունէին, որոնց համար ինք կ'ըսէր «Խմորատիպ», ես երկար կը զննէի գիրքը՝ խմորի կամ հացի հոտ մը զգալու համար...

Բերած հսկայ գիրքը ունէր ներկայի մեր օրաթերթերու «բացառիկներու» ծաւալը։ Դեղնաւուն, քարթոնէ կողքով, մէկ

digitised by A.R.A.R.@

Երբեմը մեքենագիր, միւսը՝ պարապ

Երբ տունը մարդ չըլլար ու լռութիւն տիրէր, երբ դիրքերը հանդիստ առնէին սենեակին անկիւնը գետեղուած սնտուկին վրայ, դոր վերածած էինք գրադարանի, ես կը մօտենայի անոնց ու հետաքրքրութիւնս կը կեդրոնանար Պարոն Բարսեղին բերած վերջին մեծ հատորին վրայ։ Կողքին անունը չկար եւ ոչ մէկ բառ։ Ներքին առաջին էջին վրայ գրուած էր Բարսեղ Գայէեանի, Արդի հայ գրականութիւն, Դպրեվանք, Անթիլիաս, 1934։ Ծանր էր դիրքը։ Տասնեակ տարիներ առաջ գրուած աշակերտներուն ձեռամբ։ Ուրեմն՝ Պարոն Բարսեղը այդ թուականին աշակերտ եղած է, բայց հիմա ան դուրսը կ'ապրի իր նոր աշխատանքով։ Զինուորական դարձած էր. կը հագնէր սպայի տարազ, փայլուն կոճակներով։ Հրաշալի հասակին ու գեղեցիկ դէմքին որքան կը վայելէր զինուորականի տարազը, լաղուարթ ու ոսկեգոյն կոճակներով, ուսերուն՝ տեսակ մը նշաններ...։ Հիանալի հայերէն կը խօսէր, սիրտ շոյող բառերով։

Ամէն անգամ երբ խոշոր հատորը վերցնէի, զայն կը դրկէի, մանուկ մը գրկած ըլլալ կը կարծէի։ Ջերմութիւն մը կու տար ինծի։ Փոշին կը սրբէի ափերովս։ Կը հիանայի ուլունքի պէս շարուած սեւ տառերուն ու կը տրտմէի, երբ անոնցմէ ոմանք անընթեռնելի կ'ըլլային՝ մելանը նուազ ծծած ըլլալուն պատճառաւ։ Աչքերս կը մխրճէի տողերուն մէջ ու կը վերծանէի բառերը։ Որեւէ դիրի կամ բառի անտեսում մեղանչում կը նկատէի։ Իւրաքանչիւր դիր ունէր ապրելու իր իրաւունքը ու ես պարտաւոր էի յարգելու, սիրելու բառերը։ Ինչու համար կորսուէր մէկը կամ միւսը. անոնց բոլորն ալ հոն տպուած էին ինծի համար, իսկ ես պարտաւոր էի իւրացնելու բոլորը, բոլո՛ր։ Էջերով դոց կը սորվէի սիրած քերթուածներս։ Արդէն դոց սորված էի Դանիէլ Վարուժանի «Պատգամաւորներս»ը, Սիամանթոյի «Գիւտին փառքը», Պետրոս Դուրեանի «Տրտունջ»ը։ Մէկ-երկու տարի անցած էր այդ թուականէն, ու այսօր նոյն քերթուածը կը տեսնէի «Իմ ճառընտիր»ի էջերուն մէջ, ու ես կը ժպտէի Պետրոս Դուրեանի՛ն, թէ հրաշալի հատորին. կարծես հին ծանօթներ ըլլային, նոյնիսկ բառեր կը փոխանակէինք իրարու։ Ան ինծի կ'ըսէր. «Ճանչցա՞ր զիս։ Ցիշեցի՞ր Պարոն Ստեփանը, որ օր մը կարդաց այս քերթուածը, շատ տրտմեցաւ ու մենք լաւ չէինք հասկցած իր տրտմութեան իմաստը»։ «Է՛հ, մնաք բարով, Ատուած եւ արեւ»։ Զարմանալի. աչքերս երկար կը յամենային բանաստեղծութիւններ բովանդակող էջերուն վրայ։ 10-11 տարեկան աղջնակ մը ուրկէ՞ ուր զգացած է համը քերթուածին. անոր թովիչ բառերուն քաղցրութիւնը կը ճաշակէի

digitised by A.R.A.R.@

արդէն, առանց ոեւէ մէկուն թելադրանքին։ Տան մէջ յարմարութիւն ալ չկար առանձնանալու, մէկ-երկու սենեակնոց տարածութեան մէջ, ուր արդէն տասը գլուխ կենդանութիւն հաստատուած էր։ Վահան Թէքէեանի քերթուածներուն քովէն կ'անցնէի. հոն կը սիրէի միայն «Եկեղեցին հայկականը»։ Երկրորդ քերթուածը «Պիտի իյնասն էր (Թուրքին) փակագծուած կողմնակի սեւ բառով մը։ Ցասումով, ընդվզումով կ'արտասանէի քերթուածը, ակնկալելով Աստուծմէ, որ պատժէ այդ հրէշը։ Մեծ մայրս սեւ հագուստ կը հագնէր այդ թուրքին պատճառով, որովհետեւ իր 28 տարեկան ամուսինը սպաննած էր ան...

«Գիւտին փառքը» փառասիրութիւնս կը շոյէր. «Մեսրո՛պ, հայ դարերուն դիմաց կեցող, դո՛ւն՝ ադամանդեայ ապառաժ»։ Այս ի՛նչ զօրաւոր արտայայտութիւն։ Յովհաննէս Թումանեանի «Անոյշ»էն եռք սորված էի նաեւ «Կաթիլ մը մեղր»ը, այդ մեղրահամ պոեման, որ թէեւ կռիւով, պատերազմով կը վերջանար, բայց սրտիս մէջ կը ծաղկէին ուրախութեան եւ տրտմութեան զոյգ զգացումներ, իրարու քով կը քալէին զուգընթաց ճամբաներ. այդ օրերուն մեր քաղաքը օթոսթրատ չունէր, որ անդրադառնայի երթեւեկի իրողութեան. մարդիկ նոյն ճամբով կ'երթային ու կու գային. պայմանաւ որ ճամբաները լայն ըլլային, ու գացողը չխանգարէր եկողին երթը։ Ճիշդ այդպէս. Թումանեանի «Կաթիլ մը մեղր»ը թէ՛ քաղցր էր, թէ՛ լեղի, բայց իմաստութիւն ներշնչող խորքով, խոհուն դասով։ Թող խանութպանն ալ չկռուէր կատուի մը ապանութեան համար. ի՛նչ արժէք ունէր կատուն...։ Բացի այս բանաստեղծութիւններէն, սրտիս խօսող քերթուած չէի նկատեր. չէի կրնար թափանցել միւսներուն խորքը։ Դանիէլ Վարուժանի «Կարօտի նամակ»ը կը սիրէի տեղ-տեղ, բայց այդ քովի տօսախը կը ծանրացնէր իմ ներքին մթնոլորտս...։ Երբ տունը մարդ չըլլար, կը կարդայի բարձրաձայն։ Շատ կը մտածէի «Մետեխի բանտին» մասին։ Մ'ւր էր այդ Մետեխը. դարձեալ Թուրքին գործն էր...։ Բանտարկեր էր բազմաթիւ քաջեր։ Մ'վ պիտի խորտակէր բանտը...։ Այս հարցն ալ կը չարչարէր մանուկ ուղեղս...

Յովհաննէս Թումանեանի «Անոյշ»ին մէջ կը հանդիպէի իմ դիտցած երգերուն. «Ամպի տակից ջուր է գալիս»։ «Աղջի անասուած»։ Այս երկու երգերը սորված էի քեռիս ջութակին ուսուցմամբ։ «Վո՛ւշ-վո՛ւշ, քուրիկը սորվեցուցած էր Պարոն Դանիէլ, «Փառասուն Մանկանց» վարժարանի մեր երգի ուսուցիչը, (որուն կենսագրութիւնը պիտի իմանայի տարիներ եռք, թէ ան ծնած է Պրուսա ու. եղած է աշակերտը Կոմիտաս Վարդապետի)։

digitised by A.R.A.R.@

Կը կարդայի սորված երգերուս բառերը, կը ստուգէի։ Արդեօք քեռիէս սորված երգերս ճի՞շդ էին։ Քեռիիս երգարանը ճի՞շդ էր։ Այո, ոչ մէկ սխալ...

Հսկայ գիրքը շալկած ցոյց կու տայի քոյրերուս, եղբօրս.

–Տեսէք, հոս գրուած են մեր սորված երգերը։ Ու կ'երգէինք առաւել ախորժակով, ժիր ու եռանդուն։

Մայրս կ'ընդմիջէր երգեցողութիւնը ու կը հարցնէր.

–Մի՞վ գրած է այդ գիրքը

–Պարոն Բարսեղը...։ Ան տուեր է քեռիին, քեռին՝ Տիգրանին...։ Ես ալ կը կարդամ... շատ աղուոր երգեր են...

–Ուրեմն վանքին մէջ երգե՞ր ալ կը սորվեցնեն...։ Ես ալ կը կարծէի, որ հոն միայն շարական կ'երգեն...

–Միայն երգ չէ, «գոցեր» ալ կան մէջը, կ'արտասանեն։

*
* *

Տարիները անցան. քեռիս մեր տունէն բաժնուեցաւ, առանձին ընտանիք եղաւ, զաւակներու տէր «մեծ մարդ» դարձաւ։ Մենք ալ մեծցանք, տեսանք նոր գիրքեր, մաքուր թուղթերու վրայ տպագրուած գեղատեսիլ կողքերով գիրքեր, Վահան Թէքէեան, Յովհ. Թումանեան, Սիամանթօ, Վարուժան, Չօհրապ, Չարդարեան, Մեծարենց, Չարիֆեան։ Տեսանք բոլորն ալ, բայց ես բնաւ չկրցայ բաժնուիլ իմ սիրադալուկ գիրքէս, կոշտ կերպարանքով, բայց այնքան թանկարժէք ու նուրբ, վանքին բոյրով, խունկով ու լոյսով պարուրուած։ Անթիլիասի թիթեղաշէն դպրեվանքին մէջ հաւատաւոր ուսանողներու աչքերուն ու սրտերուն լոյսերով գրուած գիրքն է ան, որ կը տրոփէ կարծես իբրեւ շնչող ներկայութիւն...։ Ան հետզհետէ աւելի գեղեցկացաւ։ Պարոն Բարսեղ նոյնիսկ չիմացաւ, թէ ես որքան սիրեցի այդ գիրքը Բայց երբ մեր տունը աքսելէր, այս անգամ իբրեւ ֆրանսական բանակի հարիւրապետի աստիճանով բանակային, ուրախութեամբ կ'ունկնդրէր մեր երգերը ու ես չէի մոռնար իրեն յիշեցնելու, թէ իր տուած հատորէն սորված ենք բոլորս ալ։ Ու ան գոհ կը ժպտէր, ոսկի ակռայ մը կը փայլէր բերնին մէկ անկիւնէն...

Աւելի քան 200 մեծադիր էջերով գիրքը հետզհետէ կը գեղեցկանար, կը ստանար թանգարանային բնոյթ։ Ամէն անգամ իր տեղէն վերցնելուս, քանի մը էջ եւս փրթած կ'ըլլար, ճանճերը առաւել սեւցուցած կ'ըլլայի կողքը, ու գիրքին անկիւնները ոլորուն, չոր թուղթի կը վերածուէին։ Ես անոր վրայ կը դնէի խոշոր, ծանր գիրքեր, որպէսզի ոչինչ խախ-

digitised by A.R.A.R.@

տէր...։ Պարոն Բարսեղին յիշատակ թողած հատորը թանկարժէք էր։ Ան ամբողջ Հայոց պատմութիւնն էր, եւ... «Մկեղեցին հայկական», որմէ բնաւ չկրցայ բաժնուիլ հեռագայթին...

*
* *

Հոգիիդ լո՛յս իմնէ, Պարո՛ն Բարսեղ։ Դուն հեռացար այս աշխարհէն, թերեւս առանց գիտնալու, թէ որքա՛ն ուժ ու զօրութիւն կտակեցիր մեր ամբողջ ընտանիքին, որուն իւրաքանչիւր անդամը մնաց հայ գիրքին ու գիրքին բարեկամ, հայ երգին հաւատարիմ ունկնդիր։ Դուն մեր տան մէջ ճրագ վառեցիր։ Իմ պարմանի սիրտն ու միտքը լուսաւորուեցան վանքէն բերած քու մոմ-ճրագով, ինչպէս մեր մամերն ու մայրերը վառած մոմ կը բերէին ու կը վառէինք մեր տան ճրագը։ Հիմա, ամէն անգամ որ նման տօնական օրերուն մոմի լոյսով կը լուսաւորենք մեր բնակարանը, հակառակ էլեկտրական լոյսին ներկայութեան, ես կը յիշեմ քեզ, Պարո՛ն Բարսեղ, քու նուիրած «Ճառընտիր»ը, ու տող մը կը փակի մաքիս ու լեզուիս.

«Հա՛րս, վառէ՛ լոյսը ճրագին...»։

Ոչ ոք մղած էր զիս դէպի ընթերցանութեան հաճելի դաշտը, համտեսելու անոր անուշահամ հացը, մեղրածորան միտքերը, քաղցրահունչ բառերը, թռիչքով թեւաւորուելու բաղձանքը։ Արդեօք Պարոն Բարսեղ զգացա՞ծ էր, թէ մեր տան զաւակները կրնային ընթերցասէր ըլլալ։ Այդ օրերուն նման մտածումներ չէի կրնար ունենալ։ Այսօր, տարիներու անջրպետին բացած վարագոյրին ճեղքէն կը դիտեմ դէմքը, որ քեռիիս ջուխտակին ունկնդիր՝ կը մրմնջէր «Պարզիր աղբիւրը», «Զորորդ գնդի հրամանատար քաջ Քեռի» երգը։ Բայց իր նուիրած «Ճառընտիր»ը չկրցանք տեղաւորել ոչ մէկ դրադարանի մէջ, այլ մնաց մօրս հագուստներուն սընտուկին վրայ, առանձին պահակի նման, երկար տարիներ։

*
* *

Յետո՞յ, յետո՞յ...

Ի՞նչ եղաւ ճակատագիրը իմ «Ճառընտիր»ին։

Այս յուշամատեանը ապրեցաւ ամէնէն աւելի ինծի հետ։ Մեր տունը հիմա հին օրերու խեղճուկ սենեակը չէր...։ Ունեցած էինք բարենպաստ սենեակներ, դրադարան, հանգստաւէտ պայ-

digitised by A.R.A.R.@

մաններ։ Գրադարանս կը յորդի գեղեցիկ ու անգեղ գիրքերով։ Ամէն տեսակի ու ճաշակի յարմարող գիրքեր, գիրքե՛ր...

Իմ «Ճառընտիր»ը կը մնար անոնց շարքին, բայց դունաթափ, ծերացած, թեւաբեկ ծերունիի մը նման, որ տակաւին իմաստութիւն կը փոխանցէ զինք լսողներուն։ Պատռտած է անոր կողքը, կտրուած էջերէն շատեր փրթած են, բայց ձեւով մը տեղաւորուած հատորին մէջ, իբրեւ անբաժանելի մաս, ինչպէս ծերունին յաւերժական անդամն է ընտանիքի ամբողջութեան...

Անոր մէջ շնչող հեղինակներուն հատորները ներկայ են քովս, լիբանանեան թէ հայաստանեան հրատարակութիւններ։ Գուցէ տգեղութիւն մըն է այդ պատռտած, մաշած, աշնան տերեւի նման դեղնած կիսակողք հատորը, այո՛, ան կը խանգարէ գիրքերուն կանոնաւոր շարուածքը։

Ո՞ւր տեղաւորել զայն...

Գրադարանէն դո՞ւրս...

Եթէ գրասէր այցելու մը աչք մը նետելու ըլլայ գրադարանիս, առաջին ակնարկով պիտի նշմարէր այդ զարտուղի ու «անճաշակ» ներկայութիւնը։ Ինչպէ՛ս երկար-բարակ պատմէի, թէ այդ մաշած ու տգեղ հատորը ժամանակին գեղեցիկ տեսք մը ունէր, թէ՝ զայն նուիրած է Պարոն Բարսեղ, քեռիիս որբանոցի ընկերը, քեռիս՝ մեզի եւ, վերջապէս, ինծի...։ Ան տարիներով սնուցանած է մեզ։ Ուրկէ գտնէինք կամ գնէինք Դ. Վարուժանի «Հացին երգը», Սիամանթոյի «Սուրբ Մեսրոպը», Թումանեանի «Անոյշ»ը։ Ո՞վ ինծի պիտի սորվեցնէր «Ասում են ուռին» յուզող երգը, մա՛նաւանդ երբ հասնէի «Խեղճը դողալով, անյոյս կռացաւ, Դարդից չորացաւ, ուռենի դարձաւ»։

Քու անմահ հոգիիդ ալ լոյս իջնէ, Թումանեա՛ն, պարզ բառերով ինչպէ՛ս նուաճած ես մարդերը, ինչպէ՞ս գտած ես մարդոց սիրտերուն հասնելու ճամբան...

Ինչպէ՞ս պատմէի գրադարանիս ակնարկ մը նետող այցելուիս այսքան երկար պատմութիւն, ու բացատրէի անոր կամ անոնց, թէ այս գիրքը կը նմանի ճիշդ մեծ մօրս, որ ծերացած է, այրի մնացած է 24 տարեկանին, թուրքերուն ոճիրով...։ Ակնթարթային պահերը անկարող են այսքան մտածում փոխանցել ու մեկնաբանել ժառանգուած հարստութեան մը անմեկնելի խորհուրդը։ Թող այցելուն կարծէ, որ կարդի չեմ դրած գրադարանը, կծծի եմ եւ հոնկէ դուրս նայի թափթփած հատորին անձեւ ու անգոյն ինքնութիւնը։

«Ո՞վ կարդալ սիրտը գիտէ»...

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Մեր կեանքը այնպէս մը շաղուած է, որ կամքէ անկախ իրողութիւններ կը գործեն մեզի դէմ, իրենց ուժը կը պարտադրեն մեզի։ Ու քանի որ լիբանանեան անիրաւ պատերազմը 17 տարի տեւեց, իմ «Ճառընտիրս» ալ ապրեցաւ այդ արհաւիրքի օրերը։ Գրադարանիս ստացած գնդահարումներու կամ հրթիռային բեկորներու այրող հարուածները չինայեցին իմ յուշամատեանին, որուն թերթերը բզիկ-բզիկ եղան, հովերը տարին տանիքներէն վեր ու եթերին մէջ թռան, ինչպէս հոգիները սուրբերուն...։ Անպայման որ երկինք գացին սուրբ թերթերը, Անթիլիասի սրբալոյս մթնոլորտին մէջ շաղուած...

*
* *

Այսօր ինքզինքս կը նկատեմ աշակերտը Պարոն Բարսեղին, հոգեւոր սանը՝ մեր տարագիր վանքին, որմէ կայծ մը, մոմի շող մը մտաւ մեր տունը, ու լուսաւորեց՝ Լուսաւորչեան կանթեղին անմար լոյսին զօրութեամբ...

Ինծի այնպէս կը թուի, թէ Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետ վանքի պատմական «Ճառընտիր»էն լուսեղէն էջ մը քակուած-եկած է մեր տունը, Անթիլիասի Կիլիկիոյ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքէն ճամբայ ելած ուխտաւորի քայլերով...

21 Յունիս 1996 ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ

digitised by A.R.A.R.@

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

ՄԱՆՈՒԿ ԱԱՏԱՆԱՅԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐԷՆ

ԹԱՒԱԼՈՒՄ

Հեքիաթներու եօթներորդ երկինքէն
ծառ մը թաւալեցաւ երազներու ձորն ի վար
եւ ապշահար նապաստակներու աչքերուն մէջ
մանուկ մը իջաւ տերեւներէ հիւսուած անկարգելով
մերկացուց մարմինն ու ձայները մրգաստաններուն
եւ շարժումին բոյրերը խառնուեցան
մառախուղի ժանեակներուն
եւ վտակի ճշոյլներուն

Պէյրութ, 29 *Յունիս*, 1981

ԾՆՆԴԵԱՆ ՎԿԱՅԱԳԻՐ

Մանուկը թռաւ մօրը արգանդէն եւ իրեն հետեւեցան բուժքոյրերը, բժիշկները, ոստիկանները, լրագրողները, դատարկապորտները եւ պատկերապիւռի ծանուցումներու պատասխանատուն, որ նորածինին ետեւէն շպրտեց շուկայ նոր իջած փոշի կաթի տուփը եւ կարմիր իշուկ մը:

Մանուկը որսալու յատուկ առաքելութեամբ՝ «պետանվտանգութեան» պատասխանատուները լայն բացին հսկայ ուռկան մը, որպէսզի զսպեն այս անկոչ խափանարարը եւ գամեն հողին՝ ձգախէժի պէս: Բայց մեղուները ծափահարեցին խանդավառ եւ առաստաղին անկիւնը բնակող սարդը ճերմակ պարեգօտ մը հիւսեց, որ մանուկը շփոթեն իրենց երազները խանգարող հրեշտակներուն հետ:

Պէյրութ, 16 *Մարտ* 1979

digitised by A.R.A.R.@

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ

Մօրս

Երբ սոսկալի ցուրտ օր մը, Շաբաթ առաւօտուն, աքաղաղին առաջին կանչին հետ ծնայ, մեր տան հին ժամացոյցը լռեց թիք-թաք-թիք-թաք եւ ճօճանակին հրճուանքին ի պատասխան՝ ապակին թաքթքաց փշուր-փշուր:

Օրացոյցը բարձրացուց իր կոպերը եւ թերթիկները սկսան ցատկրտել սենեակէ սենեակ:

Մեծ մայրս ցնծաց. «Սուրբ Սարգիս, Սո՛ւրբ Սարգիս, մեռնի՞մ քու զօրութեան, որ լուսահոգի ամուսինիս ջորիներուն պէս եղար ճշդապահ եւ մեր տան դրան ոսկի քուռակ մը կապեցիր»:

Քրտինքներու եւ ցաւերու մէջ տապլտկող մայրս շտկեց երջանկութեան ասեղներէն խայթուած մէջքը, նայեցաւ օրացոյցին եւ հառաչեց. «Հէյ վա՜խ, տղաս Մարտին ծնաւ»:

Քահանան դուրս երկարեց մողէսի պէս կայտառ իր լեզուն, լորձունքով մատիտը թրջեց եւ արձանագրեց. «Կամօքն Աստուծոյ եւ երկինքի սուրբերուն, երկնատուր մեր որդին ծնաւ Յունուար ամսուն եւ Ծաղկազարդին ոտքի ելաւ»:

Թաղապետը սեղանին վրայէն վերցուց գրիչը, թաթխեց յօրանջող կաղամարին մէջ եւ պետութեան տոմարի նոր բացուած էջին ճակատը արձանագրեց. «Մեր զինուորցուն ծնաւ 11 Փետրուար, 3 Յունիս կամ 28 Նոյեմբեր ամսուն, յամի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1950, 1951, 1952 կամ 2949 թուին»:

Իսկ «աստղ»երու գաղտնիքները գուշակող գիտունը «աստղ»երը կապեց իրարու, բռնեց Ծովանոյշին պոչէն, ածելիի շեղբի պէս ժպտացող դանակը դրաւ կոկորդին, կաթիլ մը արիւն հանեց եւ եզրափակեց. «Տղան ծնաւ երկինքէն, խոշոր խալ մը կոնակին, խաչեղբայրութեամբը լուսնահար հրեշտակներուն, Չինաստանի վիշապներուն, դատարկապորտ ամպերուն եւ Ողիմպոսի անառակ քերթողներուն»:

Պէյրութ, 17 Մարտ 1979

ԱՆՔՆՈՒԹԻՒՆ

Երեկոյեան մօրեղբայրս զիս տարաւ ծովափ, որպէսզի դիտենք, թէ սարդը ինչպէս կ'երջանկանայ իր օրօրոցին մէջ, երբ տաք աւազին վրայ տակաւին ընկողմանած կնամեծար

digitised by A.R.A.R.@

մեղուն Թէնթէնին քաջագործութիւնները կը կարդայ, յետոյ ձայն կու տայ ագռաւին, որ Ափրիկէի գոյնը ունի եւ կ'երազէ այն աղուէսին մասին, որ մագիլները արեւանոցի պէս բացած՝ աչք կը թարթէ դրացիին կարմրափետուր աքաղաղին:

Մօրեղբայրս ինձի համար գնեց թարմ նուշ եւ կայծկլտուն սատղեր, որպէսզի չյօրանջեմ:

Պէյրութ, 11 *Ապրիլ* 1986

ԱՆՄԱՀԱԿԱՆ ՄԵՂՐԱՆՁՐԵԻ

Եթէ հայրդ ատաղձագործ ըլլար եւ քեզի ժառանգ ձգէր իր ամենազօր սղոցն ու խարտոցը, շատ հաւանաբար, սիրելի սկիւռ, անտառը բանալիր՝ Ռոպինսոն Գրուզոյի գանձերու սնտուկին պէս: Ընկուզենին վերածէիր բարակ թերթերու եւ գետին վրայ աղուոր-աղուոր չմշկէիր: Ապա չար պոչդ թաթխէիր վայրի մեղրին գուռին մէջ եւ մեր վրայ տեղայիր անմահական մեղրանձրեւ:

Բայց հայրդ ատաղձագործ չէր, բայց հայրդ ատաղձագործ չէր եւ մենք սովամահ եղանք գեղեցիկ շիշերու մէջ մրափող քաղաքակիրթ մեղրին առատութենէն:

Պէյրութ, 18 *Փետրուար* 1979

ԿԱՐՄԻՐ ՎՏԱՒԱԿ

Նոր քաղուած բողկին ուսադիրներէն վար գլորեցան լորձունքները խխունջին եւ սեւ-կարմիր աստղիկները Զատկուան: Իր կարմիր վտաւակին նախանձելով կը նախանձին տպարանատէրերը, տիեզերքի գեղուհին, Հոռմի պապը եւ կոմկուսի առաջին քարտուղարը:

Ան թագաւորն է քառասուն օր-քառասուն գիշեր արքայական սեղաններուն, իսկ տասնվեցամեայ պարմաններուն նուռ կուրծքերը՝ իր գերագոյն երազը:

Զգո՞յշ եղէք...

Պէյրութ, 7 *Օգոստոս* 1979

digitised by A.R.A.R.@

ՍԱՏԱՆԱՅԻՆ ՏՈՄԱՐԷՆ

1)ՀԱՆՈՒՄ

Աշխատասէր իշուկը լուսինէն դարձեալ նուազեց արեւը եւ գիշերուան սեւ տետրակը երամ-երամ լացաւ զարմանքը ծերանոցէն խոյս տուած զառամած աստղերուն՝ խափշիկ մուսայի մը պէս:

2)ԳՈՒՄԱՐՈՒՄ

Ուսողութեան պնդերես ուսուցիչին խնդիրներուն մէջ արեւը յիմար էշ մըն է, որ ամէն գիշեր կ'անհետանայ՝ միշտ նոյն սխալը կրկնելու համար:

3)ԲԱԺԱՆՈՒՄ

Օձը անցաւ քարետախտակին առջեւ, վերցուց սատանային խարդախ կաւիճը, Եւան բաժնեց Ադամով եւ պատին վրայ մնաց բաժանման նշանը միայն՝ իբրեւ քանորդը Ադամին կողոսկրին:

4)ԲԱԶՄԱՊԱՏԿՈՒՄ

Ուսուցիչը աշակերտը չարչարեց խնդիր առ խնդիր՝ մեծ մօրը վերմակի ասեղէն աւելի: Տղան գնաց ծովեզերք, ճայերը բազմապատկեց ալիքներուն, արդիւնքը գումարեց աւազահատիկներուն, դարձեալ սխալեցաւ, աղաչեց ծովանոյշին եւ յուսահատ՝ փրփուր-փրփուր խոկաց անհասկնալի բանաստեղծութիւններ:

digitised by A.R.A.R.@

ՃԱԿԱՏԱԳԻՐ

Ամուսնացաւ եւ մաքարոնի պէս բարակ կինը զետեղեց ականջին ու քունքին միջեւ՝ ատաղձագործի տափակ մատիտի պէս։

Հովիւը նորահարսին համար կթեց մորմենի ու մեղր, չամիչ ու կաթ, որպէսզի երկու մատ միս ու երազ կապէ, բայց նախանձոտ կովը աքացի տուաւ եւ նորահարսին երկնակապոյտ զգեստը խճողուեցաւ սպիտակ-սպիտակ քրքջացող աստղերով։

Մի՛ նեղուիր։ Բառերուս ուղկանովը կը հաւաքեմ կովուն հեգնանք–զարմանք աչքերը, որպէսզի նուրբ մատներդ մնան փափուկ՝ Ս. Գիրքի բարակ թերթերուն պէս։

Պէյրութ, 19 *Մարտ* 1987

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Քնացիր օրիորդ Սաթենիկ
հիմա կը գրեմ
քնացիր օրիորդ Սաթենիկ
հիմա կը լռեմ
քնացիր օրիորդ Սաթենիկ
ես ծաղիկ եմ
քնացիր օրիորդ Սաթենիկ
ես սոխակ եմ
քնացիր օրիորդ Սաթենիկ
ես պարիկ եմ
քնացիր օրիորդ Սաթենիկ
ես նաւազ եմ
առ զիս հոգիս երազիդ
ջուրերուն մէջ միասին
որովհետեւ
սիրելիս
յաւերժական քո՛ւնն անգամ
թագաւորութիւն է քեզի հետ

Պէյրութ, 25 *Փետրուար* 1992

digitised by A.R.A.R.@

ՈՍԿԵԲԵՐԱՆ

* Միշտ կը մագլցիմ երազի երկնահասակ պարիսպն ի վեր, որ ամենաբարձր կէտէն հեքիաթներու ծիածանը աւելի մօտէն եւ իր ամբողջական գոյներով տեսնեմ:

* Գիշեր-ցերեկ բանաստեղծութեան վագրը կը սպասեմ, որպէսզի իր արագաշարժ մտածումները աչք-պատուհանէս ներս երկարէ կարմիր վարդ իբրեւ եւ ինքնավստահ մուտք գործեմ կեանքի անտառէն ներս:

* Մեռեալ ծովու մէկ թոն աղ ջուրերէն ալիք-ալիք կ'երկարիմ եւ կը սուզիմ Տիբերիոյ լիճի առեղծուածներն ի վար, որպէսզի Յիսուսին ոտնահետքերը գտնեմ: Ապա կը բարձրանամ «Կեանք» մկրտուած առագաստանաւին տախտակամածին վրայ եւ անբացատրելի խանդավառութեամբ աներերոյթ նաւապետին աչքը կը թօթուեմ:

* Կը սպրդիմ փարիսեցիներու գոմէն ներս եւ Յիսուսի գառներուն սպիտակ աղօթքները կը մայեմ: Կանայէն կու գան գինով հարսնեւորներ ու կը գեղգեղեն. «Ջուրը տեսաւ իր Տէրը եւ կարմրեցաւ»:

* Կը լուծուիմ օդին մէջ եւ սրբուհիներու մարմինին տօները կը ճառագայթեմ: Կը դառնամ զեփիւռ, կ'օրօրեմ աղօթքը ծառերուն եւ միրգերս կը խօսին մարգարէներու ճշմարտախօս շրթներուն նման՝ իբրեւ երեք մոգերու արմաղաներ:

* Յիսուսը ճշմարտութեան ոսկեբերան աշուղն է, որուն Մարիամ Մագդաղենացիին վստահած սաղմոսները դպիրներու խումբը կ'երգէ դարերէ ի վեր՝ կոյր ու խուլ արհեստաւոր քահանաներուն համար:

* Մատոնան նոյնինքն Ամերիկան է: Իրեն կ'ընկերանան ցոփութեան շնիկը եւ գայթակղութեան կապիկը: Քանի՞-քանի՞ անգամ միամիտ Եւային գլխուն պատուհասներ տեղացած օձը զինք խայթեց մինչեւ *սիտա* ու մահ: Իր անձնական բժիշկը, խորհրդատուն եւ շնիկը հաջեցին իրարու վրայ եւ թիկնապահները կծկուեցան ադամաթուզի կանկատունկերուն ետին: Օձը կայծակի պէս փայլատակեց եւ կաթիլ առ կաթիլ բանուած երազները շոգիացան Լոս Անճելըսի քազինոներու ռուլէթի սեղաններուն վրայ:

digitised by A.R.A.R.@

* Մեծ մայրս ընտիր ձէթ է։ Մաղթանքներու երկինքէն աղօթք առ աղօթք կը կաթկթի վէրքերուս վրայ՝ մեղր ու խաղողի ռուպ եւ ներողամտութեան ու համեստութեան մանար։ Լեզուն կարմիր է Արցախի արնագոյն նուռերուն պէս եւ շրթները կակաչ-կակաչ բացուող օրհնութիւններու նեկտար ու բալասան են։

* Մեծ հայրս մեր տոհմին յաւերժական ընկուզենին է, որուն մետաքսափայլ բարունակներէն կը տեղայ ոսկեփոշին յիշողութեան զուարթուններուն։ Տարիներու չիպուխը կը վառէ փորձառութեան հրահանով, կը ջնջէ սահմանները ժամանակին եւ իր թոռներուն ու ծոռներուն համար կը դառնայ ճշմարտութեամբ թթխմորուած երկնաբոյր օրհնեալ հաց։

* Զանգեզուրը ըմբոստ մարմինն է հոգիիս, իսկ Արցախը՝ տոհմանունս։ Մարութայ սարը գառներն ու վագրերը իրարու խառնող հովիւն է, որ Սասունցի Դաւիթի պողպատէ մոյկերով աժդահայ լեռները ծաղկազարդ սաւաններու կը վերածէ, ապա անդադար հրաւէր կը կարդայ արժանապատուութեան յաւերժական արեգակին, եւ լոյս ու ժայռի պսակադրումէն ցեղին բդեշխները կը ծնին։

* Հայաստանը Աւետեաց Երկիրն է, ուր օր մը Եւան խաբեբայ օձին խնձորը համտեսեց եւ իր մերկ շիկնանքէն անդընդախոր ձորեր ու երկնամերձ լեռներ ծնաւ, որոնք մկրտուեցան արեգակին կաթներանգ ջուրերուն մէջ, խաչեղբայրութեամբը Արարատ լեռան եւ բախտաբեր աղօթքներովը սիրոյ աղաւնիներուն, իմաստութեան մրջիւններուն, յաւերժութեան անձրեւներուն եւ դարերէ ի վեր արձագանգող ըմբոստութեան որոտում-կայծակներուն։

* Ո՜վ քոյրեր Հռիփսիմէի, աղօթեցէք ձեր վատահամբաւ ծառային համար, որ ո՛չ Երուսաղէմի պատրիարքն է եւ ոչ ալ կաթողիկոսը Էջմիածնի Ս. Աթոռին կամ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ։

* Կեանքի մեղապարտ քարերուն տակ վարդարանիս հատիկները օձի նման մէկ առ մէկ կորսուեցան։ Խնդրե՞մ, վերադարձուձէ՛ք ինծի, որ հատիկ առ հատիկ ի Վերին Հայաստան բարձրանամ եւ նախահայրերուս օրհնութեան արժանանամ։

Պէյրութ, 18 Փետրուար 1992

digitised by A.R.A.R.@

ԿԱՄԱՅԱԿԱՆ ՎՃԻՌ

Փամփուշտը սուլեց, սահեցաւ սպիտակ-սպիտակ ճառագայթող նորահարսին տեսադաշտէն ու վիրաւորեց օդը, հեռաձայնի լարերը եւ գաղտնապահ ամպերը: Լեղապատառ՝ պարմանուհիները կծկուեցան որթատունկերուն տակ՝ ինչպէս հեքիաթներու անմահական ողկոյզներ: Ցապաղած մեղուները կթեցին աշնանային առաջին անձրեւին ադամանդները եւ արեւահամ հատիկները ա՛լ աւելի մերկացան: Նորահարսը հաւաքեց խոնաւ հողին հետ տաք-տաք զրուցող իր երկար փէշը, հարսնեւորները պատուեց հողաբոյր թաւշեայ ժպիտով եւ պարատափէն փախուստ տուող զուարթուններուն վրայ ցանեց նշաշաքար ու կեղծ ոսկեդրամներ, որոնք հալեցան Ափրիկէի շոքոլա գիշերներ:

Ոստիկանները խուժեցին հրապարակ եւ կարգն ու կանոնը խախտած նորահարսը շղթայակապ տարին դատարան: Ծեր դատախազը պեխը ոլորեց, մրմռաց անհասկնալի բառեր եւ խափանարարը պատժեց ցկեանս տաժանակիր աշխատանքով՝ չարաճճի մանուկներու աղտոտ եղունգներուն տակ:

Հէյ վա՜խ, Անո՛յշ...

Պէյրութ, 1 Մայիս 1988

ԿԻ՛Ց ՏՈՒՐ ՍՊԱՆԻՈՅ ԿՈՂԻՆ

Ուրախ-զուարթ ոստոտեցէք «սատղ»եր եւ պարեցէք հրաշքներու պարանին վրայ՝ Մշոյ Սուլթան Ս. Կարապետի լարախաղացներուն պէս: Հաւատարիմ իմ Խոյ, աճապարէ՛, հասիր անօթիներուն եւ թափառաշրջիկներուն, Հալէպի ծերանոցի մամիկներուն եւ Գիւմրիի որբերուն, Հնդկաստան ու Պիֆրա եւ գանգուր գլուխդ դիր Առիւծին նոր սրուած դանակին տակ:

Ի՞նչ կեցած ես, խո՛ւլ Ցուլ: Կի՛ց տուր Սպանիոյ կողին եւ վճռական կոտոշներովդ խոյացի՛ր կարա-կոյուն ազերիներուն վրայ: Թող կարմիր արիւնը տաք-տաք ոռոգէ լանջերը Արցախի եւ տիրէ կամքդ անպարտելի: Իսկ դուն, հեզահամբոյր իմ Ծովանոյշ, Հայկ նահապետի նետին պէս փայլատակէ նպատակասլաց եւ դուրս խոյացիր վեց դարերու ստրկահիւս սեւ գիշերէդ:

Պէյրութ, 24 Փետրուար 1992 ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

ՆՈՐ ԱՐՄԱՏ

ՏԵՍԱՐԱՆ 12

Երկուշաբթի, 14 Փետրուար 1995

Առտու է, Տէրունականենց տան հիւրասենեակը։ Կարապետ խորքի գրադարանին առջին կայնած բանի մը կը նայի։

Ներս կը մտնէ Նշան, հագած պլու-ճինզ, սեւ շապիկ, լաստիկ կօշիկ։

ՆՇԱՆ—Բարի լոյս։
ԿԱՐ—Բարի լոյս։

Նշան առջեւօք դրուած սեղանիկին վրայէն մակազին մը կը վերցնէ, կը սկսի թղթատել։ Կարապետ պրոշիւր մը առած՝ կու գայ բեմին աջին բազկաթոռին կը նստի։ Քարտէս մըն է, զոր լայն կը բանայ, մեծ աղմուկով։

ՆՇԱՆ (*մօտենալով հօր, կը ծռի քարտէսի վրայ*)—Ի՞նչ է, պապա, պտոյտի՞ պիտի երթաս, կ'երեւի արձակուրդ առեր ես։
ԿԱՐ—Այո, երկու շաբաթ։
ՆՇԱՆ—Ո՞ւր պիտի երթաս, մինա՞կդ։
ԿԱՐ—Դեռ չեմ որոշեր, կարելի է Սիբերայի կողմերը։
ՆՇԱՆ—Մինա՞կդ։
ԿԱՐ—Այո, սանկ շաբաթ մը աշխարհէն բաշուիմ պիտի…

Նշան լուռ է վայրկեան մը, կողմնակի հօր կը նայի։

ՆՇԱՆ—Բա՞ն մը ունիս։
ԿԱՐ—Չէ ճանըմ, ա՞տ ուրկէ հանեցիր։
ՆՇԱՆ—Չեմ գիտեր, շատ լաւ չես երեւիր ինծի, կարծես յոգնած ես, գոյն չկայ երեսդ։
ԿԱՐ—Չէ, չէ, բա՛ն մըն ալ չունիմ։

Կարճ լռութիւն մը։

ՆՇԱՆ—Ե՞րբ կ'երթաս կոր։

digitised by A.R.A.R.@

ԿԱՐ.—Կարելի է Հինգշաբթի, ինչո՞ւ։
ՆՇԱՆ.—Օթոդ կրնա՞մ առնել, իմս կառաժիսթիմ ֆովն է։
ԿԱՐ.—Մամայիդը առ։
ՆՇԱՆ.—Դուրս պիտի ելլէ եղեր այս կէսօրէ ետքէ։

Լռութիւն։

ԿԱՐ.—Լաւ։ Որքա՞ն ատեն պէտք ունիս։
ՆՇԱՆ.—Մինչեւ վաղը կէսօր, Սան Տիեկօ պիտի երթամ, բարեկամուհիս կ'ամուսնանայ։

Կարապետ յանկարծ կը շտկուի բազկաթոռին մէջ։

ԿԱՐ.—Հա՞յ է։
ՆՇԱՆ.—Ոչ, թուրք է, իմ օֆիսս կ'աշխատի, ճշգրտածը սակայն Սան Տիեկոյէն է, ան ալ համակարգիչի գործին մէջ է։ Լաւ կը ճանչնամ։

Լուռ է Կարապետ, սակայն զգալիօրէն ջղային վիճակ մը ունի։

ԿԱՐ.—Թուրք է, հէ՞։ (*Լուռ է վայրկեան մը*)։ Ի՞նչ տեսակ մարդիկ են սա թուրքերը։
ՆՇԱՆ (*շատ բնական կերպով*).—Խելքը գլուխը աղջիկ է։ Ինչո՞ւ, բնաւ չե՞ս ճանչցած թուրքերը։
ԿԱՐ.—Օ՜հ, շատ հարեւանցի, պատահական յանախորդներ միայն…։ Դո՞ւն։
ՆՇԱՆ.—Փիչ—շատ։ Այիսը մեր բաժինը կ'աշխատի, Գերմանիայէն եկաւ, շատ խելացի, կարող, սիրուն աղջիկ մըն է։ Նոքայրն ալ կը ճանչնամ։

Կը նստի Նշան, կը բանայ մակագինը, կը սկսի նայիլ։

ԿԱՐ.—Միասի՞ն կ'երթաք կոր։
ՆՇԱՆ.—Կարելի է։ Եթէ եղբայրը չգայ՝ ես կը տանիմ։
ԿԱՐ.—Զրսե՞ս, բաւական ալ մտերիմ էք իրարու, ան ալ թրքուհի մը…
ՆՇԱՆ (*վար կը դնէ մակագինը, կը դառնայ հօրը*).—Ի՞նչ կ'ըլլայ որ թրքուհի է։ Շատ մը հայ աղջիկներէ աւելի խելացի, աւելի համակրելի գտած եմ։ (*Կը լռէ կարճ երկվայրկեան մը, հօրը կը դառնայ*)։ Արդէն ֆու տասնիններորդ դարու գաղափարներովդ անկարող ես շիտակ մտածել այս մասին։ Թուրք բառ լսես…
ԿԱՐ. (*ընդխմբելով*).—Հարկա՛ւ… ով որ ֆառասունէն վեր է՝ ծեգի համար հին-գլուխին, նեղմիտին մէկն է, անանկ չէ՞։
ՆՇԱՆ (*խնդալով*).—Մօտաւորապէս…

digitised by A.R.A.R.@

ԿԱՐ.—...Եւ ով որ քառասունէն վար է, մեր Գարոն Նշանին պէս, առողջ ու շիտակ կը մտածէ, որովհետեւ ժամանակին պտուղն է, ոչինչ կը յարգէ աշխարհի երեսին, ոչ մէկ հաւատարմութիւն, ոչ մէկ...

ՆՇԱՆ (*ընդմիջելով*).—Խնդալս կը բերես կոր, պապա, քեզի պէս զարգացած մարդ մը, աշխարհ տեսած... սա ի՞նչ գաղափարներ են, հաօ: (*Զղայլին խնդուք մը ունի*): Գամիշլիի յետին սրճարանին անկիւնը նստեր թավլո՞ւ կը խաղանք դեռ... թուրք մը առեր կ'երթաք...

ԿԱՐ.—Տեսա՞ր, տեսա՞ր... ի՞նչ կ'ըսէի կոր:

ՆՇԱՆ (*յանկարծակիի եկած*).—Ի՞նչ...

ԿԱՐ.—Ոչ մէկ յարգանք ազգին զգացումներուն հանդէպ... ձեր կարգ խելքովը ամէն բան գիտէք... երբ ձեզի կ'ըսենք, թէ թուրքը թուրք է, չի փոխուիր, ան ըլլայ ամէնէն գեղեցիկ գիտնականը թէ քու ազգդ ջարդող գազաններէն մէկը՝ չես հաւատար ըսածիս, կը խընդաս, օթոդ կը դնես կը տանիս, ով գիտէ կնքահայրն ալ կ'ըլլաս...

ՆՇԱՆ.—Նայէ, պապա, քեզ կը յարգեմ, կը սիրեմ իբրեւ հայրս, բայց քու գաղափարներդ, քու բարոյական սկզբունքներդ, քու ընկերային կեանքիդ բովանդակութիւնը... ատիկա՝ ուրիշ հարց է... ո՛չ, չեմ յարգեր ատոնք: Շատ կը ցաւիմ, բայց քու աշխարհդ մեռած է այլեւս, քառասուն հոգեհանգիստ ալ վրան...

Լռութիւն: Կարապետ գլուխը կը դնէ բազկաթոռի կռնակին, աչքերը գոց, կը սպասէ: Նշան հոս ձեռք կ'առնէ մակագիրը, բայց չի բանար:

ԿԱՐ. (*յուսահատ ձայնով մը*).—Օր մըն ալ կ'երթաս թուրք աղջիկ մը կ'առնես եւ...

ՆՇԱՆ (*ընդմիջելով*).—Եւ ինչո՞ւ չէ...

ԿԱՐ. (*աչքերը լայն-լայն կը բացուին, կը նստի շիտակ, զարհուրած*).—Այո՞, կ'ընե՞ս ատիկա, իմ տղաս...

ՆՇԱՆ (*բարձրաձայն ընդմիջելով*).—Հարկաւ, եթէ սիրեմ, ինչո՞ւ չընեմ... ես տէրն եմ իմ կեանքիս... ես մարդ չեմ ատեր... ես ձեզի պէս թունաւորուած չեմ անցեալէն... թուրք ըլլայ՝ ո՛վ ըլլայ՝ ինծի համար մարդը մարդ է եւ առաջ, մոտեռն աշխարհի մէջ...

ԿԱՐ.—Այդ ի՞նչ պարապ խօսք է, ծօ'... եթէ թոյն մը կայ մէջտեղերը այդ ալ «մոտեռն» կոչուած աշխարհի թոյնն է, լեցուեր է քեզի պէս երիտասարդներու ուղեղին մէջ, ո՛չ օրէնք ունի, ո՛չ կրօնք... ամէն սրբութիւն ցեխին մէջ նետած էք, հէ՛չ... քու ամբողջ գերդաստանէդ երբեք հոգի ազատեր է միայն՝ մէկ, երկու, երեք, ո՛չ աւելի: (*Կը լռէ՝ նուաճուած յուզումէն*): Բայց պարոնին հոգը չէ, ան իր «մոտեռն» կեանքին հանոյքները պիտի վայելէ, ա՛լ ո՞վ պիտի զբաղի ազգին գործերով...

ՆՇԱՆ.—Դուն կը զբաղիս կոր արդէն, փա՛ռք Աստուծոյ՝ ամէն յանձնա-

digitised by A.R.A.R.@

խումբի մէջ ֆու մարդդ ունիս, Առաջնորդը գրպանդ է, դրամ, դը-
բամ, ամէն մարդ էյվալլահ կ'ընէ Ազգային Բարերարը, ամա՛ չըլ-
լայ որ նեղուի՝ դրամը չտայ... պզտիկ ֆլիֆ մըն էֆ, չէ՞, գլխու
եւ ձեռքի նշաններով կը հասկցուիֆ իրարու հետ, գրեթէ մասոնա-
կան խմբակ մը ըլլալու էֆ...

ԿԱՐ—Խելքդ չհասած բաներու մասին մի՛ խօսիր։

ՆՇԱՆ—Ամէն ինչ չեմ գիտեր, այո, սակայն գիտեմ ինչու մարդիկ կը
փախին հայկական կէթոյէն, ինչու յիսուն տարիէ ի վեր տասը տե-
սակ խմբակներու բաժնուած՝ իրարու կը հայհոյէֆ, իրար կ'ա-
տէֆ, ինչու ազգը բրածոյի պէս կարծրացած գաղափարներով կը
լոլոգէֆ...

ԿԱՐ—Մենք մեր գիտցած ձեւով կ'աշխատինք, եթէ կ'ուզես բան մը ընել
ազգին համար՝ հրամմէ։ Դիւրին է փախիլը, դուրսէն ատանկ խօ-
սիլը։

*Կարապետ շատ հանդարտ է։ Հիմա թեւերը կը բանայ, հրա-
ւէր կարդալով Նշանին։*

ՆՇԱՆ—Ես փախողը չեմ, ես ազգէն չէ որ կը փախիմ, ձեզմէ է որ կը
փախիմ։

ԿԱՐ—Մեզմէ՞, հօրմէ՞դ։

ՆՇԱՆ—Այո, ամբողջ ֆու սերունդդդ... բայց անկարելի է, որ դուն հաս-
կընաս ինչ կ'ըսեմ։ Ինծի համար, ձեր հայութիւնը միշտ խեչափա-
ռի պարապ կեղեւը եղած է, մէջը պարապ, առանց կեանքի, ա-
ռանց անցեալի, առանց արմատի։

ԿԱՐ—Անցեա՞լը ինչ պիտի ընես, ջարդերը չքաւեցի՞ն։

ՆՇԱՆ—Անցեալին պէտք ունիմ, որ ապրիմ, որ աճիմ... ուր որ գացինք՝
Եգիպտոս ու վերջը Լիբանան, մեր շուրջի մարդիկը արմատ ու-
նէին, իրենց անցեալին մէջ տնկուած էին, հոնկէ կ'առնէին սնուն-
դը, ուժը։ Բայց մենք՝ հայերս, մեր ընտանիքը, մեր ժողովուրդը՝
ի՞նչ ունէր ինք իրր անցեալ։ Օդին մէջն էի ես, Ես հեռու անցեալը
եւ Ես մօտիկ անցեալը, ջարդերն էին։ Ուրիշ բան չկար։

ԿԱՐ—Երկան կ'ընես կոր, մե՞նք ինչ տեսանք որ։

ՆՇԱՆ—Չեմ գիտեր, շատ ալ հոգս չէ։ Ես իմ կեանքս պիտի ապրիմ,
յիշատակներու, հեքիաթներու, անցեալի եւ պատմութեան պէտք
ունիմ։ Ես նոր արմատներու պէտք ունիմ այսօրուայ աշխարհին
մէջ եւ ինչ ալ ըլլայ գինը՝ պատրաստ եմ վճարելու։ Ան տեղի հա-
յութիւնը բացարձակապէս ոչինչ ունի ինծի տալիք, ոչի՛նչ։ Ոչ ալ
մեր ընտանիքը։

ԿԱՐ—Էհ, գնա՛ դուրսերը, նայիմ ինչ կը գտնես աս Ամերիկային մէջ։

ՆՇԱՆ—Արմատ կ'ուզեմ, ապրող, աճող, իրական արմատ, չե՞ս հասկնար
կոր։ Երբ կը նայիմ ձեզի ու կը խորհիմ, թէ եթէ շարունակեմ հոս
ապրիլ հայութեան մէջ, ինձի կամ ընկերներուդ պէս մէկը կրնամ

digitised by A.R.A.R.@

Նշան։ Չէր ուզեր ցաւցնել հօրը։ Հիմա կ'իջեցնէ ձայնը, սակայն ոչ՝ ըսելիքին ծանրութիւնը)։ Գնա՛ մէյ մը հայելիին նայէ, պապա, պարտուած, ջայֆայուած, փնացած մարդ մըն ես ու դուն դեռ լաւագոյնն ես այս գաղութին մէջ...։ *(Լուռ է վայրկեան մը, հօրը կը նայի քովնտի։ Կարապետի նայուածքը կը խուսափի իրմէ)*։ Երբ վերջ դնէք այս լացուկոծին, ողբին եւ հոգեհանգիստներուն, ատելութեան եւ անիմաստ բարկութեան, երբ ա՛լ ծանծրանաք հայութեան իտէ-ֆիքսէն, հայ բառին պլլուած ապրելէ, երբ զգաք թէ ան ձեր կուսակցական, կրօնական եւ միւս կրուիւները պատմութեան առջեւ անչափահաս տղոց խաղեր են... *(Կը լռէ յանկարծ, կը նայի հօր սպառած արտայայտութեան)*, երբ լրջանա՞ք լուր տուէք ինծի, ես եւ կու գամ։

ԿԱՐ. *(յոգնած թոն մը ունի ձայնը)*.—Դուն եղած տեղդ կեցիր, օղլում, մենք առանց քեզի ալ կրնանք ապրիլ, փառք Աստուծոյ, ազգասէր երիտասարդներ չեն պակսիր։

ՆՇԱՆ.—Շատ ուրախ եմ...

Կարճ, խիստ լռութիւն մը։

ԿԱՐ.—Ան չէ ամա, ո՞ւր կ'երթաս կոր։

ՆՇԱՆ.—Դեռ չեմ որոշած։ Ատենը գայ, կ'ըսեմ։

ԿԱՐ.—Չէ՞ ե՞ մը՝ Ղարաբաղ պիտի երթաս...

ՆՇԱՆ *(լուռ է Նշան)*.—Չեմ գիտեր։

ԿԱՐ.—Ցուսամ մեզի լուր կու տաս չգացած։

Կը խնդայ Նշան։

ՆՇԱՆ.—Ինչո՞ւ, այդքան անզգա՞մ կը կարծես զիս։ Ուր որ երթամ, ինչ ալ ըլլամ՝ Տէրունեան ընտանիքի զաւակն եմ։ Այդ կապը չի փըրթիր։

ԿԱՐ.—Չի փրթիր, անշուշտ... միայն եթէ...։ *(Կը լռէ Կարապետ)*։

ՆՇԱՆ.—Եթէ ի՞նչ։

ԿԱՐ.—Թուրք հարս բերես մեր ընտանիքին մէջ։

Նշան յանկարծակիի եկած՝ հաղիւ մէկ բառ կրնայ ըսել։

ՆՇԱՆ.—Իրա՞ւ...

ԿԱՐ. *(ձայնը յանկարծ մտերիմ թոն մը կ'առնէ, քիչ մը հայրական)*.—Չեմ կարծեր ատանկ բան մը ըլլա։

ՆՇԱՆ.—Կը զարմանամ սակայն ինչքա՞ն վախ եւ անձկութիւն կայ մէջդ։

ԿԱՐ. *(ու հիմա բառերը ա՛լ կը հոսին Կարապետին սրտէն)*.—Այո, այո... կը զարմանաս, որովհետեւ գաղափար չունիս դեռ, թէ ինչ

digitised by A.R.A.R.@

ընել է հայ ըլլալը... դուն հայութեան մէջ չես ապրած որ գիտնաս, դեռ պզտիկուց ինքնագլուխ, պայքարող տղայ մը եղած ես, ճիշդ իմ սրտիս ուզածը...։ Դուն կը յիշես, հայկական երկու դպրոցներէ բեզի հանեցինք, որովհետեւ կռուազան էիր, տղոց եւ ուսուցիչներուդ հետ կռուի կը բռնուէիր։ Ի վերջոյ բեզի օտար վարժարան դրինք, որ այդ անկախ ոգին չմեռնի մէջդ։ Եւ չմեռաւ։ Սակայն եկուր տես որ...

Կը լուէ Կարապետ, քիչ մը յոգնած։

ՆՇԱՆ—Եկուր տես որ ի՞նչ։

ԿԱՐ—Այդ ոգին բեզի առեր կը տանի՛... Աստուած գիտէ ո՛ւր։ (*Լուռ է Կարապետ*)։ Եւ կը հեռանաս, կը հեռանա՛ս հայութենէն, այդ է մեծագոյն ցաւս, կեանքիս է՛ն մեծ տարտը, գիտցած եղիր։ Հոգս չէ որ կ'երթաս հեռու երկիր, բեզի տարիներով չեմ տեսներ կամ ճամակ անգամ չես գրեր։ Ատիկա այնքան մեծ ցաւ չէ, որքան եթէ գիտնամ, թէ հայութեան համար կորսուած ես, օտար կին մը առած ու մոռցած բու ազգդ։ Ատիկա մահ է բու ծնողքիդ համար, լա՛ւ գիտցիր։ (*Լուռ են հայր ու տղայ*)։ Բեզի հայկական միութիւններու մէջ ալ չդրինք, որ հայկական ներ, փոշոտ ազգասիրութեներէն չվարակուիս, միտքդ ազատ անի, բացուի աշխարհին, մարդկութեան։ (*Լուռ է Նորէն, զգալիօրէն յոգնած*)։ Բայց հիմա կը զգամ, թէ հայութիւնը մասամբ այդ տկարութիւններուն, ներմըտութիւններուն գումարն է։ «Իմ վերքս զիս պիտի փրկէ» ըսած է բանաստեղծը։ Բան մը գիտէր մարդը։

Վայրկեան մը լուռ են երիկ-կնիկ։ Յետոյ՝ Մանուշակ կը մօտենայ Կարապետին, կը գրկէ մէջքէն, կը կծկուի կուշտին։

ՄԱՆ—Կարօ։

ԿԱՐ—Ի՞նչ։

ՄԱՆ—Վայրկեան մը կարծեցի, թէ տղուն պիտի ըսէիր ամէն ինչ։

ԿԱՐ—Կ'ուզե՞ս որ ըսեմ։

ՄԱՆ—Այո։

Լուռ է Կարապետ։

ԿԱՐ—Սիրտդ չդիմանար կոր, անանկ չէ՞։

ՄԱՆ—Այո, յետոյ...

Լուռ է Մանուշակ։

ԿԱՐ—Ի՞նչ։

ՄԱՆ—Աստուած չընէ բան մը ըլլայ տղուն հոն, Ղարաբաղ, գոնէ (*Լուռ*

digitised by A.R.A.R.@

է, գլուխը կախ) ... յետոյ տեսնէ նէ աղջիկը, կարելի է կը փոխէ միտքը, չ'երթար, կարելի է սպասէ, որ ծնի զաւակը։

ԿԱՐ.—Ո՛չ, Մանուշ, պէտք չէ որ տեսնէ աղջիկը՝ զաւակը չծնած։ Իրեն մնար՝ կը մեռնէր զաւակը, ոնրագործ կը դառնար, կ'երեւակայե՞ս իմ տղաս ոնրագործ։ Զէ, ես փրկեցի զայն, իմ իրաւունքս է հոգ տանիլ, ես եմ տէրը։

ՄԱՆ.—Կարօ, գիտե՞ս որ վերջը կրնայ կատղիլ մեզի դէմ, որ իրեն լուր չտուինք։

ԿԱՐ.—Այո, բայց կարեւոր չէ ատիկա հիմա։ Կարեւորը՝ ամէն վտանգ հեռացնել է այդ երեխայէն, ուրկէ որ գայ այդ վտանգը։

Լռութիւն։ Կարապետ յանկարծ կը սկսի մեղմօրէն հազալ, իր չոր, քերթող հազը թաշկինակը կը հանէ ու խուխին կը նայի)։

ՄԱՆ.—Արի՞ւն։ (*Կարապետ գլխով հաստատական նշան կ'ընէ*)։ Երթամ ջուր մը բերեմ։ (*Արագ շարժումով կ'ելլէ տեղէն, դուրս կը վազէ, վայրկեան մը ետք ներս կու գայ, ջուրը կու տայ ամուսինին, գլխուն կը կենայ։ Գաւաթը սեղանիկին վրայ կը դնէ, կը նստի քովը*)։ Բայց ինչպէ՞ս գիտցաւ հիւանդութիւնդ... դուն իրեն բան մը ըսի՞ր այդ մասին։

ԿԱՐ.—Զէ։

ՄԱՆ.—Տղան իրապէս կը սիրէ քեզ, Կարօ, ան է որ զգացեր է քու վիճակդդ։

ԿԱՐ.—Ամէն ըսածը լուրջի մի առներ հիմա։ Ան անանկ կը խօսի։

ՄԱՆ.—Տղադ չես ճանչնար կոր դուն, Կարօ։ Մի պզտիկցներ տղան։

ԿԱՐ.—Դուն ես պզտիկցնողը, չես ուզեր կոր որ փէշերէդ հեռանայ, դեռ երեխայ է քեզի համար։ Զգէ՛ թող երթայ, կեանքը շինէ։

ՄԱՆ.—Ես այդ իմաստով չըսի... վախ մը կայ սրտիս մէջ, Կարօ, նախազգացումի պէս բան մը։

ԿԱՐ.—Որ ի՞նչ։

ՄԱՆ.—Չեմ գիտեր...։ (*Աւելի կը կծկուի ամուսնին կուշտին*)։

ԿԱՐ. (*լուռ է վայրկեան մը*).—Ինչպէ՞ս կրնայի արմատ տալ իրեն, երբ ես չունէի ատիկա, հէ՞, որքանոցէ որքանոց մարդ ի՞նչ արմատ կրնայ ձգել, մենք ինչպէ՞ս մեծցանք, մարդ եղանք, ազգ պահեցինք առանց արմատի, հէ՞։

ՄԱՆ.—Լաւ, լաւ, հիմա հանդարտէ, շատ խօսիս նէ՝ շունչդ կը բռնուի կոր...։ (*Լուռ է*)։ Թէլէֆոն պիտի ընե՞ս Սան Տիեկօ։

ԿԱՐ.—Ինչո՞ւ։

ՄԱՆ.—Լուր տալու աղջկան, դուրսերը չելլէ։

ԿԱՐ.—Զէ ճանըմ, մէկ միլիոնոց քաղաքին մէջ իրա՞ր պիտի հանդիպին։

ՄԱՆ.—Կ'ըլլայ, կ'ըլլայ... ըրէ, Կարօ, ըրէ... ես արդէն կ'ուզեմ Արմիճէին հետ խօսիլ։

ԿԱՐ.—Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ։

ՄԱՆ.—Ձայնը լսեմ մէյ մը... յետոյ... (*Յանկարծ կը լռէ Մանուշակ։*

digitised by A.R.A.R.@

Կարապետին մարմինը կը պրկուի մէկէն)։ Կարօ, ես քովը կ'ու զեմ երթալ, տեսնել պոյը, պոսը։

ԿԱՐ.—Մանուշ, խե՞նք ես՝ ի՛նչ ես, գիտե՞ս քանի ժամ է հոսկէ հոն օթ յով, էն քիչը երեք ժամ։

ՄԱՆ.—Հոգ չէ··· պիտի տեսնեմ, ձեռքս փորին վրայ պիտի դնեմ, զգաւ թոռնիկիս մարմինը, պիտի լսեմ անոր պզտլիկ սրտին զարկը··· Կարօ, դուն չես հասկնար աս բաները։

Լռութիւն։ Կարօ թեւը կամաց մը անոր ուսին վրայ կը դը նէ։ Մանուշ քնքուշ շարժումով մը անոր այտը կը համբուրէ։

ԿԱՐ.—Եթէ մօտ տեղ մը ըլլար, ես ալ կու գայի։

ՄԱՆ.—Դուն ալ չես տեսած աս աղջիկը, ի՞նչ է գործը, ո՞վ է, աղուո՞ր է, խելացի՞ է։

ԿԱՐ.—Շատ հարցում մի հարցներ, Մանուշ։ Չէ, յոգնեցուցիչ ճամբայ է ինծի համար։

ՄԱՆ.—Չէ, լաւ է որ դուն չգաս։ Վերջը միասին Սիերա կ'երթանք, արձա կուրդիդ։

ԿԱՐ.—Ես կ'ուզեմ առանձին երթալ, Մանուշ։

ՄԱՆ.—Չ'ըլլար, Կարօ, աս վիճակո՞վդ։

ԿԱՐ.—Ի՞նչ ունի վիճակս։ Գիտե՞ս ինչ ըսաւ Տոքթորը երէկ, ըսաւ թէ «Դուք կռուող, պայքարող մարդ էք, Պարոն Տէրունեան, յայտնի է, որ դեռ շատ պիտի ապրիք»։

ՄԱՆ.—Հարկաւ։ Բայց զգոյշ պիտի ըլլաս հոն։

ԿԱՐ.—Ես ալ իրեն ըսի. «Տոքթոր, կեանքի մէջ ամէն ինչ արկածով կը պատահի»։ Աչքերուս նայեցաւ, ըսաւ. «Բացի մեռնիլը»։

ՄԱՆ.—Դուն ի՞նչ պատասխանեցիր։

ԿԱՐ.—Ըսի որ ես մահն ալ արկածի կը վերածեմ։ Խնդաց եւ ըսաւ. «Ա տիկա Աստուծոյ գործն է, Պարոն Տէրունեան»։

ՄԱՆ.—Այդ մէկը ճիշդ է։

ԿԱՐ.—Կը նայինք···

Լուռ են, տարուած իրենց մտածումներէն։

ՄԱՆ.—Թէլէֆոն պիտի ընե՞ս։

ԿԱՐ.—Հա, քիչ ետք։

ՄԱՆ.—Ըսէ որ ես կու գամ կոր Ուրբաթ օրը, կէսօրուայ մօտ։

ԿԱՐ.—Լաւ։

Կարապետ ոտքի կ'ելլէ, քիչ մը դժուարութեամբ ու կ'անյայտանայ աջի դուռնէն։ Մանուշակ կը մնայ իր տեղը, երազկոտ։

Վարագոյրը կը դոցուի։

digitised by A.R.A.R.@

ՏԵՍԱՐԱՆ 13

Ուրբաթ, 24 Փետրուար 1995

Պարտէզի մը անկիւնը, քանի մը թուփեր։ Հեռուն՝ լեռներու ուրուագիծ մը։ Կեդրոնը, ետեւէն՝ ժայռ մը, ու քովը՝ նստարան մը։ Պայծառ ցերեկ մըն է։

Կարապետ ու Մանուշակ, արձակուրդի տրամադրութեամբ, ներս կը մտնեն աջէն։ Ամառնային, բաց-դոյն զգեստ մը հագած է Կարապետ։ Բաճկոնը ուսին նետած է։ Մանուշակ զուարթ, գունաւոր ու թոյլ հագուստ մը հագած է, յարդէ լայն գլխարկ մը կայ գլխուն։

Կարապետ կը նստի ժայռին վրայ։

ԿԱՐ.—Շատ լաւ կը զգամ կոր այսօր, կնիկ։ (*Թեւերը կը բանայ օդին ու լոյսին։ Ուրախ է։ Հիմա ոտքի կ'ելլէ, կը գրկէ կնիկը, կը համբուրէ ականջին տակէն*)։

ՄԱՆ.—Ամաո, Կարօ, զգոյշ, մարդիկ ի՞նչ պիտի ըսեն՝ տեսնեն նէ։

ԿԱՐ.—Ինչ ուզեն թող ըսեն։ (*Նորէն կը համբուրէ։ Տիկին Մանուշակ կը փորձէ սպրդիլ թեւերէն դուրս*)։

ՄԱՆ.—Կարօ, խենթացա՞ր՝ ի՛նչ եղար, դուն դուրսերը ասանկ բաներ չէիր ըներ, ի՞նչ եղաւ մէկէն մէկ... ամօթ է։

Կարապետ կինը մէջքէն կը գրկէ, իրեն կը քաշէ։

ԿԱՐ.—Որովհետեւ կնանիքս մէջ այսքան երջանիկ չեմ եղած։ (*Կարապետ կնկան ականջին բան մը կը փսփսայ*)։

ՄԱՆ. (*երեսը կը գոցէ ձեռքերով*).—Ուզուցնո՞ր ես, մարդ... եռ՞ս, հիմա՞...

ԿԱՐ.—Հա, հոս, խոտերուն մէջ... (*Կը փորձէ համբուրել։ Մանուշակ տեղի չի տար*)։

ՄԱՆ.—Ինքզինքիդ եկուր, Կարօ... եկուր նստինք, հոս քովս նստէ, քիչ մը խօսինք, վերջին ժամն է։

Կարապետ կը նստի մէկ անգամէն ժայռին կռնակը։ Մանուշակ կը նստի քովի նստարանին եզերքը։ Լուռ են։

ԿԱՐ.—Գալէս ի վեր մէկ անգամ միայն հագցի... ի՞նչ կ'ըսես, կնիկ։

ՄԱՆ.—Ընելիք չկայ, Սիերային օդը բեզի լաւ կու գայ կոր։ (*Լաւ մը կը նայի ամուսինին*)։ Կարծես թէ վրայ ալ առեր ես, հէ՞։ (*Մանուշակ Կարապետին բաճկոնը կ'առնէ ուսէն, կռնակը կը դնէ*)։ Հոս Սան Տիեկօ չէ, պաղ կ'առնես։

ԿԱՐ.—Աղուոր է ծովը, Մանուշ։

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱՆ.—Այո... Արմինեն ի՞նչ լաւ կը լողար, ձուկի պէս։
ԿԱՐ.—Այդ փորով լողալը... տգեղ բան մը կար մէջը, շատ չսիրեցի։
ՄԱՆ.—Ընդհակառակը, առողջ, ուժեղ մարմին է... ինչի՞ կը սպասէ մի տղան՝ չեմ գիտեր, ուշիմ, ադուռը աղջիկ ալ է։
ԿԱՐ.—Չի բռնուիր, կնիկ, արիւնը պիտի ֆաշէ։
ՄԱՆ.—Մեզի ալ մօտ էր, բու շուրջդ կը դառնար... կարծես Նշանի կարօտը կ'առնէր բեզմէ։

Լուռ է Կարապետ։

ԿԱՐ.—Կը կարծե՞ս թէ կը սիրէ Նշանին։
ՄԱՆ.—Վստահօրէն, սքանչելի կին ու մայր կ'ըլլայ։

Լուռ են։

ԿԱՐ.—Այո։
ՄԱՆ.—Շատ լաւ խորհեր ես՝ Տէրունեան անունը տալով գաւակին։ Հիմա չամուսնանայ նէ ալ Նշանին հետ, հայրը անծանօթ գաւակ մը պիտի չըլլայ։ Ասիկա ալ մեր ընտանիքին գաղտնիքը կը մնայ։ Բայց ի՞նչ ուրախացաւ խեղճ աղջիկը, երբ ըսիր ատիկա իրեն։ Նշան կրնա՞յ գլուխ բռնել։
ԿԱՐ.—Չէ, ճանըմ։ Փաստաբանը տեսեր եմ։
ՄԱՆ.—Ա՜խ, մարդս, ամէն ինչին կը հասնիս...

Լուռ են վայրկեան մը։

ԿԱՐ.—Քանիո՞ն կ'իջնանք կոր։
ՄԱՆ.—Տասնմէկին ըսինք պանդոկին, չէ՞։
ԿԱՐ.—Այո։

Լուռ են, շուրջերնին կը նային։

ՄԱՆ.—Արդեօք Նշանը մեկնեցա՞ւ։
ԿԱՐ.—Ով գիտէ։ Ցստակ բան մը չըսաւ։

Լուռ են, մտածկոտ։ Կարապետ խորունկ չունչ մը կ'առնէ։ Մանուշակին ափը մեղմօրէն կը դոցուի Կարապետի ձեռքին վրայ, իրարու կը դառնան, քիչ մը որտուսմ։

ՄԱՆ.—Աստուած տայ սաղ-սէլամէթ տուն վերադառնայ։
ԿԱՐ.—Մինչեւ գալը տղան մեծցած կ'ըլլայ...
ՄԱՆ.—Այո... (*Լուռ են, հեռուները կը նային, կորսուած իրենց թաքուն մտածումներուն մէջ*)։ Լաւ մտածեցիր, կարօ, Արմի-

digitised by A.R.A.R.@

ՆԷՆ թող մեզի գայ բնակի, մինչեւ Նշանին գալը՝ անոր սենեակը կու տանք իրեն... ես հոգ կը տանիմ երեխային, թող ինքը գործի երթայ... լաւ որ պանիայինն այդ պաշտօնը գտար իրեն, ի՞նչ պիտի ընէր առանց ատոր... իրեն հետ խօսեցա՞ր այդ մասին։

ԿԱՐ.—«Մտածեմ» ըսաւ ... վստահ եմ կը համաձայնի։

ՄԱՆ.—Նշանին համար մեծ անակնկալ պիտի ըլլայ։

ԿԱՐ.—Ատիկա է ամէնէն մեծ վտանգը, փոքորիկը պիտի պայթի, ես տըղաս գիտեմ նէ (*ձայնը յանկարծ բարձրացնելով, տղուն բարկութիւնը արտայայտելու համար*)՝ «Կը ստիպէէ կոր որ ամուսնանամ... ազատութիւնս կը կաշկանդէէ կոր... ինչո՞ւ սենեակս ուրիշին տուեր էք» պիտի պոռայ...

ՄԱՆ.—Չէ, չէ, այդքան կոշտ չէ։

ԿԱՐ.—Է՛, կը տեսնենք։

Լուռ են նորէն։

ՄԱՆ. (*Կամաց մը Կարապետին դէմքին կը նայի։ Միրոյ խորունկ զգացում մը կ'ուրուագծուի երեսին վրայ*).—Ա՛խ, Կարօ, եթէ գիտնաս երջանկութեան ի՞նչ յուզում է, երբ ձեռքս դրի փորին վրայ, հոն էր թոռնիկիս մարմինը, ճակատագիրը... յետոյ ոտքով մէյ մը զարկաւ, ա՜խ, ինչ ուրախութիւն էր սրտիս մէջ... կը յիշեմ, Նշանը եօթը ամսու էր, ան անանկ կը զարնէր... մանչ պիտի ըլլայ... (*Մեղմօրէն կը խնդայ, իր ուրախութիւնը անկարող պահելու իրմէ նեղս*)։

Քանի մը երկվայրկեան ձեռք ձեռքի կը մնան, սուզուած մտերմութեան հազուագիւտ պահին մէջ։

ԿԱՐ. (*Ժամացոյցին կը նայի*).—Հայտէ երթանք, Մանուշ, ժամը չորսին Արմինէն թէլէֆոն պիտի ընէ տունը, չփախցնենք։

ՄԱՆ.—Դուն ըրէ իրեն, թիւը ունինք։

ԿԱՐ.—Չեմ ուզեր շատ թէլէֆոն ընել Թինայինն տունը, ձոնը՝ ամուսինը, հիւանդ պառկած է։ Արմինէն դուրսէն պիտի ընէ։

ՄԱՆ.—Լաւ, երթանք։

Ոտքի կ'ելլեն։ Կարապետ ուրախ է միշտ, կը պրկուի, շուրջը կը քննէ, զմայլանքի արտայայտութիւն մը դէմքին։ Մանուշակ կ'օգնէ որ բաճկոնը հագնի, թեւը կը մտնէ, աւելի կը մօտենայ անոր մարմնին ու միասին կը հեռանան։

Վարագոյրը կը գոցուի։

digitised by A.R.A.R.@

ՏԵՍԱՐԱՆ 14

Ուրբաթ, 24 Փետրուար 1995

Կէսօրէ ետք է, Տէրունեաններուն հիւրասենեակը։ Խոր լռութիւն կը տիրէ տան մէջ։ Պատին ժամացոյցը 4։30 ցոյց կու տայ։

Փոզոցին դրան զանգակը կը լսուի։ Լռութիւն։ Կ'անցնի հինգ երկվայրկեան ու նորէն զանգակին ձայնը կը տարածուի ամայի տան մէջ։

Մէկը դուռը կը բանայ, յետոյ կը գոցէ ետեւէն։

ՆՇԱՆ (*ձայնը ներսէրէն կու գայ*).—Ո՞վ կայ տունը։

Պատասխան չկայ։ Յետոյ ոտքի ձայները կը լսուին եւ աջի դուռնէն Նշան կը մտնէ։ Շուրջը կը նայի։ Կը մօտենայ սեղանիկին, կը վերցնէ թերթ մը, կը նայի, ետ կը նետէ։ Հիմա կամաց մը կը շարժի դէպի հեռաձայնի գործիքը եւ պատասխանիչ մեքենային կոճակը կը կոխէ, կը փլի բազկաթոռին վրայ։

ԱՐՄ. (*արձանագրիչ մեքենային երեք էպիիրսերը կը լսուին, յետոյ*).—Հալօ, Պարոն եւ Տիկին Տէրունեան, ես եմ, Արմինէն, Հիմա Ուրբաթ կէսօրէ ետք է, Փետրուար 24ը։ Ժամը ցիշդ չորսն է։ (*Նշան յանկարծ կը շտկուի բազմոցին մէջ, ոտքի կը ցատկէ, կը հասնի գործիքին քովի, կը բարձրացնէ ձայնը ու քովը կայնած, պրկուած եւ ուշադիր՝ մտիկ կ'ընէ։ Արմինէին ձայնը յուզուած է ու յաճախ կը խարխափի։ Տկար չէ, բայց ցած է*)։ Ցուսամ արձակուրդը լաւ անցաւ։ Ես լաւ եմ։ Տոքթոր Պէնթլին վերէն վար քննեց ու վստահ է, թէ գործողութեան պէտք պիտի չըլլայ։ Ինքը ձեզի ռիփորթ մը պիտի ղրկէ։ Մովեզերքը քաշուած նկարները շատ աղուոր ելած են, ձեզի կը ղրկեմ։ (*Լռութիւն։ Նշան գործիքին քովի բազկաթոռին կը նստի, աւելի մօտէն հետեւելու համար*)։ Պարոն Կարապետ եւ Տիկին Մանուշակ, շատ երախտապարտ եմ ձեզի, ձեր բոլոր ըրածին համար, ինձի եւ երեխայիս համար։ Կեանքիս մինչեւ վերջը պիտի չմոռնամ։ (*Կարճ լռութիւն մը Նշան սառած մտիկ կ'ընէ*)։ Շատ մտածեցի Պարոն Տէրունեանի առաջարկին մասին գալու ձեր տունը բնակելու, որոշ ատեն մը։ Բայց չէ, չեմ կրնար, շիտակ բան չէ։ Շատ մէրսի, ամէն պարագայի։ (*Լռութիւն*)։ Մի նեղուիք, բայց մեծ եղբայրս՝ Ցակոբը եկած է Քովս եւ քիչ ետք պիտի երթանք աս տեղէն ուրիշ տեղ մը, չեմ կրնար ըսել ուր, չեմ իսկ գիտեր։ Աւելի լաւ է ասանկ, ես ձեզի վերջը լուր կու տամ։ Պարոն Կարապետ, ինչ որ

digitised by A.R.A.R.@

ըսած էք գաւակիս մասին՝ չեմ մոռնար բնաւ, Տիկին Մանուշակ, վստահ եղէք ձեր թոռնիկը ձեր գիրկը պիտի դնեմ, տարին չլմընցած, Աստուած ուզէ: (*Ձայնը կը հատնի յանկարծ, լայի տարտամ թելադրանք մը կը լսուի: Նշան տեղէն չէ շարժած*): Նշանին... ի՞նչ ըսեմ... բախտին պիտի ձգեմ, կարելի է օր մը հանդիպիմ, ով գիտէ... (*Լուռ է նորէն*): Կը ներէք, շատ յուզուած եմ... մնաք բարով...

Վարագոյրը կը սկսի քաշուիլ՝ ու արդէն Մարդը ոտքի է նորէն:

ՄԱՐԴ.—Կեցէք, մի քաշէք վարագոյրը, չէ լմնցած տեսարանը:

Վարագոյրը կէս գոց կը մնայ: Բեմադրիչը բեմ մէջտեղ կ'ելլէ, կը ջանայ ձեռքով իրար բերել երկու մասերը վարագոյրին: Ձի յաջողիր:

ԲԵՄ.—Մարտիրոս, ի՞նչ եղաւ, գոցէ՛ սա վարագոյրը:

ՄԱՐԴ.—Մտիկ ըրէ, Պարոն Բեմադրիչ, բեզի կ'ըսեմ կոր, որ չէ վերջացած տեսարանը:

ԲԵՄ.—Պապամ, դուն հեղինա՞կն ես, ի՞նչ գիտես:

ՄԱՐԴ.—Նախ՝ երկու հարցում – ինչո՞ւ ուշացուցիր Տէրունեանները, Պարոն Բեմադրիչ, ժամը չորսին հոս պէտք էր ըլլային, այն ատեն Նշանը բան չէր գիտնար:

ԲԵՄ.—Ես չուշացուցի, ոչ ալ հեղինակը:

ՄԱՐԴ.—Հապա՞:

ԲԵՄ.—Չեմ գիտեր, պարզապէս ուշացան, թատերախաղին մէջ գրուած է «երեքուկէսին կը հասնին», ես յատուկէն իրենց ըսի, որ այդպէս պէտք է ընեն:

ՄԱՐԴ.—Ըսել կ'ուզէք դուրսէն մա՞տ մը կայ:

ԲԵՄ.—Նոր բարիլոյս... հարկա՛ւ կայ, դուրսէն միշտ կը միջամտեն: Ո՛չ հեղինակը, ո՛չ ես, ոչ ալ դերասանը կրնանք առաջքը առնել: Ո՞վ է, ի՞նչ է, մարդ չի գիտեր:

ՄԱՐԴ.—Փորձե՞ր էք գոնէ «հասկնալ», թէ կա՞յ օրէնք մը դէպքերու ընթացքին մէջ: Օրինակ (*լուռ է երկվայրկեան մը*) յանցանքին պատիժ կը հետեւի՞, առաքինութեան՝ վարձատրութի՞ւն, կամ... բարոյականութիւնը ուժ կու տա՞յ մարդուն, մինչ անբարոյականութիւնը կը տկարացնէ, մաքուր սէրը տառապանքի՞ կը տանի, արուեստը ճշմարտութեան յայտնաբերո՞ւմն է, ինչ գիտնամ, ասանկ բաներ:

ԲԵՄ.—Փորձեր եմ, փորձեր եմ... բայց չեմ յաջողեր... կա՞յ թէ չկայ օրէնք չեմ գիտեր...

Լռութիւն կը տիրէ սրահին մէջ:

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱՐԴ.—Երկրորդ հարցումը՝ Արմինէն։
ԲԵՄ.—Է՞ր ի՞նչ է։
ՄԱՐԴ.—Ո՞վ է բուն անձը։
ԲԵՄ.—Ի՞նչ այսինքն։
ՄԱՐԴ.—Բեմէն դուրս, փողոցը կամ տունը՝ ո՞վ է։
ԲԵՄ.—Տիկին Զարուհի Խաչիկեան։
ՄԱՐԴ.—Տիկին Խաչիկեանը զաւակ բերա՞ծ է։
ԲԵՄ.—Վայլահի չեմ գիտեր ատիկա, բայց հարցնեմ Մարտիրոսին, ան ամէն բան գիտէ։ (*Կը դառնայ դէպի քուլիսը ու կը պոռայ*)— Մարտիրո՛ս։

Լռութեան մէջ տարիքոտ մարդ մը դանդաղօրէն բեմ կու գայ։

ՄԱՐ.—Ի՞նչ կայ։
ԲԵՄ.—Տիկին Խաչիկեանը զաւակ ունի՞։
ՄԱՐ.—Իրե՞ն ինչու չէք հարցներ, ներսն է, սուրճ կը խմէ կոր։
ՄԱՐԴ.—Սան Տիեկո էր ժամը ֆին, բայց աղջօրը հետ մնկնած է, հիմա ժամը··· (*Կը դառնայ մարդոց*) քանի՞ն է։
ԶԱՑՆ ՄԸ.—Տասը քսան կ'անցնի։
ԲԵՄ.—Մէրսի։ Հիմա ժամը տասը քսան կ'անցնի ու մարդ չի գիտեր ուր է։ Ամէն տեղ կրնայ ըլլալ Ամերիկայի կամ աշխարհի մէջ։
ՄԱՐ. (*Չուարած մէկէն միւսին կը նայի, գլուխը կ'երերայ ու կը պատասխանէ*).—Տիկին Խաչիկեանը զաւակ չունի։
ԲԵՄ.—Շնորհակալ եմ, Մարտիրոս, կրնաս ետ երթալ։ (*Մարտիրոս դանդաղօրէն կը հեռանայ։ Բեմադրիչը կը դառնայ Մարդուն*)։ Սակայն ի՞նչ կապ ունի ատիկա իր դերին հետ։ Ամէնս գիտենք, թէ Արմինէն միայն սուտ դեր մըն է։
ՄԱՐԴ.—Սուտ դեր չկայ, Պարոն Բեմադրիչ, ամէն դեր իրական է, երբ կը խաղցուի եւ կը դադրի դեր ըլլալէ···։ Ո՞ր դերն է որ Արմինէ կը խաղայ բեմին վրայ եւ ո՞րն է, որ կը խաղայ փողոցը···
ԲԵՄ.—Չեմ գիտեր··· բայց ինչո՞ւ ըսիք թէ տեսարանը չէ աւարտած։
ՄԱՐԴ.—Նշանը, հայրը, մայրը իրարու պիտի հանդիպէին, ճշմարտութեան լոյսին տակ։ Ամէնէն կարեւոր պահն էր անոնց կեանքին մէջ եւ դուք փնտցուցիք այդ քանի մը վայրկեանները։
ԲԵՄ. (*Կարճ լռութիւն մը*).—Վայրկեան մը։ (*Կը դառնայ սրահին ու բարձրաձայն կը կանչէ*)։ Պարոն Հեղինակ, եթէ ներկայ էք, հոս կու գա՞ք վայրկեան մը։
ՀԵՂ.—Ի՞նչ կայ նորէն։
ԲԵՄ.—Առջեւ եկէք, ինչ կ'ըլլայ։ (*Հեղինակը դուրս կ'ելլէ իր տեղէն ու կու գայ սրահին առջին կը կայնի, Բեմադրիչէն քիչ մը հեռու*)։ Ճի՞շդ է մեր Մարդուն ըսածը, թէ այդ հանդիպումը էն

digitised by A.R.A.R.@

կարեւոր պահն է այս թատերախաղին։ Եւ ինչպէ՞ս կը վերջանայ ան, դուք գիտէ՞ք։

ՀԵՂ. (*վայրկեան մը կը խորհի*)—Ամէն վայրկեան, ամէն երկվայրկեան կարեւոր է, քանի որ իմ կեանքս է անիկա եւ կեանքի բոլոր պահերը նոյն արժէքը ունին։ Երբ սկսայ գրել, քաղարձակապէս ոչինչ գիտէի, թէ ուր կ'երթար կեանքս, գրածս, ով ինչ կ'ընէր մէջը։ Կեանքն է, չէ՞...։ Ատոր համար է, որ դուք հազար տնսակ բան փոխեցիք՝ ձայն չհանեցի, որովհետեւ չէի կրնար խանգարել, ինչ ալ տեղի ունենայ՝ այդ է միակը, միակ շիտակը։ Ոչինչ կը խանգարուի, երբեք։

ՄԱՐԴ.—Իսկ քու կեանքդ ուրկէ՞ ուր մէջը մտաւ։

ՀԵՂ. (*կը խնդայ*)—Հապա ի՞նչ կը կարծէք, ես եմ այդ բոլորը, իմ կեանքիս ժամանակէն շինած եմ այդ տողերը, մարդիկը, լուսինները...

ՄԱՐԴ.—Բայց հիմա, գրուածոյ կեանքը ապրելով, գիտէ՞ք ինչու է՛ն կարեւոր պահն է ատիկա։ Եւ ինչո՞ւ տեսարանը չէ աւարտած։

ՀԵՂ.—Այո։

ՄԱՐԴ.—Լաւ, դեռ կը հանդիպինք։ (*Դառնալով Բեմադրիչին*)՝ հիմա կրնաք վարագոյրը քաշել։

ԲԵՄ.—Մարտիրոս...

Վարագոյրը կը գոցուի։

ՏԵՍԱՐԱՆ 15

Զորեքշաբթի, 1 Մարտ 1995

Բեմը մութ է։ Երկու ծայրերէն հեռաձայնի խցիկները կը լուսաւորուին։ Զախին՝ Արմինէ կ'երեւայ, թիւը կը կազմէ, կը սպասէ։

Միւս խցիկը զանգը կը զարնէ։

ՁԱՅՆ ՄԸ.—This is the Sierra Mortgage Bank, may I help you?
ԱՐՄ.—Could I speak with the manager, Mr. Derounian?
ՁԱՅՆ ՄԸ.—May I ask who is calling please?
ԱՐՄ.—This is a personal call. Tell him it is Miss Armineh.
ՁԱՅՆ ՄԸ.—Just a minute please.

Կ'անցնի վայրկեան մը։ Ցանկարծ աջ խցիկին լոյսը կը վառի։ Կարապետ նստեր է, հեռաձայնը ձեռքը։

digitised by A.R.A.R.@

ԿԱՐ.—Արմինէ...
ԱՐՄ.—Կարօ...
ԿԱՐ.—Արմինէ, ո՞ւր ես, ինչպէ՞ս ես... ախ, ձայնդ ի՜նչ կարօտցեր եմ։
ԱՐՄ.—Ես ալ քուկդ... ախ, Կարօ, ներէ ինծի...
ԿԱՐ.—Մի լար, Արմինէ, մի լար...
ԱՐՄ.—Գիտեմ, պէտք չէր քեզի այդպէս ձգէի-փախէի, բայց կը հասկընաս...
ԿԱՐ.—Կը հասկնամ, սիրելիս, մի լար ատոր համար։
ԱՐՄ.—Տիկին Մանուշակին առջեւ շատ յանցաւոր պիտի զգայի, նոյն տունին մէջ բնակիլ իրեն հետ եւ քեզ սիրել... անկարելի պիտի ըլլար ինծի համար... քեզի համար ալ, անանկ որ...
ԿԱՐ.—Կը հասկնամ։

կարճ լռութիւն մը։

ԱՐՄ.—Կարօ՞։
ԿԱՐ.—Այո՞։
ԱՐՄ.—Գիտցիր որ միշտ պիտի սիրեմ քեզ, ո՛ւր որ ըլլամ... քեզի պէս քարի մարդ աշխարհի վրայ չկայ, վստահ եմ։
ԿԱՐ.—Ախ, Արմինէ, ի՞նչ ըսեմ, մէկ հատիկ ես դուն ալ... բայց ինչպէ՞ս պիտի ապրիս, աղքարդ դրամ ունի՞, գործը ի՞նչ է։
ԱՐՄ.—Հոգ մի ըներ ատ կողմէ, լաւ եմ, պզտիկն ալ լաւ է... ի՞նչ լուր Նշանէն։
ԿԱՐ.—Օհ, Նշանը, կատարեալ աղէտ էր... այդ կէսօրէ ետք Սիերայէն տուն եկանք որ ան արդէն մտիկ ըրեր էր թէլֆոնէն քու ըսածդ, ամէն ինչ գիտեր։
ԱՐՄ.—Ի՞նչ կ'ըսես...
ԿԱՐ.—Այո...մինչեւ գիշեր կռիւ ըրաւ, ա՛լ չըսածը չմնաց... առտուն կանուխ օթոն նստաւ Սան Տիեկօ գնաց, որ հետզ գտնէ։ Ես Թինային հասցէն տուած էի, բայց ոչինչ գտաւ, իրիկունը ետ տուն եկաւ պարտուած, յուսահատ... սիրտս բզիկ-բզիկ եղաւ տղաս այդ վինակին մէջ տեսնելով...։ Բայց ի՞նչ կրնայի ընել, ինքը իր գլխուն բերաւ։

կարճ լռութիւն մը։

ԱՐՄ.—Վա՜ղը։
ԿԱՐ.—Երկու օր ետք օդանաւ առաւ՝ Փարիզ գնաց ընկերոջ մօտ, անկէ Հայաստան, յետոյ ալ Ղարաբաղ պիտի երթայ, կը խորհիմ։
ԱՐՄ.—Օհ, Կարօ, աս ի՜նչ պատմութիւն է։ Ինչպէ՞ս բաժնուեցաք։
ԿԱՐ.—Շատ գէշ։ Մանուշը ատկէ ի վեր հիւանդ պառկած է։ Ես ալ...
ԱՐՄ.—Կարօ, (*վարանում եւ անձկութիւն կայ ձայնին մէջ*) ինչպէ՞ս ըսեմ քեզի, բայց ես կը սիրեմ Նշանը, գաւակիս հայրն է,

digitised by A.R.A.R.@

մենք զիրար սիրած ենք, ոչ բեզի պես, բայց կեանքիս մէջ, մարմնիս մէջ, յիշատակներուս մէջ տակ, մտերիմ տեղ մը ունի Նշանը... չեմ ուզեր, որ տառապի, Հայաստանէն վերադարձին ես կ'ուզեմ որ միանանք, զաւակս իր անունը պիտի կրէ, անանկ չէ՞:

ԿԱՐ. (*կարճ լռութիւն*).—Այո, խոստացայ բեզի: Բայց պէտք է հասունցայ Նշանը, պէտք է տառապի, որ գիտնայ ինչ ըսել է սիրելը, որ կարենայ զաւկին տէրը զգալ ինքզինքը: Ղարաբաղը զինքը մարդ պիտի ընէ: Հիմա դեռ տղայ է:

ԱՐՄ.—Դուն կ'ուզե՞ս որ երթայ:

ԿԱՐ. (*կարճ վարանում մը*).—Այո եւ ոչ:

ԱՐՄ.—Ես կը վախնամ կոր, Կարո, սրտիս մէջ մնայուն վախ մը կայ, թէ գէշ բան մը պիտի կատարուի... չեմ գիտեր... չեմ ուզեր որ երթայ, շատ հեռանայ ինձմէ:

ԿԱՐ.—Դուն պզտիկին հոգ տար, ամէն ինչ կը շտկուի, տարտ մի ըներ, ես հոս եմ: Որեւէ բանի որ պէտք ունենաս, ինձի թէլէֆոն ըրէ, հոս, գործիս տեղը: Զմոռնաս անմիջապէս որ ծնի երեխան, ինձի լուր պիտի տաս:

ԱՐՄ.—Տիկին Մանուշակի՞ն, ան ալ կ'ուզեմ որ գիտնայ:

ԿԱՐ. (*կարճ վարանում մը*).—Այո, նիշդ է... լաւ, տունը թէլէֆոն ըրէ, իրիկունը, ամէնքս հոն կ'ըլլանք:

ԱՐՄ.—Օ, Կարո, հիանալի մարդ ես...: (*կարճ լռութիւն մը*): Կարո՞:

ԿԱՐ.—Ի՞նչ է:

ԱՐՄ.—Ինչպէ՞ս է առողջութիւնդ, շատ-շատ մտահոգ եմ:

ԿԱՐ.—Սանկ-նանկ... դարմանումը կը շարունակեմ կոր, ինչ մը աւելի լաւ եմ այս օրերուս: Իմ կռնակս դիւրին-դիւրին գետին չի գար:

ԱՐՄ.—Անանկ մի խօսիր:

ԿԱՐ.—Եթէ դուն սիրես գիս, ես անմահ եմ...

ԱՐՄ. (*խնդալու պէս*).—Ախ, Կարո, Կարո... բեզի միշտ պիտի սիրեմ, ինչ ալ ըլլայ նէ:

ԿԱՐ.—Ատիկա կը բաւէ ինձի:

ԱՐՄ.—Կը ներես ինձի, չէ՞, ասանկ փախելուս համար:

ԿԱՐ.—Այո, կը ներեմ:

ԱՐՄ.—Լաւ, հիմա կը գոցեմ... կը սիրեմ բեզ ամբողջ հոգիովս, Կարո:

ԿԱՐ.—Ես ալ բեզ, անուշս: Լաւ նայէ ինքզինքիդ:

ԱՐՄ.—Դուն ալ բեզի:

ԿԱՐ.—Մնաս բարով, Արմինէս:

ԱՐՄ.—Մնաս բարով, Կարո:

Լոյսերը կը մարին աստիճանաբար:

Վարագոյրը կը գոցուի

(Շար. 3)

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ԹԵՔԵԱՆ

ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ

Փափուկ արեւներ
փափուկ լուսնահար արեւներ
լուսնահար դեղնախայտ սենեակներ
աղմկոտ մթութեան կաթիլները հաւաքած
ծովե՞ր ծովե՞ր կը շինէի
Մեծհայր մեծմայր ամէնքս մէկ կիրակի օր կէսօրէ ետք
կանաչ պատերով սենեակին քիլիմին վրայ կեդրոնացած
խոշոր խոպոտ ռատիոյին դիմաց մէկական խոշոր ականջ՝
«Երեւանն է խօսում»ը մտիկ կ'ընենք
մերթ ընդ մերթ կը թարգմանէ հայրս մեզի «Հայաստանի լեզուն»
Վարդերը կը բացուին ժամանակին
Աքլորը թառեր է ցանկապատին ցանկապատը՝ աթոռին
բարձը բծախնդիր քանըվայի գործ է ուր աքլորը արդէն
ծերացեր է փոշոտեր է բայց իր անթարթ կուկուլիկուն
օդին մէջն է

Հօրաքոյրս եկեր է Պուէնոս Այրէսէն «Մանչըս մանչը՞ս» ըսելով
ամբողջ օրը երկու տարեկան տղուն ետեւէն կը վազվզէ
Վարդաքը՝ Ռիսքանըրնէն հասեր է տեսակ-տեսակ սեւ գլխարկներ
կը դնէ ձախ ծռած ետեւ ծռած եւ ոսկեգոյն գրիչով
օրագրատետրեր կը բաժնէ
«Կարծես թէ կարեւոր բաներ կ'ընենք տա
պիտի նստինք ամէն գիշեր գրե՞նք եղեր»
կը քրթմնջայ միւս հօրքուրս
Իսկ Հեղինէն Պոլիսէն թոռներով անձեռոց բերեր է
ով որ Բարի Եկարի գայ՝ անձեռոց մը կը հանէ կու տայ
—վերջին եկողներուն՝ միայն դեղին անձեռոց մնաց—

digitised by A.R.A.R.@

Մարի հօրաքոյրս Պոլիս հարս գացեր էր
Ցիսունվեցի Սեպտեմբերին սարսափահար
«Աս թուրքերը թո՜ւրք պիտի մնան» ճչացեր է
իր նորօրեայ ամուսինն ու ապառիկ շունչը առեր
հասեր է Արժանթին

Թանկօ պարել շատ կը սիրէ
բոլոր նկարները որ ցոյց կու տայ
իր «պաշտելի ամուսին»ին հետ թանկօ կը պարէ
եթէ չպարէ՝ կար կը կարէ
«Ծիկե՛ռս» կ՚ըսէ այնպէ՜ս կը դիտէ այդ նկարները
որ մարդը ստիպուած դուրս կու գայ անոնցմէ եւ լոիկ մնչիկ
տաբատին ծալքերը կը շտկրտէ
Հօրաքոյրս երկար կարմիր եղունգներով նկարին էն ծայրէն բռնած
ներս կը տանի որ ուրիշ բան չճմոթկուի
Եկեր է հայրը մայրը տեսնելու «Կեանքի մէջ ի՜նչ կ՚ըլլայ չես գիտեր»
Հօրեղբօրս հետ վէճի մէջ է ժառանգը առնել երթալ կ՚ուզէ

Վարդաքը փաստաբանուհի է ամուսնալուծման
մերիններս չեն հաւատար որ գործ ունի պոլ-պոլ դրամ կը շահի
«Օ եա՞» կ՚ըսէ եւ կը պատմէ ամէն մէկը աչքը լարած
զարմանքէն ափը բերնին հանգչեցուցած մտիկ կ՚ընէ
«Հաւատալիք բան չէ՞ մարդը կնկան տարեդարձը չէ յիշած ըսելով
կինը տիվո՞ռս ուզեր է եղեր»
«Պտըլիկ չոճուխները ձգեր սիրածին հետ գացեր է»
«Ամա՞ն անտեղը Սոդոմ-Գոմոր է»
Աշխարհի էն զարմանալի դէպքերը
լարախաղացի դիւրութեամբ իր վարդագոյն շրթներէն
դուրս կը հանէ Վարդաքը
«Դեռ ինչե՞ր կան՝ լարմար չէ որ պատմեմ ձեզի»
Ռիսքանսըն հարաւն են երեք քոյր երեք եղբայր միատեղ
կ՚ապրին

դաշնակահար իրաւաբան տունտեղ հոգացող
դրամատէր ագարակապան դերձակ

Խոհանոցը մերիններս իրարու կ՚ըսենք՝
Վարդաքենք այնքան ընդարձակ հողաշերտեր ունին
այնքան մեծ որ՝ իրենց հողերուն քովէն
շոգեկառքը քառորդ ժամ կ՚անցնի եղեր
առանց կենալու

digitised by A.R.A.R.@

Իսկ Հեղինէն տարիներ առաջ Պոլսոյ մէջ
ախոյեան ելած է թենիսի եւ հեծիկի
«Պոռաւ աղջիկ թուրքերուն մէջը դո՛ւն խլեցիր բաժակները»
կ'ըսէ մեծմամա
Հեղինէն թուրքերուն մասին խօսիլ չսիրեր
«Դուք աստեղ կուսակցութիւն-մուսակցութիւն խաղալով
մեզի անտեղ գիշեր ցերեկ սարսափի մէջ կ'ապրեցուցէք կոր» կ'ըսէ
Ինքը ափոր կը սիրէ ափորն ալ իր գեղաճեմ հասակը
ամէն առտու «հատէ՞ քեռայր» ըսելով պապայիս հետ
Սէն Սիմոն կ'ուղղուին լողալու

Երեքը մէկ Հոկտեմբերին հասեր էին մեզի
Տունը արդուկ եւ մաքրութիւն եւ սուրճ ու կաթօ կը հոտի
Հեղինէն բնականէն անուշ խնձոր կը բուրէ
Վարդաքը՝ սեւ կաշի եւ հին գիրքեր
Հօրաքոյրս՝ քառասունմէկ տեսակ ծաղիկի անուշահոտ
Ես դաս պէտք է ընեմ՝ խելքս միտքս իրենց խօսած
գացած եկածին վրան է
մանաւանդ որ շաբաթ մը ետք Նարինէն ալ Փարիզէն հասաւ
իր աղջկան հետ որ— ըստ մեր խոհանոցային խօսակցութեան—
«շփացածութեան գագաթնակէտն է»
Նարինէին նեղ կոնքը համեմատութիւն չունի իր
ալեծածան կուրծքերուն հետ որ հազիւ հազ կը ծածկէ
սեւ տանթել պլուզներով— տէքոլթէ շատ կը սիրէ
«Լամուսինը ձգեր է իրեն, չի դիմանար կոր կինը»

Բայց շատ չանցած մերինները զգուշութեամբ
ծեր ազգականուհիի մը տունը ճամբեցին
«էրիկմարդէ չխպնող» այդ կնկան
Ես դասերս պէտք է սերտեմ՝ խելքս միտքս աս հիւրերուն վրան է
խեղճ հօրքուրս «մա՜նչըս» կ'ըսէ—կարծես տղուն անունը Մանչ է
անոր ոսկի գլուխը ժամը մէյ մը կը սանտրէ պարտէզ կը տանի
զօռով-մօռով կը կերցնէ
«Փաշշա՜ս— կ'ըսէ— քեզի այնպէս պիտ մեծցունեմ
դուն հայ ազգին նախագա՛հը պիտի ըլլաս»
Հեղինէն եւ Վարդաքն են որ հագուած շքուած Սոք Թաուիլ կ'երթան
Վիզիթայի կ'երթան լեռ կ'երթան կու գան

digitised by A.R.A.R.@

շատ կ'ափսոսան որ այդ Մեծ Օրերուն իրենց հայրերը
«Աս Պէյրուտը» չեն հաստատուած
«Տեղացի թուրքերը մեզ չհալածեցին, մեզի հանգի՞ստ ձգեցին»
կը տրտնջայ Հեղինէն

Հօրաքոյրս «կատարեալ եօթնօտարութեան մէջ»
իր ընտանիքէն հեռու չորս զաւակ մեծցուց
Ամէնօրեայ հայ վարժարան տարա մեծէն մինչեւ փոքրը
ամէն օր շոգեկառք առա մէկուկէս ժամ գնաց
մէկուկէս ժամ վերադարձաւ
«Հայրի՛կ, անոնք առազին վրայ, ես ալ տընկըր տընկըր
շոգեկա՛ռքին մէջ հայերէն կը սորվեցնեմ կոր» գրեց
Հիմա երկու փեսաները մէկ հարսը հայ են
թոռնիկները՝ Նազան Սարգիս Կարապետ
«Աւելի կ'ունենամ ամմա ասեղ քաշելով չորսէն աւելի չեմ կրնար հոգ
տանիլ, Աստուած թող մեռք չսեպէ: Լմա՜ն օտարութեան մէջ բերի ես
զաւակներս, բայց հայ ազգին օգտակար ըլլան պիտի: Իրենց
սորվեցուցած եմ որ օր մը անպայման պիտի երթան պիտի կռուին
մեծ եւ անկախ Հայաստանի համար»:

Քանի մը տարի առաջ իր տալը՝ Հեղինէն եկեր էր մեզի
նոյն գեղեցիկ հաւկթաձեւ գլուխը արձանակերտ մարմինը
Առտուները միասին հեծիկ քշեցինք
Փարամբսի Վան Սոն Փարքին մէջ
Օր մըն ալ պատմեց իր օրերէն
այն օրերէն երբ հայ աղջկայ մը համար ընդունուած չէր
սիրահար ունենալ — ան ալ՝ թուրք
«Թուրքին մէջն ալ աղէկը կայ, դուն սա փիլիսոփաներուն ըսածին
մի նայիր— ամէնը մէ՛կ ջուրով կը լուան կոր, համալսարան
կարդացած աղջիկ ես՝ միտքդ բա՜ց պիտի ապրիս:
Բայց տնեցիները գլուխս տարին, ա՛լ ժառանգէ պիտի զրկէին,
ա՜լ դուռը վրաս կղպեցին, ինչ եղաւ նէ՝ ինծի եղաւ,
հիմա ժամանակները փոխուեր են, նայէ՛, երկու հատ տաճիկ կայ
մեր գերդաստանին մէջ. նուռի պէս Օհանէսը հայ կնոջմէն
դժգոհ մնաց, տաճիկին հետ ամուսնացաւ, պտղտիկ Սիրենան ալ
մէկ բառ հայերէն չի գիտեր, խօսիս նէ պիշ-պիշ երեսիդ կը նայի,
սիրտերնիս կ'արիւնի ամմա միւսիւլմաններուն երկիրը կ'ապրինք կոր,
պոչերնուն չկոխես նէ՝ քեզի հանգիստ կը թողուն:
Իմ ատենս՝ այդ Օհանէսին հայրն ալ, ախպարներս ալ ամէնը մէկ
առի՛ւծի պէս դիմացս ցցուեր էին — ալ երբեմն կը պատահէր

digitised by A.R.A.R.@

պիտի մարի՞մ կը կարծէի: Ես անուն ունէի ակումբին մէջ
կը յարգուէի, ինքզինքս գովել չեմ սիրեր, բայց քալած ատենս
ամէնքը ետեւ կը դառնային ինծի կը նայէին,
ինքն ալ ամբողջ Պոլիսին մէջ ճանչցուած յարգուած մարդ էր:
Ես անանկ դիւրին դիւրին չեմ լար չէ՞, գլուխս բարձր բռնեցի,
ընտանիքիս ալ մեղքցայ վշտացնել չուզեցի շիտակը
—մեր ամբողջ ժողովուրդին պատմութիւնը կար — բայց
մեր հայերն ալ հանգիստ չկեցան գրգռեցին թուրքին որջը,
մարդ ճիշդը ինչ է նէ՝ անիկա պէտք է խօսի:
Քա սատեղերը որքան մժեղ կայ, Տէտէթ մը չընե՞ն:
Մեր մտերմութիւնը տասը տարի տեւեց, ինքը կնոջը վերադարձաւ,
ես ալ զարմիկներս մեծցուցի:
«Ես քեզի անձամբ ի՞նչ ըրած եմ» կ'ըսէր:
Վեց ամիս ետքն ալ արդէն գնդակը գլխուն դրաւ,
սպաննեց ինքզինքը:

Ախպօրս պզտիկ տղան Մեւանս հիմա՛ տեսնելու ես պոյով-պոսով
—դուն անոր թրքերէն խօսելուն մի նայիր, մեր երկրին
պայմանները
տարբեր են — երկու տարիէն մեքանիք պիտի ելլէ: Հիմակուց ձեռքը
ինչի որ դպցնէ՝ ոսկի կը դառնայ, գիշեր ցերեկ կը կանչուի
թելեվիզիոն կը նորոգէ, քիչ մը ուշանայ՝ մօրը սիրտը կը հատնի:
Լուիզն ալ լոխումի պէս կը յիշե՞ս ինչ համով միտիա եփեց
—հա, քեզի ձուկերու շուկան ալ տարաւ — յետոյ ալ
Մարմարային Հաստտէճեանը եկաւ Երուխան-մերուխան խօսեցաք,
բանաստեղծներուն գերեզմանները գացիք:
Յետոյ երթանք նաւակ թիավարենք ըսի, չէ՛ ըսիր,
ես հասկցայ քի սիրտ չունիս, փոխուիս ըսելով կ'ըսէի կոր,
մենք գացինք դուն Լուիզին եւ Հոքային հետ միտիա տոլմասը շինեցիք.
—կը տեսնե՞ս ինչպէս պզտիկ-պզտիկ բաները կը յիշեմ կոր:
Լուիզս իմ ճանչցածներուս մէջ էն համով ձուկ եփողն է.
հայրը ձկնավաճառ էր, ա՛ն ալ տարբերութիւն կ'ընէ,
աղջկան արիւնին մէ՛ջը անցած է: Ախպօրս անանկ հոգ տարաւ
վերէն կերցուց՝ վարէն առաւ, Աստուած ամէնուն անանկ հարս տայ:
Հօրաքոյրդ աչքը բաց աշխատասէր էր, բայց մի նեղուիր՝ թէ՛օք էր.
թուրքը-մուրքը մահանա ըրաւ՝ եղբայրս մեր ձեռքէն խլեց
ճէհէննէմին ճօ՛թը տարաւ: Անցեալ տարի գացի տեսայ,
կեանքը անչափ սիրող, հոլի պէս դարձող եղբայրս
տիւանին վրայ երկարած ժամերո՛վ թելեվիզիոն կը նայի:
Գասպարին մեծը Յովանէսն ալ ամուսնացաւ, գոց շուկային մէջ
ոսկերիչի պաշտօնեայ էր, վարպետը մութ գործերով, կարծեմ թէ
ղաչախճիութեամբ բռնուեցաւ, հազիւ ազատեցինք մերինը,

digitised by A.R.A.R.@

Աստուած մանչուն երեսը նայեցաւ, որը չմնաց պէպէքը:
Հիմա մինչեւ որ նոր գործ մը գտնէ ես կը նայիմ կոր իրենց,
հապա ո՞ր օրուան հօրքուրն եմ, ճիկերիս պէս կը սիրեմ իրեն,
մէկալն ալ իմ թոռնիկս է կարծես քի, ճիշդ ինծի կը նմանի.
ամբողջ սէրս իրենց վրայ թափած եմ, իրենք ալ նամքէօր չելան,
աստուածավախ, բարի տղաք ելան:

Մատլէն Հոքա՞ն — քեզի օրեր եղաւ— կէս դարէն աւելի
յիսունմի՞նգ տարի սերունդ հացուց, հայերէն, հայոց պատմութիւն,
աչքերը ցամքեցան, գաւազանով գնաց վարժարան,
«Ասոնք բոլորը իմ զաւակներս են» կ'ըսէր,
վերջին տարիներուն հին աշակերտները կ'օգնէին իրեն:
Մեռած օրը Աստուածածինը բերնէ բերան լեցուն էր,
մինչեւ Գնալրէն շոգենաւ առեր եկեր էին:
Իրմէ ճիշդ տասը օր ետքը Գասպարը գնաց —Աստուած հոգին
լուսաւորէ— երկու շաբթուայ մէջ գնաց ախպարս:
Բայց թոռնիկները գրկեց-սիրեց, աղքանը տեսաւ: Արդէն ատկէ աւելի
ի՛նչ կայ կեանքի մէջ. պարա՞պ աշխարհ է, բան մըն ալ չկայ:
Քիչ մը շուրջիններուդ ուրախութիւն պիտի բաժնես,
ձեռքէդ եկածը պիտի ընես, Աստուծոյ քով խաթեր ունիս նէ՝
ծերութեանդ քեզի մինակ չեն ձգեր»:

Ութ մղոն էր Փարամրսէն՝ Ֆէր Լոն ու ետ
պարտէզը մութ կը հագուէր Հեղինէն ու ես
ամուր բռներ ենք հեծանիւին թեւերը ուղի կը բանանք
Հսկայ ծառերու եւ սուրացող ինքնաշարժներու միջեւ
ամերիկեան մութը կը դիտէ
Հեղինէին խոնաւ խորհրդանուշ աչքերը

Ուինսքանսընէն ամէն կաղանդին քարտ մը կու գայ
Վարդաքին ընտանիքէն
ամէն տարի ստորագրութիւններէն հատ մը կը պակսի
Մնացեր են Վարդաքը եւ Ագապին
Անցեալ տարի չորս ժամ քշեր Շիքակօ եկեր էին
իրենց «նշանաւոր ազգականը» տեսնելու
«Անգլերէն գրէ որ մենք ալ հասկնանք» ըսին
տխուր տխուր երեսս նայելով

digitised by A.R.A.R.@

«Բանաստեղծները Էքսէնթրիք կ'ըլլան սասկ բաներ կը սիրեն»
հնդկական հոտաւէտ ուլունքներով վզնոց մը երկարեց Ագապին
Ցետոյ հօրաքրոջս իրենց յիշատակ տուած ձեռագործը
երեսունհինգ տարի ետք յանձնեցին ինծի
միլանի գործ է ձուկի նախշով
խօսէ՛ կ'ըսեմ
«ձգէ լողամ հերիք է զիս տունէ տուն փոխադրէք
անտուկներու մէջ բանտարկէք ես օդ կ'ուզեմ
զիս փոշիոտ տեղ մի դներ զարդ չեմ ես
մարմնիս իւրաքանչիւր թեփը ասեղ ասեղ արարուած է
Մանկութեանս՝ յարգս գիտէին դաշնակ մտիկ կ'ընէի
ծաղիկներու բոյրը կ'առնէի
նոր նշանածներու համբուրուիլը կը դիտէի
մանղալին քով տաքուկ տաքուկ կը քնանայի
Հիմա ինծի հետ չէք գիտեր ինչ պիտի ընէք
Հասակիս չափ տուփ մը ճարեր՝ ձեռքէ ձեռք կ'անցընէք
բարձիդ վրայ դիր քիչ մը քնքշանամ քեզի հին օրերէն
պատմեմ, ես քու հեքիաթի ձուկդ եմ»

«Վախ եղաւ— հօրաքոյրդ անաւոր չարչարանքներով
աւանդեր է հոգին» ըսաւ Վարդաքը
«Քանի՞ տարի տեւեց մինչեւ քէնսրը տարածուի»
հարցուց Ագապին մազոտ կզակը եւ առնական նայուածքը
ցցելով ինծի աս որքա՜ն ծերացեր է
Վարդաքը իրմէ մեծ է բայց հասակը ուղիղ
ոչ աքլերոսիս ոչ արթրայթիս
փաստաբան ըլլալուն՝ դիւրին դիւրին չի վնասուիր
«Հիմա մենք Արմինիա ֆանտին կ'օգնենք
մէջտեղերը անագին խնդիր կայ
նորէն փիսութիւններ կ'ըլլան կոր
բայց անոնցմէ անդին պէտք է մտածենք
որ Հայաստանը ձեռքերնէս չերթայ»
«Իմ կարծիքովս՝ ատիկա վատնուած դրամ է» վճռեց Ագապին
յետոյ նոյն աչքերը լարած կեդրոնացաւ «Հեղինէ՞ն ալ»
«Պոլիս վերադառնալէն տարի մը ետք սարսափելի գլխու ցաւով
անկողին ինկեր է Երկուշաբթի գիշերը Երեքշաբթի չէ ըրած»

digitised by A.R.A.R.@

Գացին գացին գացին յանկարծամահ եղան
անժամանակ մեռան խոր ծերութեան մեռան
երբեմն մահազդ ստացանք երբեմն նամակով իմացանք
երբեմն տարիներ ետք լսեցինք
Աղաթոնին մահուան լուրին նման
Հեղինէն Ֆրանսայի Աղաթոնին յարմար նկատուեր էր
չեմ գիտեր որուն խելապատիկէն
միակ նմանութիւնը իրենց անուններու երաժշտականութիւնն էր
«Յիսունէն ետք մարդ բարեկամ կ'ուզէ»
պնդեր էին Աղաթոնին եղբայրները
անոնց կիները հակառակ էին—
Աղաթոնին ժառանգը որո՞ւն պիտի մնար
Մինչ այդ երկուքին դիմանկարներն ու կալուածներուն նկարները
Ֆեճէրպախչէ—Գլամար կ'երթեւեկէին
Աղաթոնը աղաւնիներ կը խնամէր մրցումի կը մասնակցէին
«Ես մէյ մը որ այդ դժոխքէն դուրս ելայ մայրս հայրս կորսնցուցի
ալ չեմ իյնար ադ ճանապարհներուն Պոլիսը» ըսաւ
Հեղինէն ալ «ես հոս գոհ եմ իմ զբաղումներս ունիմ» ըսաւ
«Հօքքուր մեզմէ մի բաժնուիր» ըսին իրեն չորս կողմէն
Մէկը իր վանդակած թռչուններէն չբաժնուեցաւ
միւսը անշարժ ջուրերուն մէջ թիավարեց
երկուքն ալ մահացան իրենց նշանակած սահմաններուն մէջ

Մայիսին նորէն պիտի տեսնեմ Վարդաքը
անցնող կաղանդին միայն ինքը ստորագրած էր
եղնիկ մը խփեր է Ագապիին ինքնաշարժին
Ուրեմն զոհի խորհրդանիշը երբեմն ինք ալ կը սպանէ
մէկ վիճակէն միւսը անցած պահուն
Ան պիտի ապրի իր ոստումը եւ չի գիտեր
որքան թաքուն անլայտ յանկարծական արգելքներ կան
խաչաձեւումներ ու ճամբաներ որ յիշատակ կը դառնան
երբ սերունդէ սերունդ
արմատ կապած արիւնը
առանց հաշիւ տալու
սահմանները հրելով
կը տարածուի

Քարտը ստորագրելէ առաջ Վարդաքը տող մը եւս գրեր էր
«Դժուար է այսքան քոյր-եղբայրներ թաղել»

Ապրիլ 1994, Նիւ Ճըրզի ՎԵՀԱՆՈՅՇ ԹԵՔԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

Վազգէն Շուշանեանի «Քրոնիկոն քնարական» անուն առյն գործին նաեւ ներկայ հատուածին մէջ կայ դասական առումով քնարական բաժին մը (էջ 125-144), որ արձակին հետ ներս աղերս ունեցած չլլալուն համար, յետաձգուեցաւ ուրիշ ապիրի մը։

Խմբագրութիւնս իր տրամադրութեան տակ ունի տարաբախտ Շուշանեանի անտիպ գործերէն շարք մը ուրիշներ՝ վիպակ, օրագիր, վերլուծական գործ ու հրապարակագրական էջեր, որոնք ընթերցողին պիտի յանձնուին հետագային, պարբերաբար։

Քրոնիկոն

Քնարական

⌘

Այսօր ճաշի սեղանին վրայ՝ դպրոցին աղախիններէն մէկը ցօղաթուրմ ու սիրուն փունջ մը դրած էր, բուրաւէտ ու սարսռուն հովասց շուշաններու քով կային կապուտակ եղրեւանիի ճղիկներ, կային շահպրակի նուրբ ծաղիկներ։ Այս վերջին ծաղիկները յուզեցին զիս։ Ցիշեցի սրսփուն գարունը մեր պարտէզին վրայ, առաւօտը՝ որ կը կախուէր սպիտակ ամպի պատառներով ծառերուն վրայ, յիշեցի ածուները՝ ուր օրուան լոյսը կը հոսէր ջերմ ալիքներով ու մեր գոյնզգոյն քաղցրաբոյր շահպրակները։

Ինչո՞ւ համար հոգիս չ'ուզեր հաշտուիլ կեանքին հետ։ Կը բաւէ հպիլ գարնան առաջին ծաղիկներուն, խմել այդուն լոյսը՝

digitised by A.R.A.R.@

շուայլ ըլլալ հետս։ Մութին մէջ, ասդին-անդին, երկունքի մէջ եղող գրքեր կան, որ պիտի գրուին օր մը,— եւ օր մը պիտի կարդամ զանոնք, սիրելով մարդիկն ու անոնց տառապանքը։

Ինչո՞ւ համար հոգիս չ'ուզեր հաշտուիլ կեանքին հետ։ Եթէ աւելին չկրցայ ստանալ՝ որովհետեւ այսքանին արժանի էի միայն։ Կեանքը նուազարան մըն է ու ամէն ոք անկէ կրնայ խլել այն եղանակը միայն, որ յարմար է իր մատներուն ճարտարութեան, իր հոգւոյն հարստութեան ու սիրոյն։

Խաղաղութեամբ կ'ուզեմ գոհանալ այլեւս օրուան պզտիկ հաճոյքներով։ Ձեռքերուս պիտի սորվեցնեմ անդորրութեան սէրը։ Ու աչքերուս՝ հանդարտ հայեացքը, որ յատուկ է համայթափներուն, որ յանցանք կը յամարեն քինախնդրութիւնը։

●

Քաղաքէն վերադարձիս կայարանը առինքնեց զիս։ Ինքս ինձ կ'ըսէի, թէ միշտ նոյն անհանգիստ հոգւով մարդն եմ, որ կը սիրէ մեկնումները։ Արդ՝ անոնցմէ եմ, որ հոսել կը ձգեն միայն իրենց հրճուանքներն ու քաղցր նուաճումները։ Իրողութեան մէջ ա՛չ մէկ վայրէ կրնամ միանգամընդմիշտ մեկնիլ։ Էակները, որ ճանչցած եմ, վշտերը, կարօտները, պարտութիւններն ու յուսալքումները կը փակին ինձ, կու գան հետս։ Միշտ վրաս կը կրեմ ոգի անցեալս։ Ինքս ինձ կ'ըսէի, թէ այդ գիշեր իսկ կրնայի շոգեկառք առնել, բայց վստահ էի, թէ գաւառական այդ փոքր քաղաքը պիտի գար հետս։ Ինչո՞ւ մեկնիլ ուրեմն։

Շուրջս էակներ կան, որ կ'ապրին խաղաղ, կանոնաւոր, ճշդորոշուած կեանքով մը, իսկ ես չեմ կրնար մոռնալ կարելիութիւնները, որ կը կրէի վրաս, չեմ կրնար գոհանալ այդ քիչով, այս ոչնչով։ Ու ամէն երեկոյ նո՛յն մեքենական ու ձանձրացուցիչ շարժումները, նո՛յն տաժանելի աշխատանքը։ Ե՞ս եմ միթէ մոայլ ու դաժան մարդը, որ կ'աղաղակէ անընդհատ,— խօսեցէ՛ք ցած ձայնով, մէ՛կ շարքի վրայ, յառաջացէ՛ք, եւայլն։ Մէ՛ջ, խօսապնակ մըն է, որ կը դառնայ,— ամէն երեկոյ նո՛յն ժամուն, նո՛յն սաստկութեամբ, նո՛յն սահմրուկեցուցիչ կանոնաւորութեամբ։

Ի պատասխան ոչ իսկ վրէժխնդիր ծիծաղ մը։ Բարի երեկոյ, տղա՛ք, կ'ըսէ մէկը, որ ես եմ։ Բարի երեկոյ, պարո՛ն, կը պատասխանեն հլութեամբ ու առանց սիրոյ։ Ու գիշերը վերջապէս կը սկսի ու իր հետը կը ծագի իրական առաւօտս։ Բարե՛ւ, գորովագութ գիշեր։

digitised by A.R.A.R.@

●

Մեղմօրէն կը դժգոհիս, հեզ բառերով կ'ըսես անձկութիւնդ ու կը կարծես, թէ լոկ թիւ մըն ես հաւաքածոյի մը մէջ։ Կ'ըսես.— Քիչ մը աւելի կենդանի գուցէ, աւելի մերձ ըլլալուս, վերջինը ըլլալուս պատճառաւ։ Անտարակոյս կը սխալիս։ Ո՛չ ոք բոլոր կիները կրնայ սիրել նոյն ձեւով ու նոյն սաստկութեամբ։ Այժմ արդէն պզտիկ աղջիկս ես դուն,— խոլ անհատականութեամբդ թրթռուն, անցեալովդ՝ որ մթին դաշտ մըն է ինձ համար, ինքնուրոյն բնաւորութեամբդ՝ հպարտ ու անձնուէր միաժամանակ, անցեալ դառնութիւններովդ։ Հաւանաբար նոյն աղջիկը չէիր ապէ տարիներ առաջ ու աւելի դիւրութեամբ կը խանդավառուէիր, աւելի շուտ ձանձրանալու, վիրաւորուելու համար։

Եթէ չըլլար այս ծանրաբեռնուած անցեալս՝ ես եւս տարբեր մարդ մը պիտի ըլլայի, գուրկ՝ այս քիչ մը հմայաթափ խանդավառութենէն, այս խորունկ ու հանդարտ գորովէն։ Գուցէ կը վախնաս, որ չեմ կրնար սիրել քեզ, անցելոյս պատճառաւ,— մինչդեռ շատ ազնիւ աղջիկ մըն ես, արժանի սիրոյ ու հաւատարմութեան։ Կը սիրեմ արդէն քեզ՝ արթուն անհատականութեանդ, հպարտութեանդ պատճառաւ։

Կը յիշեմ այն դիշերը. առաւօտեան դէմ արթնցայ ու դիտեցի ջինջ դէմքդ։ Հոգիդ անեղծ թուեցաւ ինձ ու սիրտդ ազնիւ, մեղմօրէն զգուեցի քեզ ու երբ արթնցար ու վճիտ հայեացքովդ դիտեցիր զիս՝ զգացի թէ կրնամ շատ սիրել քեզ։

●

...Այս զգացումը քաղցր անակնկալ մը եղաւ։ Վասնզի քանի մը տարիներէ ի վեր կը կարծէի, թէ անկարող էի սիրով սիրել, կը կարծէի, թէ զգացական կեանքը վերջացած է ինձ համար։ Ու այս իրողութիւնը, քանիո՛ն խախուտ, յաղթանակ մը ու ապահովութիւն մը կը համարէի։ Սկսած էի արդէն շատ սիրել այս անօգուտ ու մնասաբեր ազատութիւնը, որ կու գար անտարբերութենէ, դառնութենէ, հիասթափութենէ։ Հեգնօրէն ժպտուն կ'անցնէի փողոցներէն, հազիւ թէ դիտելով գեղեցիկ կիները։ Այժմ, կ'ըսէի, այս քածերը այլեւս չեն կրնար զիս թակարդը ձգել,— վասնզի պատուաստուած եմ սիրոյ դէմ։

Յետոյ դանդաղօրէն սկսայ ատել քիչ-շատ զարգացած կիները։ Անչուշտ միւսներէն աւելի չեն արժեր, կ'ըսէի։ Կը սիրէի պարզ ու հասարակ աղջիկները, որ իրենց սրունքները առանց արարողութեան կը բանան ու հաճոյքով կ'ընդունին արուն։ Ու խաղաղեցնելու համար ծարաւի ու անձկայրեաց հոգիս՝ մերթ ընդ մերթ սիրոյ գիրք մը կը կարդայի։

digitised by A.R.A.R.@

Հոգւոյս խորը սակայն մէկը կը շարունակէր երկիւղածութեամբ հաւատալ սիրոյ, սիրային բարեկամութեան։ Գուցէ ես էի, որ արժանի չէի այդ թանկագին ընծային, այդ շնորհաց վիճակին։ Այժմ երջանիկ եմ հաստատելով, թէ երկիւղս անհիմն էր։ Հոգիս վերստին բաբախուն է, անհանգիստ, անձկալի ու խանդավառ՝ սիրով,— ինչպէս տարիներ առաջ, երբ պատանի՝ ողջ գիշերը ոտքի կը կենայի պատուհանի մը առջեւ, սպասելով այգուն լոյսին ու յաւիտենական առաւօտեան, սպասելով չեմ գիտեր ո՛ր գորովին, ո՛ր սիրոյ հրաշքին, ո՛ր յայտնութեան։

Հակառակ տարիներուն, որ կուտակուեցան իրարու վրայ մեռելներու պէս հառաբակաց փոսի մը մէջ,— կը զգամ, թէ նոյն մարդն եմ միշտ՝ գորովալի ու անձկայրեաց, տոչորուն սիրով ու հպարտ, հաւատարիմ ու յամառ՝ բարեկամներուս մէջ, ու վեհանձն՝ հակառակ կեանքին, որ կը խափանէ մեր բոլոր խոյանքները։

...Այսօր սակայն երկիրը մռայլ ու կեանքը անել կը թուի։ Մարմինս խոնջ է ու հոգիս կը տրտնջայ։ Աշխատանքս իսկ չի շահագրգռեր զիս։ Կ'ուզէի դուցէ, որ հոս ըլլայիր, քովս ու կարենայի մեղմօրէն սեղմել ձեռքերդ, բայց ծագող օրը յիշատակէդ զատ ոչինչ կը խոստանայ ինձ։ Ուրեմն՝ ցտեսութիւն ու թոյլ տուր համբուրել աչքերդ, գգուել դէմքդ, որ մաքուր է սիրով ու սպասել հեշտութեան նոր ժամերու,— տօնական նոր գիշերուան։

●

Երէկ ընկերոջ մը հետ կը խօսէինք թատերախաղին շուրջ, որուն հանդիսատես եղանք քեզի հետ։ Կը պնդեմ առաջին տպաւորութիւններուս վրայ։ Ոչ միայն բուն նիւթը անբմբռնելի էր, այլեւ մանրամասնութիւնները խրտչեցուցիչ էին։ Տեսարաններ կային, որ իրենց աւելորդ պոռոտութեամբ կը մօտենային կատակերգութեան, ծաղրանկարի։ Ոչի՛նչ իրապէս յուզիչ էր, պոռնիկները ծիծաղելի էին, առանց ջերմութեան ու կեանքի,— խաւաքարտէ, պայմանագրական, խեղկատակութեան սահմաններուն մերձ։ Դիպվածը անհաւանական էր։ Արեւելքը, որ ցոյց կու տայի, տանելի էր լոկ զբօսաշրջիկներուն համար։ Այդ մուրացիկ կինը, որ շրջուն թերթի մը պէս, կաղնիկաղ թաղէ թաղ կը բարձրանար՝ նոյնպէս ծիծաղելի էր։

Այսուհանդերձ, երջանիկ էի հոդ ըլլալուս համար, մութին մէջ այնքան մերձ քեզի։ Քեզ կը զգայի քաղցր, բաբախուն սիրով ու մանուկի մը պէս ապահով։ Կը մտածէի գիւղի մը վրայ, ուր արձակուրդը կրնայինք անցընել ծուլօրէն ու հաճելիօրէն։ Ցեղոյ պանդոկ վերաղարձանք լռութեամբ, թեւ

digitised by A.R.A.R.@

թեւի, գուցէ երջանիկ իրարմով։ Գիշերը պայծառ էր ու աստղաթաթախ։ Նուաղուն լոյս մը կը լենար մեր սենեակը։ Վերջապէս առաւօտը ծագեցաւ։ Շատ մեղմօրէն գգուեցի ձեռքդ, հպեցայ դէմքիդ ու սիրով մտածեցի, թէ կրնայի ննջել քիչ մը, գլուխս ուսիդ վրայ, արթուն ու սիրուն մարմնիդ քով։

Ու դուրսը՝ կիրակի առաւօտը զուարթ էր։ Փողոցէն կ'ելլէր խուլ ալիքներով քաղաքին տօնական աղմուկը։ Զանգակները կը զօղանջէին, կը հնչէին, կը խոխոջէին։ Ու աղքատ կին մը մորմոքալի ձայնով մը կ'երգէր պանդոկին դրան առջեւ, քանի մը կտոր դրամի համար։

●

Ատենէ մը ի վեր, վերստին մթին սաստկութեամբ մը կը յիշեմ այն տալմաթ աղջիկը ու մնացեալ բոլոր կիները տաղտրկալի կը թուին։ Կը յիշեմ գիշերները քաղաքին մէջ՝ երբ սիրով տոչորուն, կը ճմլէի իր աղուոր բերանը ու ինք մեղմօրէն կը բողոքէր բրտութեանս համար։ Երբ սանդուխներէն կ'իջնէինք, խոնջէնքը անդամներուս մէջ հեշտութեան չափ հաճելի կը թուէր։

Անտարակոյս աղջիկ մըն էր, որ արժանի էր գեղեցիկ, առոյգ ու սլացիկ երիտասարդի մը։ Քովն ի վեր կը քալէի ամչնալով իր գեղեցկութենէն։ Գարնան, իրապէս խռովիչ աղջիկ մըն էր, պարտէզին մէջ, նորաբողբոջ ծառերուն տակ, իրաւունք ունենալով հանդերձ գգուելու զայն, զայն սիրելու՝ հանրային վայրերու մէջ երբեք չէի հպեր իրեն, վախնալով ծիծաղելի ըլլալէ։ Գուցէ կը զգար վարանումս ու քաղցրութեամբ մը, շոայլութեամբ մը, որ լիովին կը յատկանշէին զինքը, կը սեղմուէր ուսիս ու ձեռքս կը սեղմէր։

Պիտի չմոռնամ մա՛նաւանդ երիտասարդ աղջկան սենեակին մէջ անցուցած ժամերս, երեք յարկերը բարձրանալէ յետոյ՝ քիչ մը յոգնած կ'իյնայի իր թիկնաթոռին մէջ, մինչ ինք՝ զուարթ ու արագաշարժ, պահուած վարագոյրին ետին՝ կը հանուէր, մեղմօրէն սուլելով այն տարուան սառհակ եղանակները։ Յետոյ՝ իր սիրուն գիշերային շրջազգեստովը կը մօտենար ինձ ու քմահաճօրէն կը նստէր ծունկերուս վրայ, բազուկները նետելով վզիս։ Անտարակոյս հայեացքիս մէջ խորունկ էր սէրս ու ծարաւս իրմէ շատ բուռն, քանի որ մեղմ անգթութեամբ մը կ'ըսէր, համբուրելով բերանս.

—Վանի՛, մտի՛կ ըրէ, պէտք չէ շատ սիրել զիս ու երբոր մեկնիմ՝ բոլորովին մոռնալ պէտք է այս անօրէն աղջիկը, քանի որ ուրիշին տրուած է արդէն...

digitised by A.R.A.R.@

Ու այդ պահերուն էր, որ ծարաւս իրմէ բուռն սաստկութեամբ մը կը ցնցէր մարմինս։ Ծունկերուս վրայ թրթռուն ու մատղաշ էր մարմինը ու յաճախ պատրաստ սիրոյ։ Անձայն կը համբուրէի մերկ կուրծքերը, որ միշտ եղրեւանի կը բուրէին ու կը մոռնայի ինչ որ մեզ կը բաժնէր իրարմէ։

Կեանքիս մէջ բազմաթիւ ուրիշ աղջիկներ եղած են, բայց ոչ մէկը այսքան ուժգին կապով մը հանգուցած է զիս անցեալին։ Ժամեր կան, երբ ողջ մարմինս կը զգայ իր ներկայութիւնը,— ունգերս կը շնչեն իր բոյրը եւ ձեռքերս կը զգան անբացատրելի կենդանութեամբ մը իր մատղաշ ու ճերմակ մարմնին լիութիւնը։

Ինչպէ՞ս կարելի էր շատ չսիրել զինքը։ Առաւօտը իրապէս կը ծագէր վրաս, երբ իր զուարթ ու յստակ ձայնովը կ'ըսէր,— Բարի լոյս, սիրելի՛ Վանի,— ուսերէս կը ցնցէր զիս ու նախընտրաբար կզակս կը համբուրէր, դէմքը քսելով դէմքիս։ Ամէն օր, կանուխ առաւօտեան, մեծ խնամքով կ'ածիլուէի, ընդունելու համար այդ ցայգային համբոյրը։

Այժմ գիտեմ, որ ուրիշին կինն է, իր երկրէն տղու մը ու շատ հաւանաբար նոյն քմահաճ ու զուարթ սաստկութեամբ կը սիրէ զայն։ Ու կարելի չէ մեղադրել զինքը, քանի որ աղջիկ մըն է, որ առանց սիրոյ չի կրնար ապրիլ։

—Պէտք չէ շատ սիրել զիս, Վանի՛,— կը կրկնէր յաճախ,— քանի որ ուրիշին սահմանուած աղջիկ մըն եմ...

●

Այսուհանդերձ կեանքը եղերականօրէն գեղեցիկ էր այդ տարիներուն։ Մանուկ՝ թշնամի ու օտար քաղաքի մը մէջ, լոկ մօրս խանդավառ յիշատակը ունէի պաշտպանուելու համար։ Մանկութեանս այդ սպիտակ ու խորունկ քաղաքը միշտ արթուն է յիշատակիս խորը։ Գարնան անոր պատերը ծաղկած էին միշտ, դալարագեղ էին։

Պատերազմի վերջին տարին կանխահաս պատանի մըն էի արդէն, ստահակ մը՝ որուն աչքերուն խորը գարունը կը բողբոջէր։ Անապ պարտէզներուն մէջ, Արեւելքի բուրաւէտ, գաղջ ու հանդարտ պարտէզներուն, գիշերները մեղմահոս ու թաւշային էին։ Շուները կը հաչէին լուսնին, երեկոները, ոտքի պատի մը դէմ, կը դիտէինք քաղաքը։ Գրգռիչ ու գեղեցիկ արեւելուհիներ վայելչօրէն կը սահէին ու կը կորսուէին երկաթեայ ծանր ու զանգուածեղ դռներուն ետին։

digitised by A.R.A.R.@

պատի մը դէմ, կը դիտէինք քաղաքը։ Գրգռիչ ու գեղեցիկ արեւելուհիներ վայելչօրէն կը սահէին ու կը կորսուէին երկաթեայ ծանր ու զանգուածեղ դռներուն ետին։

Շաբաթ երեկոները կ'երթայինք դեգերիլ հարուստ թաղերը։ Պատուհաններէն հեշտաւէտ ու մարմնագեղ կիներ մեզ կը կանչէին աշխատելու համար, ճերմակ ու շքեղ տուներուն շուրջ արեւը կը հիւսէր իր նախշուն գորգը։ Սալայատակուած ու զով էին ներքին բակերը։ Պատերուն շուրջ կարմրացայտ, արիւնաթաթախ վարդեր կային։ Ու բոլոր միւս ծաղիկները կը յորդէին շռայլօրէն, իրենց արբեցուցիչ բուրումով օծելով մեզ։ Սալայատակները սակայն մերկ էին, ճերմակ, ողորկ։ Բակին մէջտեղը գրեթէ միշտ խորունկ հոր մը կ'ըլլար, գուռը յաճախ խեղդուած գարնան բողբոջներով։ Երբ գիշերը կը մերձենար՝ բոլոր բակերը լուսացուած կ'ըլլային ու փայլուն։ Ճերմակ լուսնկայ մը կը ծածանէր քաղաքին վրայ ու կապոյտին խորը երկչոտ աստղեր կը ծլէին։ Ու աստիճանաբար շրջակայ տուներէն կ'ելլէին արեւելուհիներու դգուական,– շատ քաղցր ձայներ։

Երբեւիցէ պիտի կարենա՞մ մոռնալ միթէ այդ աննկարագրելիօրէն տրտում ու ողոքիչ երգերը,–սիրոյ մեղեդիներ՝ խեղդուկ, երկարաձիգ, անվերջանալի։ Եա հապիպի, կ'ըսէին երգերը, չա՛տ սիրելի, լոյսը աչքերուս–, քաղցր սիրական։

Աղախին մը ընթրիք կու տար մեզի ու մեզմէ է՛ն համարձակը կը փորձէր անոր կուրծքերը դգուել։ Ցեղոյ կ'իյնայինք վերստին փողոց՝ ոտաբոպիկ, գլխաբաց, յուսահատօրէն սիրահար ու ցաւագին կերպով երջանիկ, այսուհանդերձ, միշտ անդարմանելիօրէն աղքատ։ Մեծերը կ'ուղղուէին անիծեալ փողոցները, ուր գինով գինուորներ թրքերէն պագչոտ երգեր կը մռլտային, ուր աղուոր հրէուհիներ կային, չփացած ու անգութ յոյն աղջիկներ, տխուր աչքերով հայուհիներ, քանիո՛ն փափկանկատ, նոյնիսկ այդ անորակելի արհեստին մէջ։ Ո՛, Արեւելքի գիշերները...

Երբեմն կը յանդգնէինք այցելել մահմետական թաղերը, կը կենայինք արքայօրէն ճերմակ մզկիթներուն դիմաց ու ըսպասելով, որ անոփ, խորունկ ու անէական գիշերուան ծոցէն բարձրանայ մուէզզինին տոչորուն ձայնը, քաղցր հագադումներով ու ցայգային խաղաղութենէն առաջ վերջին անգամ մը համար ելլէ աւանդական աղաղակը,– Ալլահ էքպէր...

Ո՛, այդ դաշն ու միալար մեղեդին, այդ արեւելեան ծորուն երգը, որ կը հոսէր փողոցներն ի վար,– Ալլահ էքպէր...

●

Անգամ մը երիտասարդ օտար աղջիկ մը կը գանգատէր հաճոյակատար ու փորձառու ձեռքերէ, որ շարժանկարի

digitised by A.R.A.R.@

մթին սրահներու մէջ կը ջանային հպիլ մարմնին։ Ըսի իրեն, թէ հարկ է լոկ հաշտութեամբ գթալ այդ ձեռքերուն վրայ։

Անտարակոյս, ըսի, նման արարքները տգեղ են ու գըռեհիկ։ Հարկ է երեւակայել սակայն զրկուած մարդոց մթին ներքին աշխարհը։ Ահա տգեղ ու թշուառ բանուոր մը։ Երեւակայել իր դերութիւնը գործատան մէջ, իր թշուառութիւնը տունէն ներս։ Ցաճախ խոնջ ու տգեղ կին մը, դէշ հագուած, դէշ սնած մանուկներ, ինչպէ՞ս այս մարդը կրնայ կտրել քաղաքը՝ առանց ցանկալու հեշտագրգիռ ու գեղանի կիները, որ կ՝անցնին ցանկայարոյց շարժումներով։ Կ՝ուզէի մեղմօրէն երգել այս առանց սիրոյ մարդոց եղկելի կեանքը.

Ո՜, գթացէք քիչ մը,
Գթացէք այս առանց սիրոյ մարդոց վրայ.—
Զախաւերներուն վրայ եւ անոնց որ ամօթապարտ են,
Երկչոտներուն վրայ.—
Անոնց որ շատ տգեղ են,
Աղքատ են ու առանց հրապոյրի.
Գթացէք քի՛չ մը ծերերուն վրայ.—
Այս բոլոր մարդիկը երբեւիցէ
Պիտի ստանա՞ն միթէ իրենց սիրոյ բաժինը։

Պատերազմի առաջին տարին էր։ Մօրս հետ կ՝անցնէինք հրապարակէ մը։ Հակառակ իր առաջին երիտասարդութիւնը կորսնցուցած ըլլալուն՝ դեռ գեղանի էր ու խռովիչ։ Անցորդները ամչնալով կը դիտէին զայն։ Երբեք պիտի չկարենամ մոռնալ այդ օրը զգացած նեղութիւնս։ Այլ երբ կը ջանամ տարրալուծել այդ անորոշ զգացումը՝ կը հանդիպիմ եկեղեցիին չարաղէտ ազդեցութեան։ Կրօնական բարոյականը դարեր շարունակ մեզի, սորվեցուցած է արհամարհել մարմնական հաճոյքը։ Ցայսօր այս խնդիրներուն շուրջ կը խօսինք ամօթապարտ վերապահութեամբ մը։ Մարմնի գեղեցկութիւնը սակայն երբեմն անհաւասարելի է, քաղցր է ու հրաշալի։ Հին աստուածները աւելի մարդկային էին, քանի որ կը մարմնաւորէին զայն։ Եկեղեցին է, որ կը շարունակէ ներկայիս եւս մեզի ներշնչել մեր սեփական մարմնին ամօթը։ Մինչդեռ իրական գեղեցկութիւնը միշտ բարոյական է։

●

Եթէ չեմ սխալիր, հազիւ ութ տարիներէ ի վեր է, որ սկսած եմ լրջօրէն կեանքս քննել ու կերպով մը ինքզնիքիս հաշիւ տալ։ Մինչ այդ, ապրած եմ եթէ ոչ զուարթ անհոգութեամբ մը, այլ դէթ անհաշիւ չռայլութեամբ։ Ու թերն ու դէմը կշռելէ յետոյ՝ դժուար է ըսել, թէ ապրելու ո՛ր

digitised by A.R.A.R.@

եղանակը աւելի հաճելի է։

կեանքիս ամէնօրեայ դէպքերը գննելու, կարեւոր կամ սովորական արարքներս հակակշռելու այս միտումը գիս անտարակոյս առաջնորդած է ծածուկ դառնութեան մը։ Պաղարիւնութեամբ ու անաչառութեամբ դիտելով կեանքս, ստիպուած եմ հաստատել, թէ տեսականօրէն գաղափարական ու բարոյական անձ մը ըլլալով հանդերձ, անընդհատ բիրտ իրականութեան դիմաց տկարութիւններ ու վրիպումներ ի յայտ բերած եմ։ Ու փաստօրէն հակառակ բազմաթիւ փորձերու ինքզինքս մերկացնելու, բանաձեւելու ճշգրիտ էութիւնս՝ ո՛չ մէկ օրագրի ու ո՛չ մէկ գրական էջի մէջ քաջութիւնը ունեցած եմ ինձ վերաբերեալ ճշմարտութիւնը լիովին գրի առնելու։ Հետեւանքը այն եղած է, որ արեանս մէջ բազմաթիւ թոյներ կրած եմ ու խղճի խայթը մնայուն ընկերս եղած է։

Հիմնական տարբերութիւն մը ունիմ սակայն շուրջս ապրող կամ խլրտող բազմաթիւ ուրիշներէ, որ իրենց կեանքի ըմբռնումն ու փիլիսոփայութիւնը կը պատշաճեցնեն իրենց առաւել կամ նուազ չափով այպանելի արարքներուն։ Երբեւիցէ գիտակցաբար չեմ ջանացած յանցաւոր արարքներս արդարացնել։ Ներքնապէս տառապելով հանդերձ՝ միշտ ուղղամտութիւնը ունեցած եմ խոնարհելու իրողութեան առջեւ։

Ցատկանշական ուրիշ պարագայ մը եւս կայ կեանքիս մէջ, որուն համար գուցէ իրաւունք ունիմ քիչ մը հպարտ ըլլալու։ Երբեք գաղափարազուրկ մէկը չեմ եղած։ Դեռ շատ երիտասարդ՝ զգացած եմ, թէ տառապագին ճիգով մըն է, որ մարդ կրնայ իր կեանքը առօրեայի ցեխէն ու ընթացիկ վատութիւններէն փրկել։ Միշտ ջանացած եմ կեանքս մօտեցնել գաղափարական տիպարի մը։ Կանուխէն զգացած եմ, թէ բոլոր հաճոյքներէն ու նեական գոհացումներէն անդին կայ գաղափարներու գեղեցկութիւնը։ Մէկ խօսքով՝ կեանքը չեմ ըմբռնած առանց առաքելութեան, առանց գաղափարական կրքի։

Է՛ն սկիզբը գրականութիւնն է, որ գիս ոգեւորած է ու աւելի յետոյ՝ հանրային կեանքը։ Ցամենայնդէպս, միշտ կրքով սիրած եմ աշխարհիկ ու սովորական նուաճումներէն աւելի՝ արուեստներն ու ազատագրութեան համար մղուած պայքարը։ Այս բոլորը անհրաժեշտ կը համարիմ ըսել, որովհետեւ շատեր կան շուրջս, որ կը գոհանան բուսական կեանք մը ապրելով ու ամէնուրեք կը հետապնդեն իրենց պզտիկ անձերուն պզտիկ շահերը։

●

Այժմ երբ հետզհետէ ժամը կը մերձենայ երիտասարդութիւնս հաշուեյարդարի ենթարկելու, հոգիս յաճախ կը վերադառնայ անցեալին ու իր հին յուզումներուն գորշ ու ոսկի

digitised by A.R.A.R.@

յիշատակներուն միջեւ նստած՝ ծեր կնոջ մը պէս իր մանածը կը մանէ։ Ու զարմանալի դիւրութեամբ մը հին զուարթութիւններով կը հրճուի ու հին վշտերով կը մորմոքի։ Երբեմն ալ երկար ճամբորդութիւններ կ'ընէ անցեալին պարտէզներուն եւ բաւիղներուն մէջ ու կը ջանայ լուսաւորել իր կեանքը։

Ցաճախ այս տարիներու ընթացքին՝ այն մարդը, որ ի վերջոյ եղած եմ ու մանուկն ու պատանին, որ էի, զրոյցի կը բռնուին իրարու հետ, փակելով անցեալի օրերուն կծիկը, դարձնելով իր ժամանակին ահարկու անիւը։ Ու խորունկ, իրական ցաւերէն մէկը, որ այս մարդը կը զգայ այժմ,— անցեալին մէջ իր մօրը հանդէպ գորովի, զգացման տկարութեան հաստատումն է։

Երբեմն ժամերով կը խուզարկեմ անցեալը, կը պեղեմ օրերու փոշիին տակ ննջող դէպքերու դէզը՝ մտաբերելու համար քանի մը բացառիկ պարագաներ, երբ գորովալի ու ազնիւ եղած եմ մօրս հանդէպ։ Այլ որքա՜ն յաճախ յիշողութիւնս կը հանդիպի մօրս գորովի ապացոյցներուն։

Այսօր կը յիշեմ յուզիչ դրուագ մը։ Աքսորի առաջին ամիսներն էին։ Արմատախիլ մեր չէն քաղաքէն՝ կը կտրէինք Փոքր Ասիան, մարդկային եղկելի բազմութիւններ իրենց զրկանքը, անօթութիւնն ու ահարկու ճակատագիրը կը տանէին հանգրուանէ— հանգրուան. բծաւոր ժանտատենդն ու արիւնախառն փորհարութիւնը, լոյսի ծագումէն մինչեւ գիշեր, հազարաւոր մարմիններ կը տապալէին։ Հայրս դեռ ողջ էր, բայց օրէ օր արագօրէն կը ծերանար, կը փլէր։ Քունքերուն վրայ մահուան ճիւնը կար արդէն, ձեռքերը գունաթափ էին։

Ուլու-Գըշլայէն մարդկային խառնագնաց հօտին հետ՝ բեռնատար կառաշարով մը պիտի երթայինք Պօզանթը։ Գէշ, կծու, դժոխային ցուրտ մը կ'իջնէր բարձրունքներէն։ Կմախակերպ գաղթականներ խլացուցիչ խառնիճաղանճ մը կը յարուցանէին։ Ոստիկաններ գազանային բնազդներով կը դեգերէին ասդին-անդին։ Վերջապէս տեղաւորուած էինք ու կառաշարը կը պատրաստուէր մեկնիլ, երբ հայրս նկատեց, թէ մեր պայուսակներէն մէկն ու հակ մը մոռցած էինք սալայատակին վրայ։ Վայրկեան մը վարանելէ յետոյ յոգնած ձայնով մը ըսաւ.

—Ցատկէ՛, սա պայուսակը վեր նետէ...

Արագութեամբ իջայ ու պայուսակը ձեռքս վերադարձայ, բայց կառաշարը կը շարժէր արդէն։ Մայրս երկաթուղա-կառքին դուռնէն անձկութեամբ կը կանչէր զիս, բայց դիւրին չէր շարժման մէջ եղող կառաշարի մը վրայ բարձրանալ։ Անհանգիստ ու մտահոգ կը վազէի կառախումբին հետ, նոյն ատեն փորձելով պլլուիլ երկաթէ ձողի մը։ Ցաջողելու վրայ

digitised by A.R.A.R.@

էի, երբ ոստիկան մը կից մը տուաւ ուսիս ու զիս ձգեց գետին, լսեցի մօրս ցաւագին աղաղակը։ Անօրինակ ուժով մը կը ցընցէր չուրջինները ու կ'ուզէր ցատկել գետին։ Այսուհանդերձ, կառախումբը սուրալով գնաց, զիս ձգելով գիշերուան գիրկը։

Նստած սալայատակին վրայ՝ սրբեցի դէմքիս արիւնը, մինչ կառաչարը սուզուեցաւ լերան մը ետին, զիս ձգելով հոգ, օտար ու անհարազատ երկրի մը մէջ, ամայի կայարան մը։ Բարձրացայ ու զարմանալի պաղարիւնութեամբ մը տէր եղայ մեր գոյքերուն ու գացի չէնքին մէկ անկիւնը կծկուեցայ։ Ցուրտ, դաժան գիշեր մը դաշտանկարը կը ծածկէր։ Կայարանի յոյն պաշտօնեայ մը, որ ականատես եղած էր գլխուս եկածին, քաջալերութեան քանի մը խօսքեր ըսաւ։ Ցետոյ՝ գիշերը յառաջացաւ ու ի վերջոյ քնացայ։

Հետեւեալ առաւօտ նոյն յոյնը արթնցուց զիս ու յայտնեց, թէ Պօզանթիի կայարանապետէն հրահանգ ունին զիս առաջին շոգեմեքենային հետ ղրկելու։ Արդարեւ, յետմիջօրէին Պօզանթը էի արդէն, շնորհիւ հայ պաշտօնեայի մը։ Երբ շոգեմեքենայէն վար իջայ՝ մէկէն մայրս նեռուեցաւ վրաս ու կուրծքին վրայ սեղմեց զիս։ Հայրս գունատ էր ու կը փորձէր ժպտիլ։ Երբեք բառերով կարելի չէ յայտնել այդ բոպէին մօրս դէմքին զգեցած յուզիչ գեղեցկութիւնը։ Անոր արցունքի կաթիլները դէմքս թրջեցին ու համբոյրները մէկէն սրբեցին յիշողութենէս գիշերուան ամբողջ անձկութիւնս։

Երբ վրան վերադարձանք՝ քոյրիկս խնդացուց զիս ու ամէն ինչ մոռցայ։ Վասնզի խօլ ու ապիրատ էր պատանութիւնս։

●

Այս առաւօտ եւս արթնցայ տաժանելի տրամադրութեամբ մը ու միշտ տկար։ Իրաւ է, թէ կատարած աշխատանքս եւս անտանելի է, տարապարհակ։ Այլ այս մնայուն վատառողջութեան պատճառը հարկ է այլուր որոնել, թէեւ անօգուտ է այդ որոնումը։

Կեա՞նք է միթէ ասիկա։ Երէկ գիշեր ժամը տասնուկէսը կը հնչէր ու դեռ ոտքի վրայ էի, գլխաւոր ննջարանին մէջ,— քանի որ օրը տապ ըլլալուն, օդը հեղձուցիչ ըլլալուն, տղաքը դիւրութեամբ չեն կրնար քնանալ։ Անկողնէ անկողին կը փորձեն խօսակցիլ։ Եթէ վայրկեան մը հեռանամ, իսկ այս առաւօտ երեքուկէսին, զարթուցիչին խլացուցիչ աղմուկին հետ, խշտիկէս ցատկեցի արթնցնելու համար վարժապետանոցի թեկնածուները, որ առենէ մը ի վեր մութնուլուսուն կ'ելլեն աշխատելու համար։ Անգամ մը արթննալէ վերջ, առտուան անուշ քունի միջոցին, յետոյ կարելի՞ է միթէ ննջել։ Կարծես

digitised by A.R.A.R.@

քունքերուս վրայէն է, որ կը քալէին չանորդիքը, լուացարան գացած ու վերադարձած ատեն։ Ցեռոյ վեցին արթնցուր միւսները։ Դիտէ՛ այդ ինքնաշարժ խրտուիլակները։

—Ոտքի՛, պատրա՛ստ։ Մէ՛կ շարքի վրայ...

Եօթուկէսին նախաճաշ, իրաւունք իսկ չունիմ բացարձակ լռութիւն պահանջելու ճաշարանին մէջ, քանի որ խօսելու արտօնութիւն ունին։ Բայց աղմուկը հարկ է որ մեղմ ու միօրինակ ըլլայ։ Եկուր ու այս հարիւրէն աւելի տղաքը զրսպէէ, որ փսփսան միայն,— այս բանտարկուած տղոցմէն պահանջէ, որ խօսակցութեան տենդին մէջ իրենց ձայները չբարձրացնեն։

Ի՜նչ չուները, ի՜նչ համակրելիները կան, որոնց սակայն հարկ է ցոյց տալ նոյն լեղի ու անհամբոյր դէմքը, նոյն պաշտօնական ցրտութիւնը, նոյն դաժան դիմակը, իբր թէ ընդհանուր հսկիչ, ո՛չ, գարշելի ոստիկան մըն եմ լոկ, որ անընդհատ պարտաւոր է գործադրել քաղքենի գիշերօթիկի մը զզուելի օրէնքը։ Ես՝ տասներկու տարեկանիս որբ մնացած մէկը, որ խորապէս գիտէ, թէ ինչ կը նշանակէ զրկուած ըլլալ մայրական գորովէ, ես՝ որ եղերականօրէն կը զգամ, թէ ինչ ըսել է առտուն դժուարութեամբ արթնցող պատանիի մը՝ մօր մը լուսաթաթախ դէմքին փոխարէն, ցոյց տալ ժանտարմայի դժպհի երես մը, ես՝ որ բանաստեղծ կարծած եմ ըլլալ կորուսեալ ժամերուս ու ջանացած երգել մարդոց տառապանքը,— պարտաւոր եմ խիստ, անողոքելի ու դաժան ըլլալ մանուկներու ու պատանիներու հետ, որ նոր կ'արթննան ի կեանք։ Ու այս բոլորը պատառ մը հացի համար։ Ու այս բոլորը, որպէսզի ծեր, եսասէր ու լպիրշ տնօրէն մը ապօրինի գումարներ շահի, ոսկի դիզէ։

Տասնինը տարեկան ուշիմ տղայ մը կայ, բարեկիրթ ու ազնիւ, որ ամիսը անգամ մը տուն գացած ատեն, չի սեղմեր ձեռքս, վասնզի կ'ատէ զիս։ Ու տասնեակներ են այսպէս, որոնց աչքերուն խորը կը զգամ նոյն քէնն ու ոխը։ Ինչո՞ւ, որովհետեւ տնօրէնը զսպումի ու ներքին կարգապահութեան ամբողջ հոգը ձգած է վրաս,—օտարականին։ Ասիկա թոյլ կու տայ իրեն ձրիօրէն բարեհաճ ըլլալ բոլորին հանդէպ։ Մէկ խօսքով՝ մորակը պարտաւոր եմ ես շաչեցնել, գէշ սնունդին առթած դժգոհութիւնը զսպել, պատիժները գործադրել, հարուածը ձեռքովս տալ,— բայց դրամը հարկ է որ ինք շահի։

Դասախօս մը կ'ըսէր անցեալ օր, թէ իր գիտցած արհեստներէն յետինն է ասիկա։ Ու կը զարմանար նաեւ, թէ ինչպէ՞ս կրնայի խաղաղ ու հաշտ ապրիլ տնօրէնին ու անոր ընտանիքին հետ։ Ո՛չ, եթէ միայն կարենայի երկրագործական պարզ բանուոր մը ըլլալ, եթէ միայն առողջ ըլլայի։

digitised by A.R.A.R.@

Ընկերներէս ու ծանօթներէս ոչ ոք գիտէ, թէ որքա՜ն վատառողջ եմ։ Մահը միայն քաղցր է այժմ՝ ինձ նման մէկուն համար, քանի որ ողջ էութիւնս կը մերժէ ինքնուրացումը, ու ապագան աւելի քան մռայլ է։ Խաղաղութեան ո՛չ մէկ հեռանկար կայ ու հոգիս կեանքին ամէնօրեայ նուաստութիւնը ամէն օր աւելի ուժգնութեամբ կը մերժէ։

●

Խանդավառութիւնս հանգչած ըլլալուն համար չէ, որ հոգիս ծարաւի է խաղաղութեան,— այլ որովհետեւ մարմինս կարօտ է քիչ մը ապահովութեան, քիչ մը հանգստութեան ու գորովալի խնամքի։

Աստծոյ անտէր թռչունները կտուրի մը տակ բոյն մը ունին, կրիան ունի իր պատեանը։ Դատարկապորտը կընայ հիւանդանոց ու ապաստանարան եւ ծերը անկելանոց երթալ։ Մինչ ես հարկ եղածին չափ թռչուառ իսկ չեմ մարդոց յետին գութին արժանի ըլլալու համար։ Երկրի վրայ կայք մը չունիմ, ոչ ալ գրպանս դրամ։ Երկու պայուսակ ունիմ, լեցուն մաշած իրերով, հին հագուստներով՝ որոնցմէ մարդ կ՚ամչնայ, ձեռագիրներով՝ որ ոչնչի կը ծառայեն։ Եթէ Արեւելքի մէջ ըլլայինք՝ գուցէ կարելի էր հաշտուիլ այս ճակատագրին հետ,— այլ հոս Արեւելք չէ։

Կը յիշեմ նախանցեալ տարուան Յուլիս տասնչորսը։ Երեք օրերէ ի վեր բաւին բացարձակ առումով անօթի էի, կտոր մը չոր հաց իսկ բերանս դրած չըլլալով։ Ու ամիսներէ ի վեր սնունդի սակաւութենէ կը տառապէի։ Աղտոտ ստակի կտոր մ՚իսկ չունէի՝ հացիկ մը գնելու համար։ Առանձին կը դեգերէի փողոցներուն մէջ. մինչ շուրջս ամէնուրեք հազարաւոր աղջիկներ ու տղաք կը պարէին։ Եթէ չեմ սխալիր՝ քիչ յետոյ հանդիպեցայ երիտասարդ գրագէտ ընկերոջ մը, որուն հետ երկարօրէն վիճեցանք ազգային խնդիրներու շուրջ։ Երբ բաժնուեցայ՝ քալելու ուժ չունէի։ Նստարանի մը վրայ յամեցայ ու դիտեցի ամրան լուսնկան, զղջալով որ քիչ մը դրամ փոխ չուզեցի այդ տղէն, որ անտարակոյս իր առաջին հանդիպած բարեկամին, բարեմտաբար գուցէ, պիտի ըսէր, թէ Յուլիս տասնչորսի գիշերով անօթի կը դեգերէի փողոցները։

Ու մտածել, թէ գաղութներու մէջ, ասդին–անդին, երիտասարդներ կան, որ կը նախանձին մեզի, մեր Փարիզ ապրելուն համար։

Դամբարան մը միայն, կը հծծէ վհատ ձայն մը, վերջնական հանգիստին համար,— ահա՛ ինչ որ կարելի է յուսալ այլեւս։ Մերկ՝ կը նետեն քեզ մայր հողին ծոցը։ Աղքատութեանդ

digitised by A.R.A.R.@

պատճառաւ չեմ տառապիր ու հակառակ վաղահաս ծերութեանդ՝ մարմինիդ սիրոյ խորունկ պապակը կը նուաղի։ Հոս կը ձգեմ մարդիկն ու իրերը, որոնց հանդէպ ի զուր կործանարար սէր մը սնուցիր։

Դամբարան մը միայն, որեւէ տեղ, որեւէ երկնքի տակ։

●

Երբ քիչ մը գուրգուրանքով կը մտածեմ մանկութեանս վրայ՝ կը զգամ հաճելի տրտմութիւն մը։ Հակառակ կանխահաս վշտերուն, որ կը պարուրէին կեանքս ու մեր տան ներքին ծանր մթնոլորտին, քաղցր ու անաղարտ ժամեր կային, կային անմոռանալի բերկրութիւններ։

Կը բաւէր, որ հօրս տրամադրութիւնը քիչ մը բարձր ըլլար, որպէսզի ողջ տունը խայտար։ Աչնան ու ձմրան գիշերները մանաւանդ՝ ապակեպատ սենեակը կը զգենուր հանդարտ ըրջութիւն մը։ Աչքերս կը փակեմ ու ահա սենեակին բոլոր իրերը կը վերադառնան իրենց նախկին կայքերուն։ Եղբօրս ու իմ աշխատանքի սեղանը խորունկն էր, գրեթէ պատին քով։ Կապոյտ լամբար մը, կապոյտ լուսամփոփով, մեղմ լոյս մը կը հեղուր մեր գրքերուն վրայ։ Կարգապահութեամբ կ'աշխատէինք ու որովհետեւ երկուքս ալ յաջող աշակերտներ էինք՝ հայրս հազուադէպօրէն կը միջամտէր։ Ընկողմանած իր արեւելեան խորունկ դիւանին վրայ, ակնոցները քթին՝ ընդհանրապէս ընկղմած կ'ըլլար որեւէ ընթերցման խորը։ Ընթրիքէն քիչ յետոյ՝ հեշտին ու գիտուն հաճոյքով մը սուրճը կը խմէր, միաժամանակ ծխելով նուրբ գլանիկ մը։ Յետոյ աչքէ կ'անցընէր Տիրան Քեչիկեանի «Սապահ»ը եւ Քէչեանի «Բիւզանդիոն»ը։ Քոյրիկս ծունկերուն քով կը սլքտար ու մայրս՝ քաղցր կշտամբանքով մը կ'ըսէր.

–Աղջի՛կս, հայրիկդ անհանգիստ մի՛ ըներ...

Հայրս սակայն հաճոյք կը զգար անընդհատ իր շուրջը դտնելով այդ ոսկեհեր ու վարդագոյն էակը։ Երբեմն զայն կը նստեցնէր ծունկերուն վրայ ու երկարօրէն կը շաղփաղփէր հետը։ Այժմ կը զարմանամ, թէ ի՞նչ կրնային խօսիլ գրեթէ ծեր մարդ մը ու հինգ տարեկան աղջնակ մը։

Մայրս կը նստէր քիչ մը հեռուն, ուրիշ բազմոցի մը վրայ, որ կ'երկարէր մէկ պատէն միւսը, ձեռագործ մը ծունկերուն, սիրուն գլուխը կախած։ Ցաճախ մեղմօրէն կ'երգէր ու իր անուշ ձայնին մէջ բանտարկուած երիտասարդութիւնը կու լար։ Երգած երգերը եւս տրտում էին յաճախ։ Անոր աղուոր աչքերուն խորը զսպուած արցունքի կայլակներ կը չողային։

digitised by A.R.A.R.@

Արծուի՛կ, բազէ՛ք Հայաստանի
Ու արագիլք, ամրան հետ,
Դուք հսկեցէք այս աշխարհին,
Ժառանգեցէ՛ք հայոց տուն։

Մոխիրներու վրայ նստէք,
Աւերակներ շինէք բոյն
Ու ծիծառնիկ գայ ու երթայ՝
Մինչեւ հայոց գայ գարուն։

Երբ ձգելով ձեռագործը՝ երգեհոնիկը կը դնէր ծունկերուն վրայ, ես ու եղբայրս կ'ընդհատէինք մեր աշխատանքը, կը մօտենայինք իրեն ու ծալապատիկ կը նստէինք զետինը, գորգին վրայ։ Հայրս կը զգա՞ր արդեօք այդ մտերմիկ ժամերուն մեղմ բանաստեղծութիւնը։ Անտարակոյս այո՛, քանի որ կ'ընդհատէր ընթերցումը, գլանիկ մը կը վառէր ու կը շոյէր Մարիին ոսկեղէն վարսերը։

Դուրսը ձիւնը կը շարունակէր տեղալ խոշոր փաթիլներով, ծածկելով ծառերը, ակօսները, ճամբաները։ Յետամնաց ագռաւներ կը կռնչէին ու պատուհաններուն վրայ գիշերը կը ըսկրսէր հիւսել իր ժանեկազարդ դրասանգները։

— Քա՛, Նարիկ,— կը լսուէր հօրս հանդիսաւոր ձայնը ու մայրս անմիջապէս կը դադրեցնէր նուագը։ Երբեք չէ պատահած, որ հօրս ձայնին մէջ գորովի ու սիրոյ շեշտ մը զգամ՝ երբ կը խօսէր մօրս։ Այսուհանդերձ, վստահ եմ, թէ շատ կը սիրէր զայն,— իր երիտասարդ ու սիրուն կինը։ Այժմ գիտեմ նաեւ, թէ կարի նախանձոտ էր։ Կը նախանձէր նոյնիսկ իր քենեկալներէն,— դէթ այդ է տպաւորութիւնս, երբ կը ջանամ վերյիշել անցեալը։ Ու ինչպէ՞ս կրնար չսիրել զայն, այդ տաքարիւն ու միեւնոյն ատեն շատ լուրջ երիտասարդ կինը, որ ամբողջովին խնամք էր ու գուրգուրանք՝ իր զաւակներուն համար, որ անձնուրաց էր ու բաբախուն զգայնութեամբ։ Անշուշտ, ուրիշներու պէս, երբեմն կը դժգոհէր, երբեմն դառնութեան բառեր կը վառէին շրթներուն վրայ,— այլ իր ամուսինին ու զաւակներուն մազին թելը, վստահ եմ, չէր փոխեր տիեզերքի բոլոր հաճոյքներուն հետ։

Մահուան մահճին վրայ, վերջին ժամուն իսկ, հոգիս պիտի շարունակէ յիշել զայն, իր անփոխարինելի մայրութեամբը, իր աղուոր աչքերովը, ուր կեանքի տրտմութիւնը ճանչցայ շատ մանուկ, իր բարի ձեռքերովը՝ որ գիտէին մեր մանկութիւնը սիրով խնամել։ Որեւէ ճակատագիր կրնա՞յ միթէ աւելի ապերախտ ըլլալ։ Կորսնցնել միաժամանակ է՛ն սիրական էակները, որ կրնան գոյութիւն ունենալ, զրկուիլ հայրենիքէ, կայքէ,

digitised by A.R.A.R.@

ուսումէ։ Տասներկու տարեկան մանուկ՝ բախիլ կեանքին,—առանձին, որբ, անոք, կեր դառնալ համայնակուլ ու թշնամի քաղաքին։

Ո՛չ մէկ յաղթանակ, ո՛չ մէկ փառք, ո՛չ մէկ երջանկութիւն կրնան ջնջել կեանքիս այս խորին տրտմութիւնը։ Բոլոր վէրքերը կրնան սպի կապել, բայց այս մէկը պիտի շարունակէ կոտտալ, մինչեւ որ սիրտս դադրի բաբախելէ։

Այն խոր համոզումը ունիմ, թէ կը հասկնաս այս անձկալրեաց հոգիս։ Երկու ամիսներու ընթացքին, երբ կինս եղար ու քեզ տեսայ փափկանկատ ու հեզ, անկեղծ ու նուրբ։ Սիրեցի հանդարտութիւնդ իսկական, որ կը խաղաղեցնէր մարմնիս խռովքը, սիրեցի սիրոյ տենդդ, որ ուժգին էր։ Սիրեցի յուզումդ՝ շարժանկարի պաստառներու առջեւ։ Հայեացքդ կը թուէր քաղցր ու գորովալի։ Առաւօտ մը՝ ինձ թուեցաւ, թէ վիրաւորեցի քեզ, վասնզի յաճախ բիրտ եմ ու անմիջական, բայց մեղմօրէն սէրդ յայտնեցիր ինձ ու աչքերդ այնքան պարզ ու մաքուր էին, որ խորին անդորրութեամբ մը ննջեցի։

●

Քանի մը տարիներէ ի վեր կեանքը կարծես անհանգրուան ճամբայ մըն է։ Ողջ անձս կը սպասէ վախճանին։ Կարծեմ թէ օր մը ստիպուած պիտի ըլլամ լրջօրէն պայքարիլ մտածելու այս եղանակին դէմ։ Ու յայնժամ կրնաս գուցէ օգնել ինձ։

Երէկ, ամէնուրեք որոնեցի ներկայութիւնդ, հոգւոյս խորն ու մարմնիս վրայ։ Ու ի վերջոյ երկարօրէն գրեցի քեզի,— յուսալով վերագտնել ջերմութիւնդ։ Այս առաւօտ նամակ մը գտայ քեզմէ սեղանիս վրայ ու հաճոյքէս դողդոջեցի,— վասնզի այժմ թանկագին է գորովդ։

Բարի՛ գիշեր,— կը համբուրեմ քաղցր աչքերդ, ուր ակնարկդ յաճախ բառերէդ աւելի ջերմ է ու ձեռքերդ, որ գիտցան շոյել ու մայրական ըլլալ հետս,— բարի՛ գիշեր։

●

Կրնամ խաղաղութեամբ ու հանդարտ խղճով հեռանալ այս երկրէն, քանի որ աւելի քան արդարութեամբ շահած եմ կրծած լեղի հացս։ Ի՛նչ որ ստացած եմ կեանքէն՝ անտարակոյս աւելի չ՚արժեր, քան ինչ որ փոխարէն տուած եմ մարդոց,—երիտասարդութիւնս։ Զրկանք, թշուառութիւն, անսուաղութիւն, անձուկ տարիներ։ Ուրիշին գրքերն ու ուրիշին հին հագուստները։ Կը զարմանամ, թէ ինչպէ՞ս հոգւոյս խորը բաւական եռանդ ու ուժ գտած եմ այս պայմաններուն մէջ, աշխատիլ

digitised by A.R.A.R.@

կարենալու համար։ Հոգիս տրտունջ չունի սակայն մարդոց կատարածիս համար։ Ժամանակը կրնայ մերժել ինձ ամէն տաղանդ, այլ ի՛նչ որ ինձ հետ ապրողները չեն կրնար ժխտել՝ անկեղծութիւնս է, կիրքս աշխատանքի մէջ ու աշխատանքս է։ Հազար ինը հարիւր երեսունը վեցը կը դիմաւորեմ շուրջ քսան հատորներով։ Ի՛նչ անքուն գիշերներ ու ի՛նչ անձկութեան ժամեր արժած են ինձ այս ճեռագիրները, ուր մարդկային կեանք մը կը բաբախէ ծայրագոյն զգայնութեան մագիլներուն մէջ, ուր մէկը գանգաղօրէն կը մեռնի, յուսալով վերստին ծնիլ ու վերստին բողբոջիլ։

Մայրս քանի մը երգեր ունէր, որ ցայժմ կը թրթռան յիշողութեանս մէջ։ Մենութեան ժամերուն, պարտէզին սարփինային տակ, գլուխը հակած որեւէ տնական աշխատանքի վրայ՝ մեղմօրէն, գանգաղօրէն կը մրմռար զանոնք։ Մանուկ անուղղելիօրէն՝ յայնժամ չէի զգար անոնց քաղցրութիւնը։ Իր մահէն տարիներ յետոյ միայն սկսայ վերյիշել շատ անկատար կերպով ու երբեմն երգել։ Գրական էջի մը մէջ քանի մը տող յիշատակած ըլլալով՝ ընկերոջ մը կինը բարի եղած էր ինձ ղրկել ամբողջ երգը, որ քաղցրօրէն, հաճելիօրէն մանկունակ է։

Ա՜խ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ կու գայ պաղ ձիւնը,
Նորէն ամիսներ պիտի մնանք տունը,
Պիտի չտեսնենք կանաչ ծառ, արօտ,
Սիրուն ծաղիկին պիտ՝ մնանք կարօտ։

Ձիւնը, որ կու գայ երկինքէն ի վար,
Իմացի՛ր, մեծ բախտ է մարդուս համար,
Վերմակի մը պէս կը ծածկէ գետին,
Որ թարմ արմատը դիմանայ ցուրտին։

Ան հողին կու տայ հիւթ, պարարտութիւն,
Դաշտին ու արտին մեծ առատութիւն,
Մի՛ տրտնջար մարդ դուն բնութենէն,
Թէ՛ տաք ու թէ՛ ցուրտ մեզ միշտ օգուտ են։

Այսօր, յետմիջօրէին յաջողեցայ արձակուրդ ստանալ ու մօտակայ քաղաք մը հանրատուն գացի։ Կրնայի հոս ալ կին մը գտնել, բայց կը թուի, թէ դիրքս չի ներեր։ Դրացուհի մը, առողջ, չէն ու չէկ աղջիկ, դրեթէ հասկցուց, թէ յոժարակամ է։ Այլ անմտութիւն կ'ըլլայ նման արարքի մը պատճառաւ հեռացուիլ պաշտօնէ։ Իսկ նիւթական այժմու վիճակիս մէջ, երբ պէտք ունիմ յետին դրամի կտորին, գէշ օրերու պարտքերէս ազատելու համար ու նոյնիսկ գործի մը արձակուրդի

digitised by A.R.A.R.@

ընթացքին, որ չեմ յաջողիր ճարել ու հակառակ բազմաթիւ դիմումներուս, պէտք չէր անչուշտ, որ յետին գումար մ'իսկ յօժարէի յատկացնել նման հաճոյքի մը։ Երթալէ առաջ երկարօրէն մտածեցի այս մասին, բայց մարմինս պահանջ ունէր սիրոյ ու դիւրին հաճոյքի։ Մարմինս պէտք ունէր ազատելու այս կուտակուած ու բարոյալքիչ թոյնէն։

Նկատած եմ, թէ ատենէ մը ի վեր, խորշանք չեմ զգար հանրային աղջիկներէն։ Ուրիշ շատերու պէս, երկար տարիներ, սեռային հաճոյքի գաղափարը միախառնուած տեսած ըլլալով սիրոյ զգացումին,— կը զարմանամ, թէ ինչպէ՞ս այժմ ծախու աղջիկ մը սկսած է գոհացնել զիս։ Պէտք է որ իրապէս ծերացած ըլլամ՝ կարենալ հրաժարելու համար միւս կիներէն, որ մանաւանդ այս եղանակին իրապէս քաղցր ու հրապուրիչ են։

Հաճելի անվնասութեամբ մը մտայ հանրատան դռնէն ներս ու ընդարձակ սրահին զովութիւնը տեսակ մը հանգստութիւն պարգեւեց մարմնիս։ Կաւատուհին շուայտ շարժումներով մօտեցաւ ինձ ու անօգուտ կերպով սիրալիր բառեր ըսաւ։ Յետոյ՝ աղջիկ մը եկաւ քովս՝ աներես ու զուարթ։ Միասին բարձրացանք երկրորդ յարկը ու արագութեամբ, աշխուժութեամբ ան իր պարտականութիւնը կատարեց։

Դուրսը փողոցին մէջ բարակ հով մը կար։ Վհատութեամբ կը քալէի՝ երբ հանդիպեցայ մեր փողոցէն աղջկան մը։ Հաճութեամբ, այլ երկիւղով ընդունեց ժպիտս ու քիչ յետոյ համաձայնեցաւ հետս սրճարան գալ։ Բերնին վրայ պաղի զինքը ու գարունը թուեցաւ ոսկեկարկաչ, լուսաթաթախ։ Երկարօրէն շատախօսեցինք ու երբ մեկնումի ժամը հասաւ՝ ջերմութեամբ ձեռքս թօթուեց ու փոխարինեց համբոյրս։

●

Երկրին է՛ն հին օրէնքներէն մէկը, ըստ իմաստուններուն, տառապանքն է,— քանի որ մեր մայրերը ցաւով կը յղանան մեզ։ Ի՛նչ որ ցաւադին փորձառութեամբ մը ուսայ, հետեւեալն է։ Ո՛չ ոք չուրջս կրցաւ խուսափիլ տառապելէ։ Մասամբ կարելի էր ընտրել գուցէ մեր տառապելու եղանակը։ Այլ տեսայ, որ ներքին խաղաղութիւնն ու մտքի անդորրութիւնը երազներ են լոկ։ Մարդը որոտի գիշեր մըն է, ալեկոծութիւն մը։ Իր կորստեան դատապարտուած մարմնին վրայ՝ ան կը կրէ ողջ տիեզերքը, ներհակ ու ողբերգական։ Իրողութեան մէջ ի՛նչ որ կ'որոնենք կամակորութեամբ՝ հաւասարակշռութիւնն է՝ մեր ներքին անձին ու արտաքին աշխարհին միջեւ։ Արդ, այս հաւասարակշռութիւնը լոկ մօտաւոր, լոկ անկայուն կրնայ ըլլալ։ Մեր արարքներն ու շարժումները, մեր փափաքներն ու

digitised by A.R.A.R.@

կրքերը մեզ հրամայող ներհակ ուժերուն միջև,— գրեթէ միշտ ժամանակաւոր խզումներ ու տեղափոխութիւններ են յայտնապէս. ինչո՞ւ ուրեմն չյարիլ կեանքի ընդհանուր փիլիսոփայութեան մը, որ համապատասխանէ մեր խորունկ ներշնչումներուն, մեր խոյանքներուն։ Ինչո՞ւ չընդունիլ սիրոյ, լիութեան, լրացման բոլոր կարելիութիւնները, իրենց յարուցած հմայութիւնով ու խռովքներուն հետ։

●

Մեղմօրէն, քաղցրօրէն կը տրտնջաս՝ կարծելով, թէ յոգնած եմ քեզմէ։ Այլ բառերուդ տակ կը ծուարի նաեւ քո՛ւ յոգնութիւնդ։ Արդարեւ, սէրը տաժանելի նուաճում մըն է, քանի որ ամէն էակ ամէն օր կրնայ յոգնիլ ուրիշէ մը։ Ասիկա վտանգն է սիրոյ, որուն դէմ հարկ է կռուիլ։ Ամէն սէր յաղթանակ մըն է։

Երբեմն ինձ կը թուի, թէ սիրոյ բառերուդ տենդը՝ ծածկելու համար է հոգւոյդ անհանգստութիւնը։ Այսուհանդերձ, հաճելի է լսել զանոնք, վասնզի այժմ դուն եւս սիրելի ես ինձ։ Ու ի՛նչ որ կը ջանամ արտայայտել պարզ նախադասութեամբ մը՝ իրողութեան մէջ խուրձ մըն է խուսափուկ զգայնութիւններու, յուզումներու, ներհակ զգացումներու։ Նուրբ կամ սաստիկ հաճոյքներու խուրձ մը, որ քեզմէ կու գայ։ Շրթներս այժմ հաճոյքով կը լիշեն բերնիդ տրտում լիշատակը, աչքերս սիրով կը պահեն անհամար ու ընտանի շարժումներուդ տպաւորութիւնը։ Ձայնիդ շեշտն ու խորունկ մեղմութիւնը կը յապաղի վրաս։ Նամակներդ այժմ ողջ մարմնովս կը կարդամ։ Կը լիշեմ քալուածքդ փողոցին մէջ՝ հանդարտ ու մեղմ։ Կարելի՞ է միթէ այս բոլորը տարրալուծել, բաժնել իրարմէ՝ կարենալ սահմանելու համար։

●

Առօրեայ շատախօսութիւնները մեզ կը մղեն լեզուական ծայրայեղ ազատութեան մը, որ ծուլութիւն է յաճախ։ Սկսած եմ խորշիլ այլեւս արագ պնդումներէն, դատումներէն՝ որ հապճեպ են, յանդգնութենէն՝ որ անհաշիւ է։ Ու եթէ աւելի ազատութեամբ չեմ շարժեր գրիչս, որովհետեւ չեմ ուզեր ձրիօրէն պնդել։

Փափկանկատ գորովով մը, խոնարհութեամբ մը կը զգուշացնես զիս, ընդունելով հանդերձ, թէ կրնամ ուրիշ կնոջ մը մօտ ըլլալ։ Ի՛նչ որ ամէն գնով կը ցանկաս պահպանել, այս դժուարաւ շահուած բարեկամութիւնն է։ Այլ կրնա՞նք միթէ երկու անկախ մասերու բաժնուիլ՝ երկու տարբեր էակներու բաշխուելու համար։ Եթէ բաժնեմ ուրիշ աղջկան մը անկողինը՝

digitised by A.R.A.R.@

չեմ կարծեր, որ յետոյ նոյն ամբողջութեամբ կրնամ քեզի վերադառնալ։ Սեռային հաճոյքը յաճախ զօրութեամբ կը յամենայ մեր մարմիններուն խորը։ Այժմ քեզ սիրով կը սիրեմ ու այլապէս չեմ կրնար սիրել քեզ։

Սիրոյ յաջորդող ու զայն հաշուեյարգարի ենթարկող ցուրտ բարեկամութիւնը ծերութիւն է միայն,— ուրիշ ոչի՛նչ։

Գուցէ օր մը տղաքներ ու աղջիկներ ապրին երկրի վրայ, որ կարենան կցուիլ իրարու պարզապէս, մեքենաբար,— ինչպէս մարդ բաղնիք կ՚երթայ։ Այլ ինձ կը թուի, թէ դեռ պատրաստ չենք նման ազատութիւն մը ընդունելու համար։ Երբ իրական գորով չունի մարդ, հոգւոյն խորը, է՛ն դեղեցիկ կնոջ հետ իսկ այդ արարքը կը դառնայ գռեհիկ ու հասարակ։ Լոկ ծերերն են, տգեղները, հիւանդները, որ կրնան նման անկում մը ընդունիլ։ Այլ ծերերն իսկ ողբերգական յամառութեամբ մը սէրը կ՚որոնեն — յուսահատօրէն կը ջանան գնել զայն։

●

Որոնեցի ողջ կեանքիս ընթացքին, ինչպէս բարձրաբալաց ծառերը կ՚որոնեն լոյսը արքայական,— հոգւոյս կերակուրը երկրի ճամբաներուն վրայ, այլ կեանքը ժլատ էր ու ոչինչ պարգեւեց ինձ առանց փոխարինութեան։ Օրեր կային, երբ ցաւագին ճիգով մը մարմինս կը պրկուէր՝ ի խնդիր խորին հրճուանքներու — լոկ յուսահատութեան հողմը սակայն կը պագնէր դէմքս — վասնզի անխառն ու մաքուր ոչինչ կար երկրի վրայ։ Պտուղներու պէս մսեղ, որ կը փտին ներսէն,— ամէն հաճոյք կը կրէր իր ներքին ուտիճը։ Ամէն ճիգի կ՚ընկերանար բարոյալքիչ սպառումը ու ամէն խանդավառութեան տարակոյսն ու կասկածը, որ ցեցերու պէս կը կրծէին հոգւոյս ներքին գեղեցկութիւնը։

Այսպէս եղաւ կեանքը ինձ համար։ Անկասկած կը զգայի, բազմաթիւ ուրիշներու պէս, թէ կեանքին օրէնքը ուրախութիւնն է։ Մասնաւոր իմաստութեան հարկ չկար ըմբռնելու համար, թէ այս հրաշալի մեքենան, որ մեր մարմինն է, կը ժանգոտի տխրութենէն։ Մաղիկները իրենց սարսռուն բաժակները կ՚երկարեն լոյսի գինիին, արտոյտները զուարթ սլաքներու պէս կը խրին կապոյտին ծոցը, հորթերը իրենց աղուոր դունչերը կը տնկեն՝ խմելու համար այգուն հովը։ Ողջ երկիրը կը դողայ հրճուանքով։ Մեր մարմինները եւս իրենց յետին ծակոտիկներով կ՚աղերսեն առաւօտն ու գարունը։

Ոչի՛նչ մեր վրայ հաճութեամբ կ՚ընծայուի տխրութեան։ Մեր մարմիններուն բնական օրէնքը աճումն է, ազատութիւնն ու առողջ սլացքը։ Իմ բաժինս սակայն բարոյական կալանքը

digitised by A.R.A.R.@

եղաւ, սակաւ անունդն ու վաղիւ՝ ծեր փորձառութիւնը։ Կը զգայի, թէ դէմքս անապական ծարաւով մըն է, որ կ՚ընդունի լոյսին ոսկի ալիւրը,— այլ թունաւորումը ներքին էր ու ոչ մէկ առաւօտ ընդունակ էր լուսաւորել մթին էութիւնս։ Գիշերը կը կրէի վրաս, ինչպէս անբուժելի հիւանդը մահը կը կրէ։ Երբեմն հմայաթափ ժպտով մը կը հեգնէի այս ծննդական տխրութիւնը, այլ ո՛չ մէկ հեգնութիւն կրնար խափանել չարիքը, որ կ՚ելլէր տարերային ուժի մը պէս ու կը ծածկէր մառախուղի լայն խաւերով հոգւոյս երկինքը։

Ինքս ինձ կ՚ըսէի, թէ ժամանակները գէշ են երիտասարդութեան համար, կ՚ըսէի, թէ կեանքը պայքար է այժմ ու չնորհիւ մեր մղած կռիւին, օր մը, ան պիտի ըլլայ քաղցր ու գարնանային։ Այլ առանց յաղթանակի ամէն պայքար կը ջլատէր մեզ։ Ոչինչ կ՚արդարացնէր մեր զրկանքը, որ տաժանելի էր։ Ողջ էութեամբ կը պրկուէինք, արժանի ըլլալու համար չէն երիտասարդութեամբ մը, մարդու մեր բարձր առաքելութեան,— այլ տրտմութիւնը, հողակպիկ ու մածուցիկ, կը պլլուէր մեր սրունքներուն, արգիլելով մեր երթը։ Առաւօտներ կային, երբ մեր մարմինները կը թրթռային ծնծղաներու պէս, այնքան զուարթ կը թուէր երկիրը,— այլ անցեալը կը փըլէր վրանիս։ Դանդաչելէն կ՚երթայինք ու մեր պատրանաթափ հոգիներուն խորը մանկութիւնը կ՚արտասուէր։ Ժամեր կային, երբ կարելի չէր որեւէ գաղափարի ապաւինիլ։ Ցոռեռեսութեան չարաչուք ուրականը կը սարսէր մեզ, ինչպէս խարխուլ տունները կը ցնցուին փոթորիկէն։

Այդ պահերուն էր ահաւասիկ, որ կը նստէի սեղանի մը առջեւ, բոլորովին առանձին, երկրի չարաչուք ուժերուն դէմ ու գրի կ՚առնէի այս Քրոնիկոն քնարականը։ Ուրիշ ոչ մէկ լոյս կը ցոլար վրաս՝ բացի բանաստեղծութեան անկորնչելի նշուլումէն։ Պատանք մը կայ, կ՚ըսէի ինքս ինձ, որուն մէջ կարելի է ծրարել խոնջ ու վաստակաբեկ մարմինդ, ատիկա քնարերգութեան դրօշակն է։ Ուրեմն յառաջացի՛ր այս պանդխտութեան փապարներէն, զայն կրելով ուսիդ վրայ, ինչպէս սրբազան պատերազմի գացող զինուորները կը կրեն իրենց դրօշակը։

Ռուան, 26 Դեկտեմբեր 1935
(Շար. 4 եւ վերջ)

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

«ԴԱՄԲԱՐԱՆ ՄԸ ՄԻԱՅՆ»

Կանխող էջերուն ընթերցողը կարդաց հարկաւ շուշանեանական արտա-ճմլիկ բաղձանքը՝

«Դամբարան մը միայն, որեւէ տեղ, որեւէ երկինքի տակ»:

Երկրի վրայ շօշափելի հարստութիւններէ բոլորովին զուրկ ու սեփական որեւէ կայքի մասին երբեւիցէ չմտածած տարաբախտ գրագէտը մահուան նախօրեակին ունեցաւ երկու զօրեղ բաղձանք,—մտքի իր վաստակին համար ունենալ վստահելի անկիւն մը, ու վաստակաբեկ մարմինին՝ «Դամբարան մը միայն, որեւէ տեղ, որեւէ երկինքի տակ»:

Իրրեւ վստահելի վայր՝ Վիեննայի Մխիթարեան հայրերու վանքին յանձնեց գրական ժառանգութիւնը, որուն առիթով իր կամքը լիակատար չափով մը չյարգուեցաւ թէեւ, այնուամենայնիւ, հոն պահ դրուած վաստակը մնաց անաղարտ, ու ձեռքէ ձեռք անցնելէ ու տեղէ տեղ փոխադրուելէ ետք, կարեւոր մէկ մասով յանձնուեցաւ իր սեփականատիրոջ, հայ ընթերցողին:

Տարբեր եղաւ սակայն Շուշանեանի երկրորդ բաղձանքին բախտը:

Դամբարան չունեցաւ:

Ու հիմա համարձակօրէն կրնանք ըսել հիմնական ա՛յն պատճառով, որ գերեզման չունեցաւ, ու գերեզման չունեցաւ քիչերուն միայն ծանօթ պայմաններու տակ մարմինը նետուած ըլլալով հասարակաց փոսին մէջ:

Անապատներուն մէջ «անյայտ, անդամբան» կորած հայր, մայր, եղբայր ու քոյր ունեցած ցաւակոծ Շուշանեանը ճակատագրուած էր ուրեմն ունենալ իր հարազատներուն յար եւ նման վախճան մը, կորսուիլ անյայտ ու անդամբան, այն տարբերութեամբ միայն, որ մինչ հարազատները թուրք դահիճներուն կրունկին տակ լուծուեցան անապատի աւազներուն մէջ, ինք խառնուեցաւ Փարիզի փոշիներուն՝ իրեն բարեկամ ձեւացած անհոգի դպիրներուն անտարբերութեան հետեւանքով, Զորմիսեան կոչուածին ու մահուան օրը իր մարմինին տէր կանգնելու փութացած չըլլալիք միւս պատեհապաշտներուն յուր մեղսակցութեամբ:

Հայ գրականութեան առջեւ՝ հայ մարդուն արտին բազմաթիւ վէրքեր բացուած են, առաւելագոյն չափով մը մե՛ր դարուն, թուրք եաթաղանով փորուած վէրքեր ու համայնավար «արեգնացեալ կացին»ով բացուած ուրիշներ, զորս կը յիշենք միշտ, կը համարենք թշնամիի գործ, կ՚ընդվզինք, կը հայհոյենք, սակայն կ՚ըմբոնենք ի վերջոյ, բայց ո՛չ մէկ հայ կրցած է ցարդ ըմբռնել եւ կրնայ օր մը մտքին մէջ տեղաւորել բարեկամութիւն խաղացող վերոյիշեալ արարածներուն բացած շուշանեանական վէրքին պատճառները, լուսապսակ գրագէտին ուկերոտիքին տէր չկանգնելու փաստը, այն ալ քանի մը ֆրանք չտրամադրելու գձո՛ւձ հաշիւներով, այն ալ Լուսո՞յ քաղաքին մէջ:

Վազգէն Շուշանեան անպայման յուշարձան կ՚ունենայ օր մը, Փարիզի երկինքին ներքեւ կամ Լուսաւորչի Աստղին տակ, բայց դամբարան՝ երբեք, պարագայ մը, որ իրրեւ անջնջելի պատիժ ընդմիշտ պիտի յիշուի ու կապուի իր կարծեցեալ բարեկամներուն ոտքոյն անունները:

digitised by A.R.A.R.@

Փ. ՄԵՐԱՆԵԱՆ

ԲԱՑԱԳԱՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աքաղաղնե՛ր.
մութ երազներու ընդմէջէն ձայնող՝
բացագանչութիւններ՝ պայծառ...

Մահացող աստղի հայեացքին պարզած,
ճակտիս ծանրացող կնճիռն անընթեռ,
սպիտակ վարդի ամպերուն մէջ ուրուագծեցէք
դողացող շուրթի համբոյրն անտուեր:

Չէ՞ որ առաւօտը,
աստուածներու շուրթերէն մեկնած՝
նախարձագանգն է առաջին համբոյրին:

Որպէ՛ս մը՝
երբ գոյները խարտիշագեղ կը ծփան
մեր աչքերու տեսադաշտին,

Երբ անձրեւի առաջին կաթիլին տակ,
հողին բոյրը
մեր ռունգերուն կը թելադրէ ա՛յն՝
որ մեր լեզուները կարող չեն բացայայտել,

Երբ փողոցի անկիւնադարձին,
անպայտացող աղջկան ուսերէն
սահող շալը
ինծի կը յայտնէ,

Թէ պատուհանիս փեղկերէն անդին
կերասենի մը
ծաղկած է...

Աքաղաղնե՛ր,
մութ երազներու ընդմէջէն ձայնող՝
բացագանչութիւններ՝ պայծառ...

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Ծիծաղի մը
առթած արձագանգէն առաջ՝
օրն հեռացաւ,
դիմաստուերիդ
մութ ժամերու ընթերցուած այդ գիրքը՝
ափերուս մէջ պահելու։

Ուշ մնացած ժամացոյցիս սլաքին հետ
երեկոն կանգ կ'առնէր,
բառերուդ մշուշին մէջ՝
արտաշնչելու բոյրը ծաղկող նարնջենիներու։

Օ՜, այն ատեն,
կը փորձէի գծագրել
գունաւոր կաթիլները
այտերուդ վրայ կաթկթող անձուրիս։

Անարձագանգ զանգի ուրուագի՞ծն արդեօք,
թէ շնչահատ մոմերու պարը վերջին,
հայեացքիդ մէջ չարտաբերուած եղանակ մը կը յուշէր...

—Գիշե՜ր, գիշե՜ր,
զիս մի՛ ընկճեր
ծախուող տան մը տխրութեամբ...

Իրիկնայոյզ լիճերու մէջ շօշափուած
ծառերը
կիսամերկ ուսերէդ սահող
շալի մը մթութեամբ կ'անհետանային...

*
* *

Ձիթենեաց մեղապարտ լռութեամբ,
երբ կը շօշափեմ
անխզելի շաղիղները քայլերուդ,

4600 տարիներու ճանապարհը
զիս կը տանի Նեղոս գետի ափերով,
տագնապահար բառերս՝
օղակելու զմոսուած ունկերուդ...
Ժամանակի
բազմամղոն հեռուներէն,

digitised by A.R.A.R.@

զարկերակի անհամաչափ տրոփիւններ՝
ինձի կու գան յայտնելու,

Թէ նախաստեղծ աստուածներու ծիծաղէն,
մինչեւ ամայքն անմարդաձայն,
սրտէ դատարկ սա՛ տուներու դուռներուն՝
քեզ փնտռող դիմաստուերը
իմն է դարձեալ...

Սիրելիս,
ես ո՞ր օրերու աղերսաձայն բարբառով՝
նշանագրեր կը վերծանեմ
աստուածներու զմռսուած ունկերուն,

Ես կարող չեմ,
բոպէ մը իսկ
պահել դէմքս
ճչիդ ետին...

ՅԱՅԳԱԹՌՉՈՒՆԸ

Փշաթուփերու ստուերին աճած,
այդ տերեւաչափ ցայգաթռչունը
յղի է կարծես լուսաբացերով:

Ելեւէջներով իր թոյլ խազերուն,
կը սուզուի լուսնակն արծաթանշոյլ,
ափերու դատարկ լուսաստուերին մէջ:

Աչքերու երկակ նախաշաւիղին,
երկինքներ պարզած՝
կը թեւէ այդպէս բլուրներն ի վեր...

Երկու ճառագայթ, երկու շուք խոնարհ
շուրթերուդ վրայ կը միահիւսուին՝
միավանկերու երկախօսութեամբ...

Ի՜նչ հեգնանք է, որ
լոյսը աւետող այդ ձայնը աղու
իր ստուերն երբեք նկատելու չէ:

digitised by A.R.A.R.@

ՄՈՄԵՐ

Մերթ ալեծուփ,
մերթ ցնցումով մը սթափ,
դուք կը հսկէք
մեր նինջը խոր, անթափանց:

Ստուերներու աշխարհին մէջ տարանցիկ,
մեր անկրակ կիզումին՝
Մորփէոսի հիա՞ցքն արդեօք յուզելու,
դուք կը մնաք դեռ առկայծ:

Նրբաշաւիղ ձեր կայծին աննիւթական
ճաճանչով,
նախասեւեռ ո՞ր ակնարկին կը պարզէք
հայեացքը մեր ակնկոր:

Մոմեր թախծո՛տ ու մռայլ,
ձեր նշոյլին տակ տարտամ,
երազողի աչքին մէջ փոխանակուած
պատկերներն
որքա՜ն աղօտ կը մնան...

Պէյրութ ՓԱՆՈՍ ՄԵՐԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Ջ.ՊԱՀԸՐԻ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կարելի չէ ըսել, թէ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը անսպասելի կերպով ծագեցաւ: Ապտիւլ Համիտի բռնակալութիւնը ամէն օր կը խստանար, ինչպէս ամէն բռնակալ ռէժիմի տակ, մարդիկ սկսած էին իրարմէ իսկ կասկածիլ, այնքան յաճախադէպ դարձած էին ձերբակալութիւնները՝ մատնութեան հետեւանքով: Ա՛լ չէինք գիտեր, թէ ուր կը սկսէր յանցապարտութիւնը եւ ուր կը վերջանար օրինապահութիւնը: Սակայն, ինչպէս միշտ՝ նման պարագաներու, գաղտագողի կը հաղորդուէին զրոյցներ թուրք յեղափոխութեան մը հաւանականութեան մասին: Քոյրս՝ Ատրինէն, յետոյ նահատակուած 1915ին, իր 9 տարեկան մանչուկին՝ Շաւարշին հետ, 1907-1908 ձմեռը անցուցած էր Աղեքսանդրիա, մօրս ու եղբօրս հետ: Իր վերադարձին արգիլուեցաւ քաղաք գալ, մէկ-երկու օր անցընել մեզի հետ: Պէտք էր գիշերել Հայտար-Փաշա պանդոկ մը, յաջորդ առաւօտ մեկնող կառախումբով երթալու համար գաւառ, ուր կը պաշտօնավարէր իր ամուսինը:

Իրմէ իմացանք, որ Փարիզի մէջ կայացած համագումարի մը ընթացքին իթթիհատական թուրք կուսակցութեան անդամներն ու Դաշնակցութիւնը համաձայնած էին՝ շուտով եւ ձեռք ձեռքի վերջ դնելու Ապտիւլ Համիտ Բ.ի գահակալութեան եւ երկրին մէջ հաստատելու Սահմանադրական կարգ-կանոն:

Արդարեւ, 15 օր չէր անցած այս լուրերէն, երբ թերթերը հրատարակեցին աւետաբեր լուրը: Պայծառ ու թարմ են յիշողութեանս մէջ՝ այդ օրուան այլազան ապրումները:

Գիշերը հրդեհ ծագած էր թաղին մէջ, եւ մինչեւ առաւօտ տունը

digitised by A.R.A.R.@

լեցուած էր ապահովագրութեան պաշտօնեաներով, ջրհանկիրներով: Առաւօտ կանուխ, հազիւ ազատած այդ մղձաւանջէն, դրանը առջեւ էր եզան սայլը, որ ասիական եզերքը պիտի փոխադրէր, Պէշիկթաշէն Սկիւտար անցընելով կառաբարձով մեր անկողնի, եւայլի կազմածները, որովհետեւ այդ տարին բացառաբար Գարթալ երթալ որոշած էինք:

Անքուն գիշերէ մը յոգնած, ուժասպառ, այդ գործն ալ կատարուեցաւ: Սայլը ճամբայ ելլելէ ետքը, մեր ընտանեկան կարաւանն ալ մեկնեցաւ: Պոլիսը ճանչցողներուն յայտնի է, թէ ինչ երկար ուղեւորութիւն մըն էր Բերա-Նշանթաշէն մինչեւ Գարթալ երթալը: Հարկ էր կտրել-անցնիլ քաղաքին եւրոպական ամբողջ թաղամասերը, հասնիլ Կալաթա, Մեծ Կամուրջ, շոգենաւ՝ մինչեւ Հայտար Փաշա, յետոյ, շոգեկառք՝ մինչեւ Գարթալ: Զեմ յիշեր օրուան ո՞ր ժամուն հասանք հոն, անշուշտ իջանք սայլէն առաջ, ու դրացի ծանօթ հայ ընտանիք մը մեզ առժամեայ կերպով հիւրասիրեցին:

Ու հոն, պահ մը ետքը, տանուտէր պարոնին հասնելուն էր, որ իմացանք *«Բիւզանդիոն»*ի մէջ տպուած պաշտօնական հաղորդագրութիւնը. «Վեհ. Սուլթանին հրամանով՝ որոշուած է Միտհատ փաշայի Սահմանադրութիւնը գործադրել, օրինական ձեւով երեսփոխանական եւ ծերակոյտի ժողովներ ընտրելով»:

Ես, որ իմ ժամանակակիցներուս շատերու պէս՝ քաղաքական որեւէ կրթութիւն չէի ստացած, ի՞նչ հասկցայ այդ չոր ու ցամաք տողերէն, որ իսկոյն, արտասուաթոր, համբուրեցի թերթը, որ այդ աւետիսը կը բերէր մեզի: Շատ հաւանաբար կը խորհէի, թէ Ապտիւլ Համիտի սպասուած պարտութիւնն էր, ինչքան ալ սեղմ բառերով արտայայտուած ըլլար: Թերթը ինքն ալ, դեռ թերահաւատ, իր կողմէն ոչ մէկ մեկնութիւն կու տար: Յաջորդ օրերուն էր միայն, որ թուրք թերթերուն անսանձ արտայայտութիւններուն հետեւելով՝ հայ թերթերն ալ սկսան գրել սանձարձակ: Ու ի՜նչ խանդավառութիւն ստեղծուեցաւ, ի՜նչ յիմարական արբեցութիւն մը համակեց ժողովուրդը: Պաշտօնական հաւաքումներէն, հրապարակախօսութիւններէն անջատ, որեւէ սրճարանի մը, կայարանի մը եւայլի մէջ պզտիկ համախմբում մը բաւական էր՝ քիչ մը ծանօթ մէկը սեղանի մը վրայ հանելու եւ ստիպելու, որ «ճառ» խօսի: Խուսափիլը յետադիմական ըլլալու համարժէք էր: Բարեբախտաբար՝ շատ բան ըսելու հարկ չկար, կը բաւէր աղաղակել՝ *Եաշասըն հուրրիէթ* (կեցցէ՛ ազատութիւնը), *եաշասըն ատալէթ* (կեցցէ՛ արդարութիւնը), *եաշասըն միւսաւատ* ու *միլլէթ* (կեցցէ՛ հաւասարութիւնն ու ազգը): Եւ այս բառերը՝ մարդերու կողմէ, որոնք եթէ զրկուած էին մինչեւ այն ատեն ազատութենէ, միւս կողմէ՝ բնազդօրէն ըմբռնումը չունէին ո՛չ արդարութեան, ո՛չ հաւասարութեան, ոչ ալ, պիտի ըսեմ, ազգութեան գաղափարին, որովհետեւ թուրքը աստուածպետական ժողովուրդ, զինուորական կարգապահութիւնով օժտուած, սակայն զուրկ էր ազգութեան բնորոշ

digitised by A.R.A.R.@

քաղաքակրթական յատկանիշներէն, չունենալով տակաւին միասնականութիւն, անհրաժեշտօրէն պէտք ունենալով իր գրաւած երկիրներուն բնիկ քաղաքակիրթ ժողովուրդներուն արուեստի, ճարտարարուեստի, առեւտուրի եւ արհեստաւորի բոլոր կարողութիւններուն: Թուրքը զինուոր էր եւ երկրագործ, խաշնարած:

Այդ տարօրինակ ու աննախընթաց օրերուն, անոնք, որ տակաւին կը պահէին իրենց լրջութիւնն ու դատելու կարողութիւնը, իրար եկած, անշուշտ՝ սեղմ շրջանակի մէջ, շրջահայեցողութեան յորդոր կը կարդային նուազ լրջախոհներուն, ըսելով, թէ կարելի չէր վստահիլ թուրքերուն ո՛չ ազատամտութեանը, ո՛չ արդարասիրութեանը: Սակայն եւ այնպէս, շոգենաւերը, որ կը հասնէին Սեւ ծովէն, Պուլկարիոյ նաւահանգիստներէն կամ Միջերկրականէն, Եգիպտոսի ափերէն, Պոլիս կը թափէին հազարաւոր հայեր, 1895-96ի գաղթականներ, ոմանք չյաջողած՝ իրենց ապաստանած երկիրներու մէջ, ուրիշներ՝ յաջողած՝ սակայն մղուած ազգականներուն կամ ծննդավայրի կարօտով: Պակաս թիւով չէին նաեւ հայ զանազան քաղաքական կուսակցութիւններու պատկանողներ, որոնք կու գային գործելու:

Ատոնց մէջ էր նաեւ եղբայրս, Բարսեղ Շահպազ: Հօրեղբօրս ոգեւորութեան յատկացուած էջերուն մէջ ըսած եմ արդէն իսլամացումի այն ատենուան համար ահաւոր այդ դէպքին ձգած ազդեցութիւնը՝ մեր ընտանիքին վրայ: Մէկ անգամէն նոր ճակատագիր մը կը դարբնուէր՝ 300 տարուան քաղքենի կեանքով ապրած այդ գերդաստանին համար: Այդ թուականին շատ դեռահաս եղած ըլլալուս, չեմ կրնար գիտնալ, թէ անկէ առաջ ալ ունեցա՞ծ էին Շահպազները այն յեղափոխաշունչ գաղափարները, որոնցմով տոգորուած էին անկէ ետքը: Բան մը միայն ստոյգ է, որ երէց եղբայրս՝ Լեւոն Շահպազ, Պէրպէրեան եւ Օսմանեան քաղաքային վարժարաններու շրջանաւարտ, հակառակ աւելի մօտէն այդ տրամին ազդեցութիւնը կրած ըլլալուն, հանդարտ, քաղքենի՝ բառին բուն իմաստով, ոեւէ ազգային-քաղաքական գործունէութենէ հեռու մնացող երիտասարդ մըն էր: Հակառակ ատոր, 1896ի Պանքայի դէպքի վաղորդայնին, Իզմիրի մէջ, ուր Մէքթէպը Իտարէի լիսէ) դեր-տնօրէն էր, իր պաշտօնակիցները թունաւորեցին զինքը, եւ 24 ժամուան մէջ մահացաւ, առանց որ հայրը զինքը համբուրած ըլլար վերջին անգամ մը:

Բարսեղը, որ իմ կրտսերս էր երեք տարիով, Իտալիա ղրկուած էր՝ Վենետիկի «Մուրատ Ռափայէլեան» վարժարանը, որուն ընթացքը աւարտեց երկու տարուան մէջ, ամենափայլուն յաջողութիւնով:

Սակայն իր յեղափոխաշունչ գաղափարներուն համար, ինչպէս ինքը համոզուած էր հետագային, համալսարան չղրկուեցաւ՝ իր դասակից յաջողագոյն աշակերտներուն պէս, ինչ որ օրէնք էր: Մեծ դէպք մը, սակայն, վարժարանին մէջ եւ վարժարանին տնօրէնութեան գիտութեամբն ու հաւանութեամբը, պիտի բախտորոշէր Բարսեղին ապագան:

digitised by A.R.A.R.@

Աւետիս Ահարոնեանի այցն էր այդ, Իտալիա, Վենետիկ եւ «Մուրատ Ռափայէլեան»: Իր հմայող անձով, իր հոգեշունչ խօսքով, իր հայրենասէր ոգիով կ'ոգեւորէր հոն ուսանող երիտասարդութիւնը, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան անդամ կ'արձանագրէ ամէնէն ոգեւորներն ու համոզուողները, անոնց աչքին թրթռացնելով մա՛նաւանդ՝ հայ ազգային ազատագրութեան հեռանկարին հետ, նաեւ ընկերվարական համամարդկային իտէալի մը տեսիլները:

Ու մեր Բարսեղը վերադարձաւ մեզի՝ թունդ, մոլի կուսակցական, ընդդիմադիր՝ ընդունուած բոլոր կարգուսարքերուն: Երկար կը վիճաբանէինք իրեն հետ, ինքը՝ տասնութ-տասնինը տարեկան, ես՝ քսանմէկ կամ քսաներկու, արդէն զաւակներու մայր եւ այդ իսկ հանգամանքով՝ պահպանողական դառնալու սկսած, թերեւս ամուսնոյս ազդեցութեան տակ, որ մեծ կարողութիւնն ունէր չափը պահելու: Մեծ համակրութիւն ցոյց կու տար անխտիր բոլոր անկեղծ, անկաշառ կուսակցականներուն, ո՛ր կուսակցութեան ալ պատկանէին անոնք, առանց երբեք չափը կորսնցնելու: Բարսեղը կը սիրէր կրտսեր եղբօր մը պէս եւ հաճոյքով ընդառաջ գնաց օգնելու անոր նիւթապէս, որ «*Մաղիկ*»ը հրատարակեն Միքայէլ Շամտանճեանի եւ, կարծեմ, Արամ Անտոնեանի հետ: Շամտանճեան գործի մարդ չէր, Արամ Անտոնեան աւելի շատ գինարբուքով կը տարուէր, քան իր թերթով, Բարսեղը՝ շատ երիտասարդ էր եւ անփորձ ու թերթը չքալեց:

Այդ թուականներուն պատահեցաւ Օրմանեանի դէմ սարքուած առնուազն անմիտ մահափորձը: Բարեբախտաբար անիկա ձախողեցաւ, սակայն հարիւրաւոր երիտասարդներ՝ 18-22 տարեկան, ձերբակալուեցան, բանտարկուեցան, շատեր ծովը թափուեցան...

Ցաւտնի էր, որ Բարսեղին կեանքն ալ վտանգի մէջ էր: Ինչքա՜ն արցունք, սիրտհատնում, աղաչանք, թախանձանք հարկ եղաւ, համոզելու համար վերջնապէս զինքը, որ ձգէ Պոլիսը, երթայ Եգիպտոս, Աղեքսանդրիա, ուր մօրեղբայրս, պարսկական ընդհանուր հիւպատոս Միհրան խան Գալֆայեան եւ մօրքեռորդիս՝ Վահան Խորասանճեան (հետագային՝ բարերարը Մարսէյլի հայոց եկեղեցիին), հաստատուած, շինուածանիւթերու ընդարձակ առեւտուր ունէին...

Բարսեղ հոն անմիջապէս ընդունուեցաւ գործին մէջ: Աշխոյժ, ընդունակ, շուտով սորվեցաւ գործն ու երկրին լեզուն, եւ ինքզինքին արժանի դիրք շինեց, միանգամայն շարունակելով իր կուսակցական գործունէութիւնը՝ այդ ազատ երկրին մէջ: Քիչ ատեն ետքը մայրս ալ բերել տուաւ Պոլիսէն, եւ կը կարծէինք վերջնապէս կարգադրուած տեսնել իր հարցը, երբ ծագեցաւ Օսմանեան Սահմանադրութեան նոր Արեւը:

Իր խանդավառ հոգիէն դրդուա՞ծ, թէ՞ կուսակցական հրահանգով, քիչ օրէն Պոլիս հասաւ, իր առեւտրական գեղեցիկ գործէն հրաժարելով: Եւ շուտով կարեւոր տեղը ունեցաւ դաշնակցութեան վարիչներու շարքին մէջ: Երիտասարդ, դեռ 24 տարեկան էր, եռանդուն,

digitised by A.R.A.R.@

պերճախօս, շատ դիւրաւ կը բանախօսէր չորս լեզուներով՝ հայերէն, ֆրանսերէն, թուրքերէն, իտալերէն, առանց հաշուելու անգլերէնն ու գերմաներէնը, որոնցմով եւս դիւրաւ կ'արտայայտուէր,:

Ու բնականաբար, կը ջանար իր ազդեցութեան ենթարկել Պահրի տունը: Մեծ դժուարութիւնով է, որ յաջողած եմ ձերբազատել ինքզինքս իր պնդումներէն՝ Դաշնակցութեան անդամ արձանագրուելու: Ինքս ալ դեռ շատ երիտասարդ, իտէալիսթ եւ իտէալիսթ ամուսինի մը կինը, բայց արդէն չորս մանկահասակ երեխաներու մայր, հակառակ ընկերային-ազգային մարզերու մէջ օգտակար ըլլալու մեծ փափաքիս, համոզուած էի, որ ընտանիքի մօր դերէս դուրս կը մնար յեղափոխական գործունէութիւնը: Սակայն այդ օրերուն ամէնուս մէջ ստեղծած խանդավառութիւնը երիտասարդ յեղափոխականի մը ամէնօրեայ ներկայութիւնը տանը մէջ, յեղափոխաշունչ մթնոլորտ մը կը ստեղծէր: Եւ առանց որեւէ նկատում ունենալիք ուրիշ կուսակցութիւններու դէմ, ամէն օր լսելով Դաշնակցութեան կատարած ու կատարելիք մեծ դերին մասին, առանձին համակրութիւն մը կը ստեղծուէր ամուսնոյս ու իմ մէջ՝ դէպի այս կուսակցութիւնը:

Ամուսինս անմիջապէս Ազգային երեսփոխան ընտրուեցաւ Ֆերիգիւղի կարեւոր թաղէն եւ քաղաքական ժողովի անդամ: Նաեւ անդամակցեցաւ Գրիգոր Զօհրապի կազմած Ազատականներու խմբակին, եւ մեծ ուժ տուաւ Օսմանեան երեսփոխանական ընտրութեանը Զօհրապին, որուն մեծագոյն հիացող մը էր: Միանգամայն կը շարունակէր իր ատենապետութիւնը Ֆերիգիւղի թաղական խորհուրդին:

Օգոստոսի ընթացքին, ինչպէս բոլոր ազգային քայքայուած ընկերութիւնները, Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութիւնն ալ վերակազմուեցաւ: Առաջին ընդհանուր ժողովը, որուն հրաւիրուած էի իբրեւ վարժարանին նախկին սանուհի, գումարուեցաւ նախագահութեանը տակ Տիկին Եւփիմէ Աւետիսեանի (Անպիս): Առաջին անգամ էր, որ ժողովի մը կը մասնակցէի, եւ առաջին անգամ էր, որ կը հանդիպէի Անպիսին, որմէ, կը խոստովանիմ, շատ բան կարդացած չէի: Միայն թէ՝ կնոջական արժէքներու համար ունեցած ընդծին համակրութիւնս, որ զիս առաջին օրէն դասած էր ֆեմինիսթներու շարքին*, պատճառ եղաւ, որ համակրութիւնով տարուիմ Անպիսի արդէն հասուն եւ ինքնավստահ կնոջ արտայայտութիւններուն: —Ճատ մը որոշումներու կարգին, նաեւ կազմուեցաւ յանձնախումբ մը, հին կանոնագրին հիման վրայ՝ նոր ծրագիր-կանոնագիր մը պատրաստելու, որուն անդամ ընտրուեցան Տիկին Սրբուհի Կուրտիկեան, Յուլիանէ Սարգիսեան,

*Անմիջապէս ըսեմ, որ իմ «ֆեմինիզմս» կը կայանար միայն օրէնքի առջեւ կնոջ հաւասարութեան մէջ՝ մարդուն հետ, ուսանելու, իր մտքի կարողութիւնները զարգացնելու, աշխատելու եւ իր աշխատութեան արդիւնքները վայելելու իրաւունքներուն մէջ։

digitised by A.R.A.R.@

Զապէլ Եազըճեան ու ես: Այդ ծրագիր-կանոնագիրը յաջորդ ժողովի մը ընդունուեցաւ նոյնութեամբ: Կազմուած նոր վարչութեան (գործադիր ժողով) անդամ չընտրուեցայ, չգիտցայ երբեք, թէ երիտասարդ ու անփորձ ըլլալո՞ւս համար, թէ՞ ինձմէ տարեց, արդէն կուսակցական կեանք ապրած ուրիշներու խարդաւանանքներուն հետեւանքով:

●

Այս մտածումներուս ոչ մէկը ներկայացաւ այն ատեն մտքիս: Շատ պարզօրէն ընդունեցի, որ ինձմէ արժանաւորներ, նախապէս գործին աշխատած ու վարժուած անձեր ըլլային վարիչները՝ բացուելիք դպրոցին:

Այդ կերպով ազատուած՝ վարչութեան անդամի մը պարտադրուած շարունակական պատասխանատուութենէէ, հաճոյքով շարունակեցի անդամակցութիւնս իմ սիրելի վարժարանին ընդհանուր ժողովներուն, որուն կանոնաւորաբար ներկայ կ'ըլլայի եւ կը վճարէի անդամավճարներս:

Եւ սակայն Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով ստեղծուած ազատութիւնը մեզ դրաւ շատ մը պէտքերու իրականութեան առջեւ: Բերայի եկեղեցիին մէջ յանձնախումբ մը կազմուեր էր, հայկական գաւառներէն Պոլիս խուժող կարօտեալ գաղթականներուն հագուստ եւ սնունդէն ու դեղ բաժնելու համար: Կը խորհիմ, թէ Ազգային պատրիարքարանի հրահանգով կազմուեցաւ այդ մարմինը, որուն զիս ալ հրաւիրեցին անդամակցութեան, չեմ գիտեր՝ որու թելադրանքով, որովհետեւ դեռ այն ատեն տունէս դուրս չէի ելած, որեւէ գործունէութիւն չէի ունեցած (արդէն չկար Համիտի օրով):

Չեմ յիշեր՝ քանի հոգի էինք, սակայն հազիւ քանի մը ամիս տեւող այդ գործունէութիւնը շատ արդիւնաւոր եղաւ: Բերա-Բանկալթի-Շիշլի հայաշատ ու բարեկեցիկ թաղերուն բոլոր տուներէն հաւաքուեցաւ մեծաքանակ հանդերձեղէն, զոր հականեխելու կը դրկէինք իսկոյն, ուտեստեղէն եւ դրամ, եւ գաղթականները տասնեակներով կը խուժէին ամէն օր Ս. Երրորդութեան եկեղեցիին մատենադարանը, ուրկէ կ'ըլլային բաշխումները: Ու այս ատեն է, որ կրցայ հասկնալ զանազան գաւառներու մտաւորական մակարդակը: Եւ հասայ այն եզրակացութեան, որ ամէնէն յետամնացներէն էին Մշոյ դաշտին գիւղացիները:

Ինքզինքս չեմ կրնար արգիլել այստեղ խօսելէ պատանեկութենէ հազիւ դուրս եկած, քսան տարեկան մշեցիի մը մասին, որ իրեն պէս շատերու նման, նպաստի առաջին օգնութիւնը ստանալէ ետքը, շրջիկ վաճառորդ դարձաւ: Հաւկիթ կը ծախէր դուռնէ դուռ: Շուտով իրեն շինեցինք յաճախորդներու բաւարար թիւ մը: Կարօտաբաղձ հոգիով ինձի կը բերէր հայրենիքէն ստացած նամակները, զորս կարդալ չէր գիտեր ձէք տղան: Եւ այդ կերպով իմացայ, որ իր մեկնումի

digitised by A.R.A.R.@

նախօրեակին ծնողքը ամուսնացուցեր, յետոյ՝ ճամբայ հաներ էին զինքը, որպէսզի ղարիպութեան մէջ չկորսուի: Անկէ ի վեր անցնող մօտ կէս դարու ընթացքին քանի՞ սերունդներ կորսնցուցինք զանազան տեսակի ղարիպութիւններու մէջ: Այդ երիտասարդը աշխատեցաւ, շահեցաւ, հայրենիք դրամ ղրկեց իրենցներուն մինչեւ 1915, որմէ ետքը... Սարայ-Պուրնո՞ւ, Սեւ ծո՞վ, եաթաղա՞ն— չգիտցայ երբեք...

Բայց իր միջոցով Մուշէն բերել տուած էի հայ գիւղացի կիներու ձեռքով աշխատուած արախչին մը, զոր Ժիրայրս ոսկեգոյն մազերուն վրայ զետեղած՝ կ'երգէր հայ զինուորին երգը, դպրոցական հանդէսներուն: Բերողն ու գործածողը չկան այսօր, այդ արախչինը, սակայն, բախտին բերումով, կորսուած այնքան բաներէն տարբեր, ազատուած, մինչեւ Փարիզ եկած է, թերեւս երթալ հանգչելու համար օր մը՝ հայկական թանգարանի մը մէջ*:

Դաշնակցութիւնը Ազգային ժողովին, Օսմանեան երեսխանական ժողովին իր անդամները ընտրել տալէ, ինչպէս նաեւ՝ Պոլսոյ ու մօտակայ քաղաքներու մէջ բանախօսութիւններ սարքել տալէ զատ, կը հետապնդէր նաեւ ընկերային նպատակներ իրագործել, թերեւս արդարացնելու համար ընկերվարականի հանգամանքը, Ֆրանսայի ընկերվարական բարեկամներուն մօտ: Թուրքիոյ պէս ճարտարարուեստէ զուրկ երկրի մը մէջ ամբողջ գործունէութիւնը կը կայանար Պրուսայի եւ Ատաբազարի շերամաբոյծ գործաւորները կազմակերպելու մէջ:

Պոլսոյ մէջ ալ աշխատաւոր դասակարգին հետ շփումի մտնելու համար թերեւս, ուզեցին հիմնել կարի աշխատանոց մը, որուն արհեստանոց անունը չտրուեցաւ, այլ՝ Աշխատանքի Տուն շողշողուն տիտղոսը: Ատիկա կուսակցական գործունէութիւն չէր, ըսուեցաւ, ես ալ չկրցայ մերժել գործակցութիւնս:

Առաջին իսկ ժողովին ատենապետ ընտրուեցայ գործի մը, որուն ո՛չ այբը գիտէի, ո՛չ բենը: Սակայն Դաշնակցութեան համար յաղթանակ մը նկատուեցաւ պոլսեցի քաղքենի կնոջ մը մասնակցութիւնը՝ իրենց մէկ ձեռնարկին:

---

*Շուրջ տասն տարի առաջ, Զ. Պահրի դուստրը եւ փեսան՝ Անահիտ եւ Նուպար Դաւիթեաններ կազմակերպեցին փոխադրութիւնը եւ նուիրատուութիւնը Մշոյ եւ այլ գաւառներէն ձեռագրծներ Հայաստանի պատմութեան թանգարանին, որոնց մէջ կը գտնուի հաւանաբար եւ այդ արախչինը Անոնց կարեւոր մէկ մասը յանձնուեցաւ մասնաճիւղ հանդիսացող թանգարանին։ Մէկ այլ աղբիւրէ կը տեղեկանանք, թէ էջմիածնի թանգարանին ալ յանձնուած է մաս մը՝ Նոյեմի էլմայեանի (ծն. Պահրի) կողմէ։ (Ա.Ն.)։

digitised by A.R.A.R.@

Իրականին մէջ՝ անկուսակցական պիտակին տակ ստեղծուած այդ գործը կը կառավարուէր, անպաշտօն կերպով, դաշնակցականներէ: Ո՛չ միայն կազմին մէջ կային դաշնակցականներ, այլեւ մեր մշտական խորհրդատուն էր Ակնունին, որուն այդ միջոցին մօտէն ճանչցած եմ համոզկեր լեզուն եւ հմայքը: Մեզի կ'անդամակցէին նաեւ Մանիկ Պէրպէրեան, Էլիզ Մէհտէրեան, Արուսեակ Փանոսեան, երեքն ալ Ամերիկեան վարժարանէն շրջանաւարտ կամ եւրոպական կրթութիւն ստացած երիտասարդ հայուհիներ:

Բնականէն երկչոտ, ինքզինքս շատ անգամ կորսուած կը զգայի ինձի համար օտար այդ միջավայրին մէջ, ուր իրենց այլազան կարողութիւններէն է՛ն առաջ իրենք հմայուած (անուն չտալու համար) անձեր, իրաւունք կու տային ինքզինքնուն գալ մեր գործերուն միջամտելու:

Բարեբախտաբար ամուսնոյս խորհուրդները կային, եւ ինչո՞ւ չէ՝ իմ բնական ողջմտութիւնս, որ կ'առաջնորդէր զիս աջէն ու ձախէն եկած այլազան կարծիքներուն մէջ: Զմոռնամ աւելցնելու, որ մեզի կ'աշխատակցէր Կովկասէն եկած պատուական հայուհի մը, Սաթենիկ Օհանջանեանը, որուն նուիրուածութիւնը կը գնահատէի սրբուհիի մը հանգոյն:

Արհեստանոց մը բացինք Բերայի Մատենդարանին մէջ: Փարիզէն վկայուած կարուհի մը դրինք այդ արհեստանոցին վարիչ: Յունական նմանօրինակ հաստատութիւններ եւ աժան ճաշարաններ եւայլն այցելելով, ջանացինք մեր գործաւորուհիներուն տալ առաւելագոյն կարելիութիւնները:

Դրամ չկար, Պոլսոյ բարեկեցիկ ընտանիքի տիկիններէն յաջողեցանք կարեւոր թիւ մը ունենալ յանախորդներու: Տիկին Արսէնեան գոհացում կու տար անոնց յանախ բծախնդիր ճաշակին: Աշխատանքի տունը իր գործունէութիւնը շարունակեց մինչեւ 1915, երբ հայկական ամէն նախաձեռնութիւն դադրեցաւ:

●

1908ի աշնան, եղբայրս՝ Բարսեղը, չբաւականանալով Պոլսոյ մերձակայ գաւառներուն մէջ իր փրոփականտիսթի դերէն, կուսակցութենէն պաշտօն ստացաւ երկար ուղեւորութիւն մը ընելու արեւելեան գաւառներու մէջ: Այդ ծրագիրը դիւր չեկաւ ո՛չ միայն մօրս ու ինձի, այլեւ՝ իր քեռայրին, որ երբեք չէր կորսնցներ իր bon sensը այդ տեսակ պարագաներու, այլ սակայն անկարելի եղաւ տարհամոզել իր եռանդուն իտէալով տարուած Շահպազը, որ Եգիպտոսի 30 անգլիական ոսկի ամսականով հաստատուն դիրքը ձգած, միմայն 300 դուրուշի ողորմելի նիւթական վարձատրութեան մը փոխարէն ստանձներ էր այդ վտանգաւոր պաշտօնը: Վտանգաւոր, որովհետեւ ամէնքս ալ, իր կուսակցութիւնն ալ, ամէնէն առաջ, համոզուած էինք, որ այդ

digitised by A.R.A.R.@

երեւութապէս ազատութիւն տուող Սահմանադրութիւնը՝ ներքին դա
մը կը ծածկէր: Արդէն տեղ-տեղ յետադիմական դաւեր երեւան կը
հանուէին: Ապտիլ Համիտ դիւրաւ չէր կրցած մարսել այդ առանց
արիւնի յեղափոխութիւնը:

Ուրեմն՝ Բարսեղը մեկնեցաւ 1908ի աշնան: Սամսոն-Ամասիա
ճամբով, 24 քաղաք այցելեց իր ուղեւորութեան՝ մօտ մէկ տարուան
ընթացքին. Սեբաստիա, Մալաթիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ,
Երզնկա, Քղի, Կարին, Տրապիզոն, եւայլն, եւայլն, ամէն տեղ հրապա-
րակաւ դասախօսութիւններ ընելով, հայերէն թէ թուրքերէն լեզուներով,
ստեղծելով խանդավառութիւն՝ հազարաւոր ունկնդիրներու հոգիներուն
մէջ, բայց եւ դիմագրաւելով անպատմելի զրկանքներու (քիւրտերու
մօտ գիշերել, լճացած անմաքուր ջուրեր խմել, չորցած լաւաշի
կտորներով սնանիլ եւ ոջլոտիլ) եւ ինքզինքը վտանգելով մա՛նաւանդ
թուրք կառավարութեան դաշտեն:

Դեռ չէր վերադարձած Պոլիս, 1909ի գարնան, երբ ռումբի պէս
պայթեցաւ, Պոլսոյ մէջ, Մարտ 31ի յետադիմական շարժումը, որուն
արձագանգեց գաւառէն Կիլիկիոյ ջարդին անաւոր բօթը: Ցիսուն
հազարէն աւելի հայեր զոհուած էին քսանչորս ժամուան ընթացքին,
եւ հսկայ հարստութիւններ փճացած՝ այդ բարգաւաճ ու բարեբեր
հարուստ գաւառին մէջ: Թուրք կառավարութիւնը, սարսափած այդ
քամբախտ արկածին հետեւանքներէն՝ եւրոպական պետութիւններու
մօտ, Սահմանադրական նորազատ իրենց երկրին վարկին համար, ի
զուր փորձեց յետադիմական շարժումին վերագրել այդ անաւոր ե-
ղեռնին պատասխանատուութիւնը: Չեղաւ հայ մը, որ համոզուած
չըլլար, թէ Իթթիհատ-թերագգը կուսակցութիւնն էր այդ հարուածը
ձեռքի տակէ կազմակերպողը, 95-96ի ջարդերէն ու կողոպուտներէն
զերծ մնացած այդ բերրի գաւառին հայութիւնը տկարացնելու համար:

Պոլսոյ մէջ յետադիմական շարժումը մեր վախերը չարդարացուց,
բարեբախտաբար: Ձեռքը բերնին հասնող, ինչպէս կ'ըսէին, ամէն
ընտանիք Իշխանաց կղզիները ապաստանեցաւ, որ իրենց մեկուսացած
դիրքով մինչեւ աստիճան մը ապահով կը նկատուէին խուժանին
յարձակումէն: Տասը օր տեւող այդ կարճ ժամանակամիջոցին արդէն
Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի ազատարար բանակը Պոլիս մտած,
Եըլտըզը գրաւած, Ապտիլ Համիտը գահընկէց ըրած եւ անգամ մը
եւս հանդարտութիւնը վերահաստատած էր մայրաքաղքին մէջ:

Բայց պոլսահայութեան համար իրերօգնական պարտականու-
թեան նոր դուռ մը կը բացուէր: Ատանա քաղաքին եւ գիւղերուն
բնակչութիւնը, հակառակ կառավարութեան տուած հաւաստիքներուն,
հաւատքը կորսնցուցած էր, եւ Ազգային իշխանութիւնները թախան-
ձագին կը խնդրէին Ազգային պատրիարքարանէն, ատենի մը համար,
հեռացնել ստուար թիւ մը հայ աղջնակներու, որոնք ուշը գրաւած էին
կողոպտող զաւթիչներուն, սակայն ջարդին տեւողութիւնը կարճ
ըլալուն՝ չէին կրցած զանոնք առեւանգել...

digitised by A.R.A.R.@

Օգնութեան մարմիններ կազմուեցան Պոլսոյ կարեւորագոյն թաղերուն մէջ: Մերինը՝ Ծիշլիի Տիկնանց Միութիւն անունը առաւ, որուն միաձայնութեամբ ատենապետ ընդունուեցայ: Վարձեցինք Ծիշլիի մէջ ընարձակ տուն մը, ուր յաջողեցանք պատսպարել 50է աւելի որբուհիներ կամ «հեռացուած» աղջիկներ, ամէնքն ալ յայտնի ընտանիքներու զաւակներ: Երկու արհեստանոցներ բացինք իրենց համար, ուր նախնական կրթութեան առընթեր, սորվեցան մէկ մասը հագուստեղէն, միւս մասը՝ ամենանուրբ ճերմակեղէն պատրաստել:

Այդ միջոցներուն Պոլիս վերադարձաւ եղբայրս, իրեն վստահուած պաշտօնը յաջողապէս գլուխ հանած, ժամանակ մը եռքը, սակայն, թէեւ իր ազնուական հոգիին խրոխտութիւնը չէր ուզեր խոստովանիլ, յուսախաբութիւն մը կը նշմարէինք իր վրայ. ինք՝ որ Դաշնակցութեան մէջ ամէնէն վտանգալի դերը կատարած էր, չգտաւ կարծես պէտք եղած խանդավառ ընդունելութիւնը՝ իր ընկերներուն մօտ: Աչքի զարնող պաշտօնները բաժնուած էին արդէն աւելի տարեց անդամներուն: Ըլլայ Ազգային ժողովի, ըլլայ Օսմանեան երեսփոխանական ժողովի անդամները ընտրուած էին: «*Ազատամարտ*»ի խմբագրութիւնը յանձնուած էր Բարսեղին սիրելի ընկերոջը, յայտնի գրագէտ Ռուբէն Զարդարեանին: Ի՞նչ կը մնար իրեն, եթէ ոչ՝ երկրորդական խմբագրի անշնորհ տեղ մը: Իր առաքելութիւնը դէպի գաւառ, փակագիծ մըն էր՝ բացուած լաւ ապրելու վարժուած այդ ճաշակաւոր տղուն մօտ, որ ինքզինքը նուաստացած կը զգար՝ երկրորդական, ստորադաս դիրքի մէջ գտնուելով իր երէցներուն քով, որոնց սակայն իր անձնուրաց ոգին պէտք էր հաւասար դարձուցած ըլլար զինքը: Իրաւ ալ, այդ շրջանին Ակնունին նախարարական պերճանքով կ'ապրէր, գոնէ արտաքուստ կարենալ իր դիրքը պահելու համար, կ'ըսէր ամուսինս (մեծ համակիր մը Ակնունիին) Թալեաթին եւ նոյնիսկ՝ օտար դեսպաններուն մօտ:

Օրերը կ'անցնէին, ու ինքը կը յամենար տունէն խմբագրատուն եւ վերադարձ, մինչեւ որ օր մը, տեղի տալով զարմիկիս՝ Վահան Խորասանճեանի հրաւէրներուն եւ մեր թելադրանքներուն, որոշեց վերադառնալ Աղեքսանդրիա, իր նախորդ պաշտօնին, յառաջացումով:

Պէտք չէ մոռնամ յիշատակելու, որ 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութիւնը եւ Ապտիլ Համիտ Բ.ի գահընկէցութիւնը քաղաքական վերիվայրումներ չառաջացուց միայն, այլ՝ Թուրքիոյ ժողովուրդը յարաբերութեան դրաւ նաեւ քաղաքարկթական՝ գիտական թէ ընկերային նորոյթներու հետ: Իբր ընկերային նորոյթ, առաջին անգամ հանդիսատես եղանք երեւոյթի մը, որ աննախընթաց էր մեզի համար: Անատոլուի երկաթուղիի ընկերութեան պաշտօնեաներուն գործադուլն էր ատիկա:

Իրաւ է, որ ըսուեցաւ այդ պահուն, որ Դաշնակցութեան քաջալերանքով՝ Ատաբազարի եւ Պրուսայի մետաքսի գործաւոր եւ գործաւորուհիներն սկսած էին ընդհանուր գործադուլը, սակայն ատոնք տեղական երեւոյթներ էին, որ այնքան ալ չհասկցուեցան պոլսեցիէն,

digitised by A.R.A.R.@

թերեւս անոր համար, որ նախ մեծաթիւ չէին անոնք, «աչքէ հեռու» էին, եւ բնոյթը չունէին խանգարելու առօրեայ կեանքը:

Շոգեկառքի ընկերութեան պաշտօնեաներու գործադուլը միջազգային հանգամանք ունէր, եւ շոգեկառքի այդ գիծը միակը ըլլալով մայրաքաղաքը՝ Փոքր Ասիոյ կեդրոնին հետ կապող, իր կասիլը կերպով մը կասեցուցած ըսել էր երկրին սրտերակը: Պոլսոյ հեռաւոր արուարձաններուն հետ յարաբերիլն անգամ դժուարացած էր, շաբաթէ մը աւելի տեւող այդ գործադուլի ընթացքն, եւ կը յիշեմ այն խանդավառութիւնը, որ ստեղծուեցաւ՝ Հայտար–Փաշայէն մեկնող առաջին շոգեկառքի ընթացքին, յաջորդական գեղերուն բնակչութեան մէջ, գոյնզգոյն դրօշակներուն զարդարուն առաջին վայրաշարժին երեւումը, որ անընդհատ սուլելով կ'ընթանար...

Սահմանադրութենէն ետքը ժողովրդական առաջին յաղթանակն էր:

Գիտական յառաջդիմութիւններու մարզին մէջ ալ շատ ետ մնացած էր Պոլիսը, Ապտիլ Համիտ Բ.ի օրով: Ելեկտրական լոյս չունէինք, որովհետեւ Ապտիլ Համիտ կը վախնար ելեկտրականութենէն: Եթէ բժշկական մեծ գիւտերու արձագանգը կը հասնէր մեզի, եթէ երկրին կարող բժիշկները կամ Եւրոպայէն նոր վերադարձողները կը կիրարկէին զանոնք, ընկերային ծառայութեան նպաստող, հանրային դիւրացնող բոլոր նորութիւնները վտարուած էին այդ տխրահռչակ Սուլթանին հիւանդագին վախկոտութեան պատճառով: Դեռ տղայ, դէպի Դամասկոս եւ Երուսաղէմ մեր ուղեւորութեան վերադարձի ճամբուն վրայ առիթ ունեցեր էինք ճանչնալու, Աղեքսանդրիոյ մէջ, հեռախօսը եւ անոր պարգեւած դիւրութիւնները: Պոլիսը անկէ զրկուած մնաց, անկէ ետք՝ մօտ 20 տարի: Օսմանեան Սահմանադրութեան վարիչներն էին, որ օժտեցին մայրաքաղաքը գիտութեան պարգեւած այդ մեծ բարիքով:

Այդ նոյն թուականներուն էր, որ երեւցաւ նոյնպէս, Պոլսոյ մէջ, առաջին ինքնաշարժը, հրշէջ զինուորներու խումբին համար բերուած Պոլիս, հրամանատար հունգարացի Զէյէնքի փաշայի կարգադրութիւնով (այս անձնաւորութիւնը ճանչնալու առիթ պիտի ունենայի աւելի ուշ, Մեծ պատերազմի՛ ընթացքին, եւ շատ հաճելի մէկ խօսակցութիւնս իրեն հետ, կը յիշեմ հաճոյքով):

Ամէնէն զգայացունց նորութիւնը եղաւ, մեր ամէնուս համար, «օդէն աւելի ծանր»ին առաջին երեւումը Պոլսոյ մէջ, ինչպէս կը կոչուէր այն ատեն օդանաւը, թերեւս անոր համար, որ տակաւին լեզուագէտները ժամանակ չէին ունեցած անոր անուանակոչումը ընելու:

Ուրեմն «օդէն աւելի ծանրը» եկաւ Պոլիս իր առաջին ուղեցոյցներէն մէկուն՝ Պլէրիոյի միջոցով, որ Ֆրանսան Անգլիայէն բաժնող Մանշը յաջողապէս անցնելէ ետքը, կու գար Թպգսիմի զինուորական մարզադաշտին վրայ իր ցուցադրութիւնը ընելու: Տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ խռնուած էր այդ հրապարակին վրայ, ամէն ազգէ եւ ա-

digitised by A.R.A.R.@

մէն տարիքէ, երբ խեղճ օդանաւորդը, հազիւ բարձրացած օդին մէջ, իր գործիքը վար ինկաւ ջախջախուած, բարեբախտաբար վիրաւորելով միայն ինքզինքը: Կը յիշեմ իրերայաջորդ ու պլազան յուզումի պահերը, որ ապրեցանք, դիտելով բարեկամ ընտանիքի մը տանը պատուհաններէն այդ հրաշալի գործիքը, որ օդին մէջ կը ճախրէր, պիտի ճախրէր, եթէ այդ դժբախտ պատահարը արգելք չըլլար: Բայց անիկա բարձրացած էր, տեսանք տասնեակ մը մեթր առաջացած, այն ալ տեսանք, եւ մեր հաւատքովը գիտութեան հանդէպ վայրկեան մը չդեւդեւեցանք մեր համոզումին մէջ՝ վաղուան յաջողութիւններուն համար...

Այդ յաջողութիւնները պիտի գային եւ եկան: Պակաս քան 50 տարի ետքը, այսօրուան օդանաւերու առասպելական ծանրութիւններուն փոխադրութիւնները, անհաւատալի արագութիւնները այդ մասին կը խօսին: Հեռաւորութիւնները կրճատուած են, անհասանելի թուով փարապահները կը գլորուին կ'անցնին, անջրպետները կը կարճնան: Բայց մինչեւ հոդ հասնելու համար քանի՜-քանի՜ զոհեր տրուեցան, քանի՜-քանի՜ պատուական, արիասիրտ յառաջապահները մարդկութեան իրենց անձը ի սպաս դրին գիտութեան ապագային: Դեռ շա՜տ տարիներ պէտք եղան անկէ ետքը (թերեւս 25 տարի, ի՞նչ է պատմութեան համար), մինչեւ որ ուրիշ տաք-գլուխ երիտասարդ մը՝ Լինտպերկ, գրեթէ պատանի, որ անձնական պզտիկ օդանաւով մը (այն ատեն արդէն avion մկրտուած էր), յախուռն ոստում մը ընտ միջոցին մէջ, կտրեց-անցաւ Ատլանտեանը:

Այն ատեն արդէն գիտութեան ուրիշ մէկ հրաշալիքը գտնուած էր, անթելը, որուն գործիքներուն գլուխը անցած, գիշերն ի բուն, հեւհեւ սպասեցինք իր ժամանումի լուրին. եւ ի՜նչ յեղակարծ պոռթկում մըն էր ուրախութեան, Ատլանտեանի երկու ափերուն վրայ, որուն կ'ունկնդրէինք մեր դեռ պզտիկ գործիքներուն մէջէն...

Այդ թուականներուն սկսաւ Պոլիս նոյնպէս շարժանկարը, մինչեւ այն ատեն արգիլուած: Առաջին ֆիլմը, որ տեսած եմ «Գամելիազարդ տիկին»ն էր, Սառա Պերնարով, որուն (դեռ լուռ ֆիլմ այն ատեն), պատշաճեցուցած էին Traviata-ի երաժշտութիւնը:

Անկէ ի վեր արդէն հեռապատկերն ալ եկած–աւելցած է, Televisionը...

●

1912ին նոր փոթորիկ մը կը սպառնար թրքահայերուս գլխուն: Պալքանեան պատերազմի մը արհաւիրքը: Թրքահայը մինչեւ այն ատեն *բայ* (ստրուկ), իրաւունք չէր ստացած «զէնքով պաշտպանելու հայրենիքը», դրամական տուրքով մը իր այդ պարտականութիւնը փոխարինել սովորութիւն դարձած ըլլալով:

Ազգային մեր նոր վարիչները, զինուած թուրք գիւղացիին դէմ հայուն անզէն ըլլալուն վերագրելով այս վերջնոյն ստորադաս վիճակը,

digitised by A.R.A.R.@

Ազատութեան եւ Արդարութեան յաղթապանծ շրջանին պահանջ դրին, որ հայն ալ հաւասարապէս իր ուժն ու արիւնը տրամադրէ հայրենիքի (թուրք) պաշտպանութեան նուիրական գործին(*):

Օրէնքը քուէարկուեցաւ ուրեմն: Եւ պալքանեան պատերազմին յայտարարութեան, առաջին անգամ ըլլալով, հայ տղան ալ պիտի երթար ճակատ, առանց հաշուելու, որ հակառակորդ բանակին մէջ պիտի հանդիպէր պուլկարահայ իր ազգակից եղբայրներուն:

Բարեբախտաբար, *պէտէլ*ի դրութիւնը ջնջուած չէր նոր օրէնքով: Եւ շատ մը թուրքերու պէս, հարիւրաւոր հայ տղաներ ալ փրկուեցան 45 ոսկիի փոխարէն՝ իրենց ազատութիւնը գնելով: Անդին կայնն հազարաւորներ, Պոլսէն ու գաւառներէն, որ անկարող այդ փրկագինը վճարելու, պիտի ղրկուէին եւ ղրկուեցան պատերազմի դաշտ:

Նորէն Դաշնակցութիւնն եղաւ, որ իբր վարժ կազմակերպութիւն, նախաձեռնութիւնն ստանձնեց Կարմիր Խաչ անունին տակ կազմելու մարմին մը, որ օգնէր մէկ կողմէն պատերազմի դաշտ գացող զինուորին կամ անոր ետեւը մնացող ընտանիքին, միւս կողմէ՝ մա՛նաւանդ հիւանդանոցները լեցնող վիրաւորներուն:

Եւ օր մը հրաւէր ստացայ ներկայ ըլլալ խորհրդակցական ժողովի մը: Գացի: Նախաձեռնողներէն էին Օրիորդ Արուսեակ Փանոսեան (յետոյ՝ Տիկին Ա. Բարսեղեան), զոր ճանչցած էի եւ գնահատած՝ Աշխատանքի Տունի ժողովներուն, Տոքթ. Ա. Բարսեղեան, կարծեմ Տոքթ. Արթինեան, դեղագործ Անդրանիկ Քիւրքճեան եւ մէկ քանի ուրիշներ, որոնց անունները, դժբախտաբար, չեմ յիշեր: Խորհրդակցութիւնը շատ լուրջ եղաւ, որովհետեւ բոլոր ներկաները համոզուած էին զինուորին օգնելու անհրաժեշտութեան:

Խօսքէն գործի անցնելով, ներկաներու թիւը բաւարար նկատուեցաւ վարչութիւն մը կազմելու եւ անմիջապէս գիս ատենապետ ընտրեցին:

Այդ կերպով առաջին հիմը դրուեցաւ Հայ Կարմիր Խաչին, որ հետագային ընդլայնելով՝ այնքան օգտակար գործունէութիւն պիտի ունենար 1915ի Եղեռնէն վերապրողներուն: Աւելի ուշ՝ մեր հայրենիքին կապուած պիտի ըլլար պետական Հայ Կարմիր Խաչը՝ իր լայն կազմով՝ Պոլսոյ եւ Արտասահմանի կեդրոններուն մէջ:

Այս առաջին Կ. Խաչին պաշտօնն եղաւ այցելել Պոլսոյ զինուորական մեծ հիւանդանոցները: Ամէն այցի, անվարան, կը մասնակցէի, բայց գովելի հոգածութիւնով մը՝ ընկերներս երբեք առանձին չէին ձգեր զիս, թրքական այդ հաստատութիւններէն ներս: Մեր այցելութիւններու ընթացքին քանի՞-քանի՞ հայ կտրիճներու հանդիպեցանք, որոնք պահակ կենալու ստիպուած՝ գիշերներ ամբողջ, պալքանեան սառնաշունչ կլիմային տակ, կորսնցուցած էին իրենց երկու ոտքերը միանգամայն, ցուրտէն սառած եւ փտախտէն փրցուած: Հոգինիս արիւնաթաթախ, մէկ քանի մխիթարական խօսքեր կը փնտռէինք զիրենք սփոփելու համար, որոնք ընդհանրապէս համեմուած կ'ըլլային

digitised by A.R.A.R.@

քաղցրեղէններու, սիկարէթի, պտուղներու ծրարիկներով, զորս հետերնիս տարած կ'ըլլայինք:

Պալքանեան այդ պատերազմը երկար չտեւեց, բարեբախտաբար: Պուլկարական քաջարի բանակը շուտով յառաջացաւ յաղթական եւ կրնար մինչեւ Պոլիս հասնիլ, եթէ եւրոպական պետութիւններ չկեցընէին զայն: Էտիրնէի պաշարումն էր միայն, որ երկար տեւեց, կարծեմ 10 ամսի չափ, որ եթէ լուր առնեէ զրկեց շատ հայ ծնողներ՝ իրենց զաւակներէն, պատճառ եղաւ նաեւ, որ անոնք ապահով մնան պաշարուած քաղաքին մէջ, մինչեւ հաշտութեան բանակցութիւններուն կնքումը:

●

Կիլիկիոյ աղէտին ատենը, ինչպէս անկէ ետքն ալ, ամուսինս Ազգային երեսփոխանական եւ քաղաքական ժողովներու դեր-ատենապետ էր, եւ իր այդ հանգամանքով՝ Դուրեան Ս. Պատրիարքին եւ Արշարունի սրբազաններուն հետ յաճախ կը պատահէր, որ մեծ եպարքոսին բնակարանը երթալին՝ բողոքելու մեր տան մօտ Նշան-Թաշ*:

...Համակերպեցայ եղբօր խնդրանքին՝ ցերեկները երթալ իրենց հետ ճաշելու, թէ՛ զինքը վայելելու եւ թէ կապը չխզելու համար: Իրեն հետ համախորհուրդ, Գրիգորս դրինք Ecole spéciale des travaux publics, ուր ծրագրուած էր, որ հետեւէր յառաջիկայինն ճարտարապետութիւնը սորվելու, նախակրթարանը: Այդ հաստատութիւնը Arcueil cachan էր, ուր դժուար չեղաւ մեզի գտնել կոկիկ յարկաբաժին մը, իմ մեկնումէս ետքը մօրս բնակութեանը համար, իր թոռնիկին հետ:

---

* (Այստեղ հարկադրուած կը զգանք երկու էջ զեղջել ձեռագրէն, որոնք կը վերաբերին հեղինակի եղբօր՝ Բարսեղ Շահպազի ընտանեկան ներքին փոխյարաբերութիւններուն եւ ջնջուած են հեղինակի կամ ձեռագիրը Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարանին նուիրաբերող դստեր՝ Անահիտ Դաւիթեանի ձեռամբ: Այդ էջերուն կ'անդրադառնանք համառօտակի այլ՝ Բարսեղ Շահպազի կենսագրութեան առիթով, զոր նպատակադրած ենք ներկայացնել «Ազդակ»ի էջերուն: Ըսենք միայն, որ այս երկու էջերուն մէջ կը պատմուի Բարսեղ Շահպազի ամուսնութեան եւ Փարիզ տեղափոխութեան մասին, ուր կ'ընդունուի Սորպոնի համալսարանի իրաւաբանական ֆաքիւլթէն, կը դառնայ համալսարանական ուսանող: Նորակազմ ընտանիքին օգնելու նպատակով Փարիզ կը փոխադրուի նաեւ Բարսեղի մայրը՝ Տիկին Նոյեմին: Զարուհի Պահրի Փարիզ կը տանի ուսանելու իր աւագ որդին՝ Գրիգորը, որը կը բնակի մեծ մօրը հետ, Բարսեղ Շահպազի տունէն ոչ-հեռու սենեակ մը վարձելով: Կարճատեւ շրջան մը, մինչ Պոլիս վերադարձը, անոնց քով կը բնակի նաեւ Զարուհի Պահրի -Ս.Ն.):

digitised by A.R.A.R.@

Երկու ամբողջ ամիս ունէի Փարիզ մնալու: Եղբօրս հետ կազմակերպեցինք ծրագիրս: Առաւօտէն մինչեւ ցերեկ եւ յետմիջօրէ ին. մինչեւ muséeներուն եւ գրադարաններուն փակուիլը. առաջնորդ գիրք մը ձեռքս (guide Joanne), պտտեցայ անսահման քաղաքին թանգարանները, Louvre, Clunyն, Musée Rodin, Carnavalet ն... պատմական վայրերը, գիշերները շատ յաճախ թատրոն եւ ope'ra, Փարիզի Մեծ Օփերան, ուր յայտնուեցան ինձի երաժշտութեան աստուածներուն հանճարները, Comédie Francaise եւ Օտէոն, ուր ֆրանսական դասական եւ նոր գրականութեան գլուխ-գործոցները տեսայ, Շեքսփիրի Songe d'une nuit d'étéն, տեսայ Սառա Պերնարը, անմոռանալի Սառան՝ իր մարած, հատած վերջալոյսին, տեսայ Coquelineը, տեսայ հանճարեղ արուեստագէտներ, որոնք աշխարհահռչակ էին կամ պիտի դառնային աւելի ետքը, տեսայ Cécile Soreլը, այն ատեն իր ամբողջ փառքին մէջ, Trianonները՝ հէք Մարի Անթուանէթի յիշատակներով լեցուն, Վերսայի պալատը, հրաշալի Galerie des glacessովը, որ ազգի մը ճշմարտապէս մեծութեան գաղափարը տուաւ ինձի, քանի որ Նափոլէոնի յաղթանակներուն այդ նկարուն համապատկերը շինուած էր բարի կամեցողութիւնովն ու հրամանովը՝ Usurpateurին հակառակորդ Պուրպոնեան Լուի Ֆիլիփի:

Կը տեսնէի, կը զգայի, որ միտքս կը հրահանգուէր, հոգիս կը հրճուէր: Երբեմն եղբայրս կ'առաջարկէր ինձի ընկերանալ իրեն՝ իրաւաբանական վարժարանի դասերուն: Criminologieի դասերն, որ առաւելապէս կը թելադրէր ինձի ունկնդրել յայտնի ոճրաբան Mr. Garconի կողմէ աւանդուած:

Հետաքրքրական նորութիւն մըն էր ինձի համար եղբօրս յարաբերութիւններն ու գործունէութիւնը՝ ազգային-քաղաքական կեանքով: Զրսի տակաւին, որ ուսանողութեան այդ շրջանին եղբայրս կը հրատարակէր, միանգամայն, իր դաշնակցական ընկեր Միքայէլ Վարանդեանի հետ (Տիկին Ա. Անարոնեանի եղբայրը) Pierre Quillardի հիմնած "Pro Armenia" հայապաշտպան հանդէսը՝ Francis de Pressanséի վերին հսկողութեամբ: Մեծ ընդունելութիւն գտած էր այդ թերթը, ըլլա՛յ հայ, ըլլա՛յ միջազգային շրջանակներու մէջ: Անոր կ'աշխատակցէին Denis Cachin, James Price անգլիացի հայասէրը, զայն կը կարդային Clémenceau, Jean Jaurès եւ ուրիշներ:

.....

Իրիկուն մը, երբ սենեակս քաշուած՝ օրուան տպաւորութիւններս կ'արձանագրէի՝ իմիններուս ղրկելու համար, Պոլիս, սենեակիս դրան երկու հարուած, եւ ներս մտան եղբայրս ու Միքայէլ Վարանդեան:

Ներկայացում, եւայլն եւ նստեցան: Հազիւ քանի մը բառ արտասանած էի, երբ Վարանդեան հարցուց. «Ի՞նչ բարբառ է այդ, որ խօսում էք»: Չհասկցայ ի՞նչ ըսել կ'ուզէր: Կրկնեց հարցումը,

digitised by A.R.A.R.@

աւելցնելով, թէ որտեղի՞ հայերէն էր խօսածս: «Բայց մեր Պոլսոյ սովորական աշխարհաբարն է», պատասխանեցի խնդալով: «Իսկի ամէնքը էդպէ՞ս են խօսում Պոլսումը. այնպէս քաղցր է, այնպէս ներդաշնակ, այնպէս մեղմ», կ'ըսէր Վարանդեան հիացած: Եթէ ոչ՝ մինչեւ այն ատեն, այդ իրիկունը գոնէ անդրադարձայ, թէ մեր պոլսահայ աշխարհաբարը, 1880էն ետքի՝ Բաշալեանի, Ջօհրապի, Սիպիլի եւ Հրանտ Ասատուրի լեզուն որքա՞ն քնարական էր, հակառակը ըլլալով արեւելահայերէնին, որ աւելի լեռնական ու կորովի, դիւցաներգութիւններ գրելու սահմանած ըլլար կարծես: Բացառութիւն նկատած եմ միշտ Ահարոնեանին լեզուն, որ, ինչպէս Իսահակեանինը, աւելի մեղմ եւ քնքուշ են: Իսկ Վարանդեանին զարմանքը զիս եւս զարմացուց, կը խորհէի, թէ պոլսեցի չէ՞ր տեսած բնաւ, չէ՞ր լսած անոնց խօսակցութիւնը, թէ պուրժուա(զ) կնոջ մը բերնին մէջ էր, որ հայերէն լեզուն զարմացուց զինքը, Կովկասի նոյն դասակարգի հայուհի մը՝ ոուսերէն խօսելուն թերեւս...

Հասկցայ վերջապէս, որ երկու բարեկամներ եկեր էին զիս հրաւիրելու հայանպաստ հաւաքոյթի մը, Café Voltaire-ի վերնայարկը, ուր պիտի խօսէր Victor Berard:

Առիթը չէի կրնար փախցնել: Գացինք: Բացումի մէկ քանի խօսքերէ ետքը, Վիքթոր Պերար բեմ բարձրացաւ: Իր պոռոտ հրետորութենէն (ասիկա հետագային հանած եզրակացութիւնս է, այն իրիկունը՝ իրեն եւ ներկաներուն չափ, թերեւս աւելի, ես ալ խանդավառած էի) եւ a+b մաթեմաթիքական հաշիւներուն եզրակացութիւնն այն եղաւ, որ Թուրքիա, «Հիւանդ մարդը», այնքան քայքայուած է, որ կտրտուած եւ առասանով կապուած խորոված հնդկահաւի մը կը նմանի: «Կա՛մ այն է, որ եւրոպական պետութիւնները դանակի հարուածը պիտի տան առասանին, կա՛մ՝ եթէ այդ հարուածը ուշանայ, խորոված պիտի փտի եւ կտորները ինքնին թափին:

Այս մարգարէութենէն հազիւ վեց ամիս ետքը, 1914ի ամառը, եւրոպական պետութիւնները դանակին հարուածը տուին, նախ՝ ինքզինքնուն, յետոյ՝ Թուրքիոյ, որ ճիւաղային դիւանագիտութիւնով հարուածը իրմէ վրիպեցուց, դարձնելու համար զայն հայերուս...

1914ի ամառը, հակառակ երրեակ համաձայնութեան (Անգլիա, Ֆրանսա, Ռուսիա) եւ երրեակ զինակցութեան (Գերմանիա, Աւրստրօ-Հունգարիա, Իտալիա) միջեւ հետզհետէ շեշտուող թշնամութեան, հակառակ Ալժեզիրասի եւ Թանժէի ձախող խորհրդաժողովներուն, տակաւին տեսակ մը լաւատեսութիւն կար, Ընդհ. պատերազմի մը կարելիութեան դէմ: Գերմանիոյ 4 միլիոնի հասնող ընկերվարականներուն ուժը հաւատքը կը ներշնչէր իրատես ըլլալ չուզողներուն, որ անոնք պիտի կրնան առաջքը առնել Վիլհէլմ Բ.ի արիւնակուլ բաղձանքներուն: Եւ քիչ մը ամէն մարդ, հանդարտ, արձակուրդի վայելքներուն վրայ կը խորհէր: Գրիգորս, Փարիզ, իր առաջին տարին աւարտելուն, կը յուսայի, թէ մօրս հետ պիտի գար արձակուրդը

digitised by A.R.A.R.@

աւարտելուն, կը յուսայի, թէ մօրս հետ պիտի գար արձակուրդը անցընելու Պոլիս: Ցառաջացած տարիքով մայրս կը նախընտրէ երթալ Պրիւքսէլ, քրոջը եւ քեռորդիին, իմա՛ Խորասանճեաններուն հետ անցընել, իբրեւ աւելի մօտ: Ու եղբարս՝ հազիւ 15 տարեկան Գրիգորս կը տանի յանձնել կառաշարի պետին, իրեն՝ Գրիգորին ալ պէտք եղած հրահանգներն ու խորհուրդները տալէ ետքը, Պոլիս հասնելու համար:

Դէպքերը պիտի կանխէին իր ենթադրութիւնները: Գրիգորս սերպական սահմանագլուխը հասնելուն, արդէն արհիդուքս Ֆերտինանտի սպանութիւնը կատարուած էր, Աւստրօ-Հունգարիա իր զինակիցներուն հետ վերջնագիր տուած պալքանեան այդ փոքրիկ պետութեան, Ռուսիա՝ իր ցեղակիցներուն պաշտպանութիւնը ստանձնած...: Սահմանագլուխի մաքսային պաշտօնեաներուն տեղ՝ զինուորական իշխանութիւնները քննութիւն կը կատարէին... եւ զարմանքն ու հետաքրքրութիւնը կը խառնուէին այդ բիրտ զինուորականներուն վերաբերումին մէջ՝ առանձին ճամբորդող այս պատանեակը տեսնելուն: Կառաշարապետը կը միջամտէ, կը բացատրուին, անցագիր, եւայլն կը հաստատուին՝ կարգին, եւ Գրիգորս կը շարունակէ ճամբորդութիւնը ու կը հասնի Պոլիս:

Օր մը ետքը՝ պատերազմի յայտարարութիւն: Առաջին Ընդհ. պատերազմ՝ եւրոպական վեց պետութիւններուն միջեւ: Թուրքիա շուարած է տակաւին, ինչպէս իր ժողովուրդը: Ի՞նչ դիրք պիտի բռնէ այս անաւոր իրականութեան առջեւ: Լաւատեսները չեն կրնար հաւատալ, որ դեռ ամիս մը առաջ, Յուլիսի ընթացքին, ելեմտական նախարար Մավիտ պէյին Փարիզի մէջ կնքած 35 միլիոնի փոխառութենէն անմիջապէս ետքը, Թուրքիա volte-face (դիմաշրջութիւն) ընէ եւ դաշնակիցներուն դէմ դառնայ: Սպասելով չարաղէտ որոշումի մը, առեւտրական եւ սեղանաւորական անաւոր տագնապ մը ծայր կու տայ մայրաքաղաքին մէջ: Դրամատուները կը մերժեն դրամ տալ իրենց վրայ խուժող բազմութեան: Կառավարութիւնը հարկահաւաքներէն կը պահանջէ խստացում՝ կարելի եղածին չափ շատ դրամ մտցնելու համար գանձին մէջ:

Զօրակոչ յայտարարուած է մեր երկրին մէջ ալ, թէեւ կէս-պաշտօնական օրգանները կը ջանան ժողովուրդը հանդարտեցնել: Հանդարտութեան խօսք կրնա՞յ ըլլալ երկրի մը, քաղաքի մը մէջ, ուր ընտանիքի հայրերը, զաւակները, մէկ օրէն միւսը կը խլուին իրենց գործէն, իրենց տունէն, իրենց սիրելիներէն ու կը տարուին դէպի անծանօթը, շատերը զինուորական պատրաստութիւն իսկ չտեսած...

Ամէնէն մտահոգներէն մէկը կը դառնայի ես, առանց իսկ տակաւին մտաբերելու այն հրէշային ծրագիրը, որ կը նիւթուէր դժոխային Թալեաթներու ուղեղին մէջ՝ հայերուս դէմ: Չէի գիտեր՝ աւաղե՞լ Գրիգորիս Պոլիս հասած ըլլալուն, թէ՞ գոհ ըլլալ: Թերթերը կը գրէին, որ ֆրանքօ-պելժ սահմանին վրայ 4 միլիոն զինուորներ թափուած, պատուար կը կազմեն թշնամիին դէմ: Ուրեմն, մայրս՝

digitised by A.R.A.R.@

Պելճիքա, զաւակէն կտրուած: Ատրինէ քոյրս, ամուսնոյն ու զաւակին հետ՝ Անատոլուի մէջ, Ամասիա: Մենք՝ Պոլիս, ու Բարսեղը՝ Փարիզ:

Ամէնէն աւելի զիս կը մտահոգէր Բարսեղը: Խանդավառ, ինչպէս կը ճանչնայի զինքը, կը սպասէի, որ անխորհուրդ քայլ մը առնէր:

Առաջին գործս եղաւ, ուրեմն, գրել իրեն, թէ «Որքան ալ Եւրոպան հուրի եւ սուրի մատնուած ըլլայ, աշխարհի ամէնէն վտանգաւոր տեղը հայերուս համար միշտ Թուրքիան է»: Ու կը թախանձէի, կը յորդորէի քեռայրին ու իմ անունովս, որ չելլէ յանկարծ Պոլիս գալու որոշում տայ: Իրեն համար վտանգը կրկնակի էր, որովհետեւ զինուորական տարիքի մէջ էր եւ կուսակցական:

Ի՞նչ օգուտ: Նամակս իրեն հասնելու ժամանակ եղա՞ւ, թէ ոչ, չեմ գիտեր: Առաւօտ մը յանկարծ մեր տան դրան առջեւ ինքզինքս դէմ առ դէմ կը գտնեմ իրեն հետ: Եղբայրս, իմ սիրական, իմ պատուական, հոգեհատոր, այլ անխորհուրդ եղբայրս, զոր տեսնել երջանկութիւն էր, ընդունեցի՝ «Ա՛խ, Բարսեղ, ինչո՞ւ եկար» գոչելով:

Բայց եկած էր՝ հետը բերելով իր կինն ու 4-5 ամսուան աղջնակը: Ու բացատրեց բոլոր այն խժդժութիւնները, զորս կը գործադրէին զօրակոչէն գրգռուած ֆրանսացիները՝ օտարականներուն դէմ, խժդժութիւններ, որոնց քանիապատիկը պիտի հասնէր հետագային Պոլիս թէ գաւառները, իր եւ իր ազգակիցներուն վրայ գործադրուած...

digitised by A.R.A.R.@

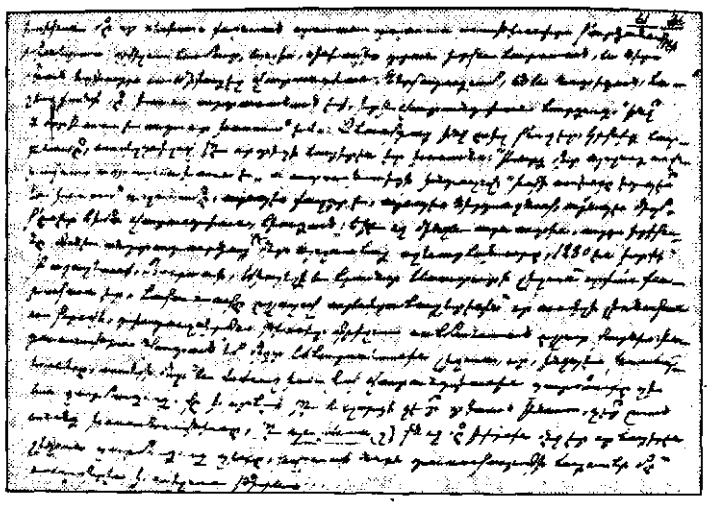

Իրիկուն մը, երբ սենեակս քաշուած՝ օրուան տպաւորութիւններս կ'արձանագրէի՝ իմիններուս ղրկելու համար, Պոլիս, սենեակիս դրան երկու հարուած, եւ ներս մտան եղբայրս ու Միքայէլ Վարանդեան։ Ներկայացում, եւայլն եւ նստեցան։ Հազիւ քանի մը բառ արտասանած էի, երբ Վարանդեան հարցուց. «Ի՞նչ բարբառ է այդ, որ խօսում էք»։ Զհասկցայ ի՞նչ ըսել կ'ուզէր։ Կրկնեց հարցումը, աւելցնելով, թէ որտեղի՞ հայերէն էր խօսածս։ «Բայց մեր Պոլսոյ սովորական աշխարհաբարն է», պատասխանեցի խնդալով։ «Իսկի ամէնքը էդպէ՞ս են խօսում Պոլսումը. այնպէս քաղցր է, այնպէս ներդաշնակ, այնպէս մեղմ», կ'ըսէր Վարանդեան հիացած։ Եթէ ոչ՝ մինչեւ այն ատեն, այդ իրիկունը գոնէ անդրադարձայ, թէ մեր պոլսահայ աշխարհաբարը, 1880էն ետքի՝ Բաշալեանի, Զօհրապի, Սիպիլի եւ Հրանտ Ասատուրի լեզուն որքա՛ն քնարական էր, հակառակը ըլլալով արեւելահայերէին, որ աւելի լեռնական ու կորովի, դիւցազներգութիւններ գրելու սահմանուած ըլլար կարծես։ Բացառութիւն նկատած եմ միշտ Ահարոնեանին լեզուն, որ, ինչպէս Իսահակեանինը, աւելի մեղմ եւ քնքուշ են։ Իսկ Վարանդեանին զարմանքը զիս եւս զարմացուց, կը խորհէի, թէ պոլսեցի չէ՞ր տեսած բնաւ, չէ՞ր լսած անոնց խօսակցութիւնը, թէ զինքը, Կոմվկասի նոյն դասակարգի հայուհի մը՝ ռուսերէն խօսելուն թերեւս...

digitised by A.R.A.R.@

Իրիկուն մը, սենեակս քաշուած, օրուան տպաւորութիւններս կ՚արձանագրէի՝ իմիններուն դրկելու համար՝ Պոլիս, երբ երկու հարուած տրուեցաւ դրան, եւ ներս մտան եղբայրս ու Միքայէլ Վարանդեանը։ Առաջին անգամ կը հանդիպէի այդ պարոնին։ Ներկայացում, ելոյթ, եւ հազիւ քանի մը բառ արտասաներ էի, երբ Վարանդեան, զարմացած, հարցուց. «Բայց դուք ի՞նչ բարբառ էք խօսում, Տիկին»։ Նախ, չհասկցայ թէ ինչ կը հարցնէր, երբ բացատրեց, ըսի թէ մեր պոլսահայ բարբառն էր ամէնուն խօսածը։ Հաւատալը չէր գար։ «Այնպէ՛ս քաղցր, այնպէ՛ս ներդաշնակ, այնպէս մեղմ» կը գտնէր մեր լեզուն, զոր կ՚երեւի բնաւ չէր լսած, մանաւանդ կնոջ մը բերնէն։

Եւ այն իրիկունը միայն անդրադարձած եմ, որ մեր պոլսահայ, 1880-էն ետքի՝ Բաշալեանի, Զօհրապի, Սիպիլի, Հրանդ Ասատուրի ազխարհաբարը՝ իրաւ նուրբ ու շնորհալի լեզու մը եղած էր, այսօր աղճատուելու վրայ արտասահմանի մէջ, եւ վաղն ալ կորսուելու դատապարտուած, ափսո՛ւս։

Բայց... կը մխիթարուիմ։ Ինչքան ալ հակառակ խօսին չարամիտները կամ բռնեսնները, տեսնելով թէ Հայաստանի պետական պաշտօնական օրկանները մէջ օտարամուտ բառերու մուտքը, խահակեանէն ետք՝ նորագոյն գրողներու, մանաւանդ թանկագին սիրելի՝ Սիլվա Կապուտիկեանի ջինջ ու մաքուր լեզուն, գորովագին սէրն ու պաշտամունքը՝ մեր լեզուին, ամէն հաւատիք կու տան մեզի, մեր սիրական լեզուին անկորնչելիութեան։

ԿԱՍԿԱԾԵԼԻ ՊՍԱԿՆԵՐ...

Դիմացի էջին երեւցող պատճէնին բառացի արտագրութիւնն է անոր անմիջապէս յաջորդող տպագիրը, իսկ սոյն էջին պատճէնահանուած տպագիր հատուածը, որ նոյնութեամբ նոյնը պէտք է ըլլայ, ինչպէս կը տեսնէք բնաւ... նոյնը չէ։

Տպագիրը կ՚երեւի «Բագին»ի ներկայ համարին էջ 85ին վրայ, իսկ պատճէնահանուած անոր տարբերակը առնուած է 1995ին լոյս տեսած հատորէն, էջ 103։

Մանրամասնենք քիչ մը։

Զարուհի Պահրիի յուշագրութիւնը արտագրած, յառա-

digitised by A.R.A.R.@

ջաքանած ու հրատարակութեան պատրաստած Սուրէն Նաթերեան, իր արտագրած օրինակին հետ օրին մեր տրամադրութեան տակ դրաւ նաեւ անոր բնագիրը։

«Բագին» նոր սկսած էր առաջին հատուածները լոյս ընծայել, երբ ամբողջութիւնը լոյս տեսաւ հատորային ծածկի մը տակ, ի Պէյրութ։

Այս կը նշանակէ, որ բնագիրը ունէր երկրորդ պատճէն մը կամ ընդօրինակուած էր երկրորդ ձեռքով, որուն կամ որոնց հիմամբ լոյս տեսաւ հատորը։

Ուրեմն՝ նոյն ձեռագիրէն կան առնուազն երկու օրինակներ։

Եւ օրինակները մէկը միւսին ամբողջական կրկնօրինակը չէ։

Յայտնապէս մէկը խաղացած է *«Բագին»*ի խմբագրատունէն դուրս գտնուող օրինակին վրայ։

Ու խաղը սարքողը հեղինակը չէ, ուրիշ մէկն է։

Զարուհի Պահրի իր յուշագրութեան վերջակէտ դրած է 1953ին։

Իր մահէն (1958) աւելի քան քառասուն տարի ետք ձեռագիրը լոյս կը տեսնէ հատորով, իր դստեր՝ Անահիտ Դաւիթեանի կողմէ Փարիզի մէջ 27 Փետրուար 1991ին գրուած նախաբանով մը, որուն Նուպար Դաւիթեանի կողմէ կցուած ու 6 Դեկտեմբեր 1995 թուակիր յետ գրութիւն մը կ'ըսէ, թէ՝

«Ներկայ գրքին տպագրութեան ձեռնարկուելէն յետոյ, բայց աւարտելէն առաջ է որ հոգին աւանդեց Անահիտ Դաւիթեան։ Իր, ինչպէս նաեւ քրոջն ու եղբօր ջերմ փափաքն էր տպագրուած տեսնել իրենց մօր կենսագրութիւնը։ Այդ բախտին չարժանացաւ, սակայն։ Ան սիրտը հանգիստ աչքը փակեց, գիտնալով թէ տպագրութեան աշխատանքը ճամբայ ելած է եւ ապահով ձեռքերու մէջ է, յանձնուած ըլլալով մեր վաղեմի բարեկամ Երուանդ Պարսումեանի բծախնդիր խնամքին ու մանրակրկիտ հոգածութեան»։

Այս յետ գրութենէն առաջ ու Փարիզի մէջ գրուած կայ Յուլիս 1995 թուակիր *«Շնորհակալութիւն»* մը, ուր երախտագիտութիւն կը յայտնուի այն *«Երեք անձերուն, որոնք ջանք չխնայեցին այս ձեռնարկին իրագործման համար։*

«Նուպար Դաւիթեան, Անահիտի կողակիցը։

«Երուանդ Պարսումեան եւ Լեւոն Ճերմակեան (Աքօղլանեան) Դաւիթեաններու անձնուէր բարեկամներ»։

Զարուհի Պահրիի ձեռագիրին հետ կապ ունեցող յիշեալ անձնաւորութիւններէն երկուքը ծանօթ են մեզի եւ որքան

digitised by A.R.A.R.@

գիտենք անոնց պարկեշտութիւնը կասկածի տակ չէ դրուած, բայց անպարկեշտ այս արարքին մէջ կայ անպարկեշտ մը, որ անուն մը ունի հարկաւ...

Ձեռագիրներուն հետ խաղալով՝ խաղարկուն յայտնապէս առիթը պատեհ համարած է 1958ին վախճանած հեղինակին բերնով հարուած տալու «սովետահայերէն»ին դէմ ըմբոստացած «չարամիտներուն ու յոռետեսներուն», ու ի փառս «Խ. Հայաստանի» ծխելու ստրկամտութեան իր խունկը, երբ Խորհրդային այդ Հայաստանին մէջ մեր մտաւորականները զոհողութենէ շատ աւելի բարձր գիներ վճարելով կը մերժէին մեր լեզուին մէջ «օտարամուտ բառերուն մուտքը»:

Զարուեի Պահրիի յուշագրութեան մէջ մուտք գործած խաղարկուն չէ մոռցած նոյնպէս աւելորդ հաճոյախօսութիւններով մեծարելու Սիլվա Կապուտիկեանը, առանց երբեք անդրադառնալու, որ խնդրոյ առարկայ գործին վերջակէտ դրուած տարիներուն (1953) Սիլվա Կապուտիկեան ուղերձային տրամադրութիւններ յուզող դէմք չէր տակաւին: Դժուար չէ այլեւս եզրակացնել, որ «չարամիտները» դատափետող այն ոգը եւ ուղերձային առատաձեռնութեամբ հիւսուած այս գովքը ի միասին ո՛չ միայն ծիծաղելի կացութիւններու դուռ կը բանան, այլեւ առնուազն կասկածելի կը դարձնեն յուշագրութեան հատորային հրատարկութեան հարազատութիւնը:

Նուիրական անուններու վրայ խաչ քաշելու եւ բոլորովին անյարիր առիթներու ուրիշներ մեծարելու համայնավարական այս եօթանասունամեայ բարքերը կը թուէր նետուած են պատմութեան վիհը՝ գիրենք դիմեցուցած անկանգնելի հեղինակներուն պէս, մինչդեռ կարմիր վարակ կոչուած այդ ամօթալի ժառանգութիւնը դեռ կը շարունակէ գործել նոյնիսկ հոս, Սփիւռքի որոշ խաւերուն մէջ, այն ալ ազատութեա՛ն մայրաքաղաքներուն մէջ, Փարիզի ու Պէյրութի երկինքներուն ներքեւ:

digitised by A.R.A.R.@

Կ. ԱՂԱՑԵԱՆ

Երեւանի համալսարանի փիլիսոփայութեան բաժանմունքը աւարտած բանաստեղծուհի է բանաստեղծութիւններու հետեւեալ շարքին հեղինակը, Կարինէ Աղայեան, որ ներկայիս կ'աշխատի Հայաստանի Պաշտպանութեան նախարարութեան պաշտօնաթերթ «*Հայ զինուոր*» թերթին մէջ։ Աւելցընենք իսկոյն, որ ան տպագրութեան յանձնած է բանաստեղծութիւններու իր անդրանիկ ժողովածուն, որմէ անջատուած են ուղղակի «*Բագին*»ին ղրկուած սոյն կտորները։

Կասկած չունինք, որ ընթերցողը ինքզինք անմիջապէս պիտի զգայ խառնուածքի մը դէմ-յանդիման ու լուրջ ապասելիքներ պիտի կապէ մանկամարդ բանաստեղծուհիին անուան։

ՋՈՀՈՒԱԾՆԵՐԻՆ

Խոնարհուել են երկինքները.
Դէպի յաւերժ անմահութիւն
Արծիւների վերջին, վերջին,
Անվերադարձ վերջին չուն է
Հիմա ձգում նրանց միջով։
Չինաձերմակ փետուրները՝
Ընկած վերջին խիզախումին,
Վերջին սլացք, վերջին ճախրին,
Գամեր են սեւ, որ խրում են
Պատերազմի խաչոտող մարմնին։

(Մայիս 1992)

digitised by A.R.A.R.@

ՊԱՏՐԱՆՔ

Աչքերը բացում-փակում էին
Թիթեռի մասին երազով,
Եւ եկաւ թիթեռը ծաղկաթեւ,
Օդի մէջ շաղ տալով ծաղիկներ.
Սակայն խաւար էր ակնակիր,
Աչքերը չտեսան թիթեռի
Նազանքներն ու անձրեւը ծաղկի.
Իսկ յետոյ լոյսի տակ կրակի
Ո՞ւմ կամքն էր՝ աչքերը գոց էին
Եւ նորից չտեսան թիթեռի
Ծաղկանախշ թեւերի թրթիռը.
Թիթեռը զարնուեց բոցերին,
Կրակը դարձաւ ծաղկագոյն,
Իսկ իրենց հրդեհուող կոպերի
Ետեւում աչքերը ծաղկաթեւ
Թիթեռին տեսան, կարծեցին՝
Գոյների խաղ է, ցնորք է պատիր։

(Փետրուար 1995)

ՀԵՔԻԱԹ

Ո՞վ է յօրինել այդ հեքիաթը ծեր,
Թէ՝ փոքրիկ աղջիկ, վազ տուր եւ անցիր
Լոյսի ու ջրի համբոյրի տակից.
Ո՞վ է յօրինել այդ հեքիաթը ծեր.
Ոչ ոք չի հասել դեռ ծիածանին։
Ամազոնուհի քոյրեր, միայն դուք
Հասել էք, սակայն հասել էք ընդհուպ,
Տակից չէք անցել, չի անցել ոչ ոք,
Եւ մնացել էք այդպէս՝ միաստինք։
Կէս-խիզախութիւն, կէս-սխրանք գործած
Ամազոնուհի քոյրեր, կէս-քոյրեր,
Դուք որ չէք զօրել, միաղն էլ կտրել,
Ինչո՞ւ էք կանգնել ծիածանի տակ
Ձեր մէն-միակ, նուրբ-նուրբ վահաններով,

digitised by A.R.A.R.@

Որ ցած էք նետում ամիսը մի օր՝
Խոստովանելով եւ ափսոսալով
Հաճոյքի համար, որ կորցրեցիք

Ձեր անդարձ կորած ստինքների հետ։
Ո՞վ է կրկնում այդ հեքիաթը ծեր.
Լոյսի ու ջրի համբոյրը դէպի
Նոր աղջնակներ են վազում հեփհեփ։

(Մայիս 1995)

ԱՆՀՆԱՐԻՆ-ԿԱՐՕՏԸ

Եղե՞լ է արդեօք
Մեր համբոյրների շիկնած երեկոն՝
Լցուած քնքշանքով ու փաղաքշանքով.
Եղե՞լ է արդեօք
Այն հեքիաթային գիշերը ցնորք,
Հոգու եւ մարմնի խրախճանք ու տօն.
Եղե՞լ է արդեօք,
Գիշերածաղկի զոյգ կոկոնների
Ցնծութեան ճիչով բացուելը մէկէն
Եղե՞լ է արդեօք։
Դու ետ չե՞ս գալու,
Այն գիշերուանից յետոյ քարացած
Ժամանակի մէջ արեւ չի՞ ծագի,
Դու ետ չե՞ս գալու,
Քո՝ ետ շարտած երդուիս ծաղիկն
Ափերիս մէջ է եւ չի՜ թօշնելու,
Դու ետ չե՞ս գալու,
Իսկ գիշերուայ մէջ անհամբեր քանի՜
Գիշերածաղիկ բոյր են թաքցրել,
Դու ետ չե՞ս գալու։

ԿԵՆՍԱԿԵՐՊ

Ահա՛ իմ բաժին տարածութիւնը՝
Գրականութեան եւ երազանքի

digitised by A.R.A.R.@

Եզրերն իրարից զատող անդունդի
Վրայով ձգուող մազաչափ մի լար։
Ես երբուանի՞ց եմ այստեղ՝ չգիտեմ,
Ես ձայն եմ տալիս՝
Փրկութիւն չկա՞յ,
Իսկ քամիները պատասխանում են.
«Փրկութիւն չկա՛յ քեզ, լարախաղա՛ց,
Այս պրկուած լարի ամէն մի հատուած
Բաժին է ընկել քեզ նման մէկին,
Սակայն դուք երբեք չէք գտնի իրար,
Կ'ապրէք, կը պարէք այդպէս առանձին»։
Եւ քամիները թափառ, մոլորուն
Հրափրում են խենթ խօլապարի,
Եւ ես հմայուած
Պարում եմ, ահա,
Իրականութեան եւ երազանքի
Եզրերն իրարից զատող անդունդի
Վրայով ձգուող տարածքի վրայ։

(Ապրիլ 1995)

ԱՌԱՆՑ ՔԵԶ

Կանգնել եմ, ահա՛, ես ոտաբոպիկ
Գիւղի թիկունքը վահանող բլրին,
Երկինք բարձրացող մատուռի կողքին
Եւ քո սիրելի
Ուռնահետքերն եմ փնտռում այս հողին,
Քո ձայնն եմ փնտռում
Այս գիտը գրկած՝
Օդի լռութեան ու շարժուն մէջ,
Քո հայեացքներն եմ փնտռում ամէնուր,
Ափով հաւաքում
Արարատի ու երկինքի, հողի,
Քար ու ծառերի, դաշտերի, գիտի.
Տների, փոշու, մարդկանց վրայից։
Ուզում եմ իջնել բլուրից, գնալ,

digitised by A.R.A.R.@

Սակայն չեմ կարող,
Չեմ կարող քայլել՝

Ոտքերս՝ դիպած ոտնահետքերիդ,
Սիրտս՝ լի օդում թեւածող եւ քո
Շուրթերից ելած բառով, հոգոցով,
Երգով, լռութեամբ...
Չեմ կարող քայլել՝
Ես քո անունի թունդ գինով լցուած
Սափոր եմ դարձել։
Ես պիտի լռեմ, որ քո անունը,
Քո շունչը, ձայնը յանկարծ չինչեն,
Փակեմ աչքերս, որ քեզ չտեսնեն։
Բայց ցաւ, ցաւ դարձած
Մեր անջատումի յիշողութիւնը
(Իմ մարմնի վրայ գորովանք ու սէր
Սփռող ձեռքիդ մէջ
Ի՞նչ մոլորահոդմ, ո՞վ դաշոյն դրեց)
Բլուրից այն կողմ մի գիշեր մորթուած
Աղաւնու դեռ տաք
Արիւնն է խառնում սափորի գինուն,
Եւ ճաք են տալիս կողերս փխրուն։

(Յունիս 1995)

ՔԵԶ-ԿԱՆՉԵՑԻ

Քեզ կանչեցի
Ես լռութեամբ ու բառերով
Եւ միամիտ ու ձախաւեր
Մանկախաղով իմ կանացի,
Քեզ կանչեցի,
Եւ ամէն ինչ
Քեզ ուղղուած ձայն էր միայն։
Քեզ կանչեցի...
Չայնս ընկաւ երազներիդ
Ջրհորի մէջ ու փշրուեց,

digitised by A.R.A.R.@

Ոսկեգօծուեց ամէն գիշեր
Զրհորից ջուր հանող դոյլը,
Եւ յատակում տիղմ չմնաց
Մղձաւանջի։

Հեռո՛ւ մի օր
Վեր կը հանեմ դոյլը՝ լեցուն
Կանչող Ձայնիս
Փշրանքներով կայծկլտացող,
Եւ կը լսեմ լռաբաղին Կանչող Ձայնդ։
Հեռու մի օր,
Երբ կը լինենք մենակ ու ծեր,
Երբ կը գտնեն մի պահ իրար
Երկու Ձայներ
Ու կը դառնան կրակուած ճիչ՝
Մշուշի մէջ մահառաչի։

Երեւան, Օգոստոս 1995 ԿԱՐԻՆԷ ԱՂԱՅԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Փ. ԻՍԹՐԱԹԻ

ԳԻՐԱ ԳԻՐԱԼԻՆԱ

Հաստատուեցանք Ղազիր, նկարչագեղ գիւղ մը, ինչպէս նկարչագեղ է ողջ Լիբանանը եւ նստեցանք պաշտպանուած գագաթի մը վրայ: Մենք միակ վարձակալներն էինք պատա եւ յօդացաւէ տառապող կնոջ մը, որ առանձին կ'ապրէր, Սրբ Ամրա, արաբ քրիստոնեայ:

Ինչպէս բոլոր արաբ քրիստոնեաները, ան մեզ լաւ ընդունեց, հակառակ անոր, որ մենք ուղղափառ էինք եւ ինք կաթողիկէ: Անաւասիկ դարձեալ պատմութիւն մը՝ պատմութիւններով հարուստ իմ գոյութեանս մէջ:

Մինչ ես կ'աշխատէի մեր ապրուստը շահիլ, Պարպա Եանինի ման կու գար նուռ փնտռելով ու գաւազանով օձեր սպաննելով: Հանգիստի պահու մը, միասին կլկլակ ծխած ատեն մեր ունեցած երկար մէկ խօսակցութեան ընթացքին իմացանք, որ Սրբ Ամրա ինք եւս ունէր վիշտ մը: Շատ առանձին էր եւ այս առանձնութիւնը կը կրծէր հոգին: Իր միակ զաւակը, քսան տարեկան աղջիկ մը, կը գտնուէր Վենեզուէլլա, ուր մեկնած էր հօրը ընկերանալու՝ հոն հաստատուելու համար, ինչպէս էր սովորութիւնը Լիբանանի որոշ բնակիչներուն: Բայց հայրը տարի մը առաջ մեռած էր եւ այդ կորուստէն ետք հազուադէպ դարձած էր նամակագրութիւնը մօր ու դստեր միջեւ: Սէլինա, մանկամարդ աղջիկը, աղքատ չէր: Ան տէրն էր գեղեցիկ գոհարատան մը: Այսուհանդերձ, մօր հոգածութիւնը ստանձնելու համար շատ չէր մաշեցներ սիրտը: Ցաճախ կը մոռնար զայն, եւ Սրբ Ամրա կը ստիպուէր երկար օրեր ապրիլ ցամաք հացով:

Մենք կը գթայինք Սրբ Ամրայինն: Կը ճաշէինք միասին: Ան եղաւ մեր քոյրը եւ մայրը: Սկսաւ մեզի հետ ոչխարի լաւ խորոված միս ուտել եւ կլկլակը միշտ լեցուն գտաւ ծխախոտով: Այդ էր արդէն իրեն

digitised by A.R.A.R.@

պէտք եղածը: Ան կը փառաբանէր զԱստուած, որ մեզ ղրկած էր իր մօտ եւ, առ այդ՝ երախտագիտական ապրումներով լի նամակներ կը գրէր աղջկան: Սէլինա կը պատասխանէր՝ շնորհակալութիւն յայտնելով եղբայրական սրտով բաբախող երկու անծանօթներուս:

Եւ ժամանակը կը սահէր շնորհաւորանքներով:

*
* *

Բայց քիչ շահ ապահովելով՝ մեր տնտեսութիւնը զգալիօրէն սկսաւ նուազիլ: Վրայ հասաւ աշունը, եւ անոր հետ՝ պաղառութիւն մը զարկաւ Պարպա Եանինի: Գացի Պէյրութ՝ բժիշկ մը ճարելու, ապա՝ դեղորայք: Կիրարկուած խնամքը բարելաւեց սիրելի բարեկամիս վիճակը, բայց դրամը չքացաւ:

Լիբանանի պէս երկրի մը համար ձմեռը անսովոր կերպով խիստ եղաւ: Դժուարութեամբ որոշեցի անհրաժեշտ քայլեր առնել, որպէսզի սովահար չըլլանք: Առաջին հերթին մենք մեզ զրկեցինք միսէ: Ցամաք հացը սկսաւ շաբաթը երեք օր թագաւորել մեր օճախին մէջ: Խնայողութիւնը իր ծայրագոյն աստիճանին հասցնելու համար՝ սկսանք այլեւս մէկ կլկլակ վառել, որուն չիպուխը կ'անցնէր մէկ ձեռքէն միւսը, մէկ բերանէն միւսը: Դժուար էր, բայց ալնուամենայնիւ կը մօտենայինք Մարտ ամսոյն, երբ լուր մը ուրախութեամբ ողողեց մեզ,—Սէլինա կ'իմացնէր իր մեկնումը Վենեզուէլլայէն եւ Լիբանան վերադարձը երեք կամ չորս շաբաթէն:

Բարձրաձայն ճիչեր... յորդազեղ զգացումներ:

—Գիտէ՞ք ինչ,— ըսաւ մեզի օր մը Սրբ Ամրա՝ խորհրդաւոր եղանակով մը,— Սթավրոն լաւ տղայ է: Վստահաբար Սէլինա պիտի սիրահարուի իրեն եւ այն ատեն ինծի հանդէպ տածած ձեր վեհանձնութիւնը լայնօրէն պիտի վարձատրուի: Ի՞նչ կ'ըսես, Սթավրո՛:

Ի՞նչ ըսէր Սթավրոն: Լա՛ւ: Ինքզինք կորսնցուց՝ ինչպէս սովոր է ը ընել: Ա՛յնքան մը կորսնցուց ինքզինք, որ մոլորեցուց նաեւ Պարպա Եանինի եւ, Սրբ Ամրա մեզի հետ՝ երեքս սկսանք շուրջպար մը, տօնելու համար Սէլինայի հետ իմ ապագայ ամուսնութիւնս, որուն մասին որեւէ գաղափար չունէր Սէլինան:

*
* *

Ես կը շարունակէի իմ ճամբաս՝ խուլ ձիու մը պէս, արդէն իսկ տունը համարելով իմ ապագայ կալուածս: Կը նկատէի, որ տախտակամածի խիճերուն արանքներէն ներս կը թափանցէր անձրեւին ջուրը եւ, հետեւաբար, հետեւելով լիբանանցիներու օրինակին, մագլցեցայ տանիքը եւ, բնակիչներուն յորդազեղ քրքիջներուն ներքեւ՝ չարաչար յոգնեցուցի ինքզինքս, վազելով տանիքին լայնքին ու երկայնքին, քաշքշելով ետեւէս ծանր լողարը, որ կը բախէր

digitised by A.R.A.R.@

կրուցկներուս ու մերթ կը ձգէր զիս գետին՝ քիթիս-բերանիս:

Ա՜հ, սի՛րտ իմ, դուն որքա՜ն չարչարանքներու ենթարկած ես զիս:

Աւելի հետուն գացի: Օր մը Պարպա Եանգիին ցոյց տալով Սրբ Ամրայի դեռեւս կարմիր ու մսեղ շրթները, որոնք հեշտագրգիռ կը ծը-ծէին չիպուխը, ըսի.

—Ա՜հ, Պարպա Եանգի, այդ շրթնե՜րը, ո՜վ գիտէ, գուցէ անոնք կլկլակի յամպարէն զատ ուրիշ բան համբուրելու հեշտանքը դեռ չեն մոռցած եւ հնարաւոր է, որ մենք նոյն ատեն երկու ամուսնութիւն տօնենք:

Այո՜, երկու ամուսնութիւն, կ'ըմբռնէ՞ք... որովհետեւ Սէլինայի հետ իմ ամուսնութիւնս պարզ էր ու մեկին՝ ինչպէս մեր աղքատութիւնը:

—Ա՛խ, Սթավրաքի՛,— բացագանչեց խեղճ բարեկամս,— կեանքը ճանչնալու համար դուն կտրելիք դեռ երկար ճամբայ ունիս:

Ճիշդ մարգարէութիւն...

Սէլինա ժամանեց: Գեղեցիկ, սատանայական թուխ աչքերով աղջիկ մըն էր, խիտ վարսափունջով, մեծ, ամրակազմ, բազմեռանդ Հերմէս մը, բայց առեւտրականի հոգիով ու հաւու խելքով: Ան ա-ռաջին օրէն ահաբեկեց բոլորս: Շնորհակալութիւնները եղան կտրուկ եւ չոր: Զգուելի գտաւ մեր կեանքը եւ քիչ կը մնար, որ մօրը թշուա-ռութեան համար մեզ մեղադրէր: Բացայայտեց իր արհամարհանքը եւ վարձեց միայն իրեն համար տուն մը, օրական միայն քառորդ ժամ տեւող այցելութիւն մը շնորհելով մեզի, եւ Սրբ Ամրային յատկացնելով արհամարհելի գումար մը, որ իբրեւ փոխհատուցում տրամադրուեցաւ երկուքիս: Պճնազարդուած արտակարգ արդուզարդով ու թանկար-ժէք գոհարեղէններով՝ ան գիւղին նախանձոտ աչքերուն դիմաց ինքզինքին տուաւ ծախու ապրանքի մը տեսքը:

Օր մը, հարեւանուհի մը եկաւ եւ յայտնեց մեզի, որ Պէյրութէն ինքնաշարժով եկած գեղեցիկ Բասթաքուէր մը այցելած է Սէլինան: Սէլինա՜ն, խոստացեա՜լս, նշանա՜ծս:

—Ա՜հ, Պարպա՛ Եանգի, կեանքը որքա՜ն լեցուն է յուսախաբու-թիւններով,— բացագանչեցի, իյնալով իմ միակ անկեղծ բարեկամիս ուսերուն:

—Զէի՞ր գիտեր, Սթավրաքի՛...: Լա՛ւ: Նոր սորվէ: Մինչ այդ, ան *խպրիքդ*, փնտռէ եւ իմը, հաւաքենք մեր ունեցած-չունեցածը եւ մեկնինք: Աշխարհը կը շարունակէ գեղեցիկ ըլլալ:

Մեկնեցանք՝ արտասուքի մէջ ձգելով խեղճ Սրբ Ամրան: Եւ, յաջորդաբար երեք ամիս, մենք շրջեցանք Լիբանանի գեղատեսիլ վայրերը, զովանալով ականակիտ աղբիւրներէն եւ զովացնելով լիբանանցիները մեր յատիտենական *սալֆ*ով:

—Սալէ՞փ, սալէ՞փ: Ահաւասի՛կ սալէփկտիները...

—Այդպէս չէ՞, Սթավրաքի, աշխարհը կը շարունակէ գեղեցիկ ըլլալ...

—Ա՜հ, Պարպա Եանգի: Որքա՜ն իրաւունք ունիս դուն:

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Աշխարհը գեղեցի՞կ է...: Բայց ո՛չ, ատիկա խաբէութիւն է...

Ողջ գեղեցկութիւնը կու գայ մեր սիրտէն, այնքան ատեն, որ այդ սիրտը ուրախութեամբ լի է: Այն օրը, երբ այդ ուրախութիւնը կը ցնդի, աշխարհը այլեւս կը դառնայ գերեզման մը: Լիբանանի հողը եղաւ գերեզման մը իմ սրտիս եւ Պարպա Եանինին մարմինին համար:

Օր մը, Տլէպթայի մօտ, բիրտ եւ անսպասելի հարուած մը զայն զգետնեց գլխուն վրայ, որ զարնուեցաւ ժայռի մը եւ վիրաւորուեցաւ:

—Պարպա՜ Եանին, Պարպա՜ Եանին, ի՞նչ կ'ընես, հիւա՞նդ ես:

Ո՛չ, Պարպա Եանինին այլեւս ցաւ չունէր: Ցաւը մնաց ինծի:

Ատիկա եղաւ այնուհետեւ կեանքս կրծող որդ մը: Մնաց այս կորուսեալ բարեկամութեան կարօտախտը, որոնումի իղձը եւ, հակառակ ամէն բանի՝ սէրը. այս երեք զգացումները որոշիչ դեր մը խաղացին մէջս, որպէսզի քանի մը տարի ետք վերադառնամ իմ հայրենիքս, մօտենամ մարդկային էակի մը, սիրելու համար զայն այնպէս՝ ինչպէս կը սիրէի Գիրան եւ մայրս, ինչպէս կը սիրէի Պարպա Եանինին:

Բայց ատիկա եղաւ, ինչպէս կը յիշէք, Սթավրօ լը Ֆորէնի պատմութիւնը...

(«*Գիրա Գիրալինա*») ՓԱՆԱՅԻԹ ԻՍԹՐԱԹԻ

digitised by A.R.A.R.@

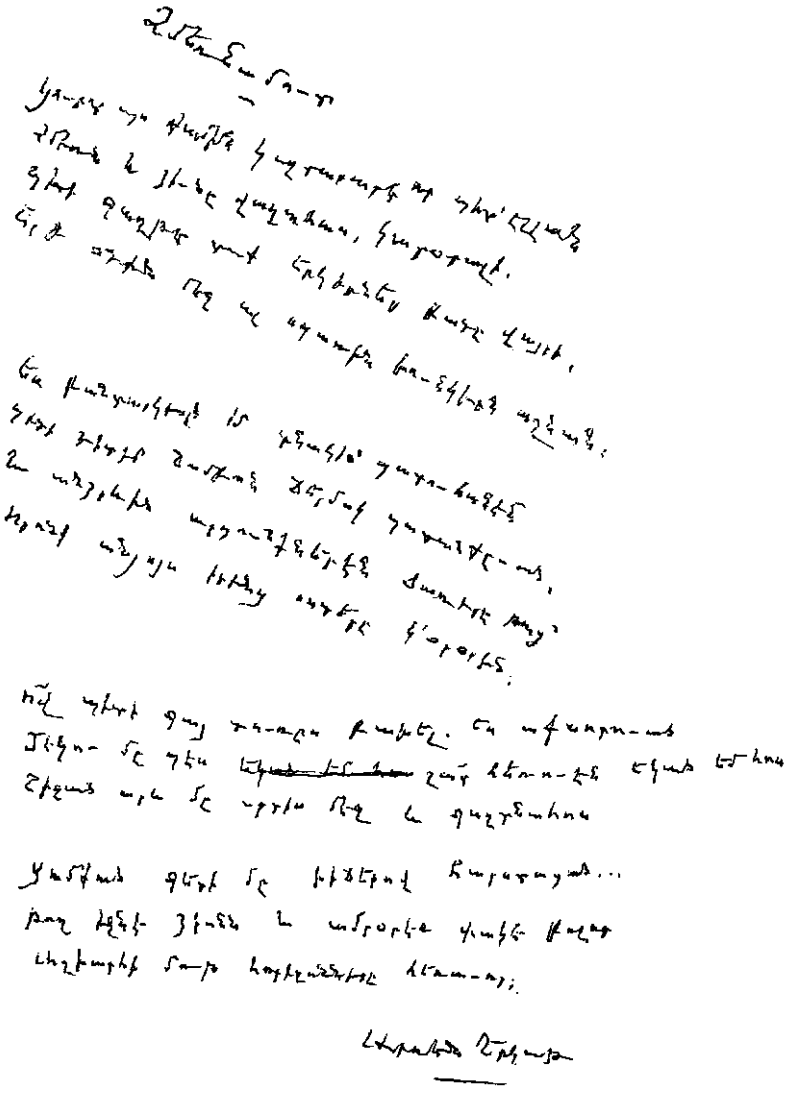

digitised by A.R.A.R.@

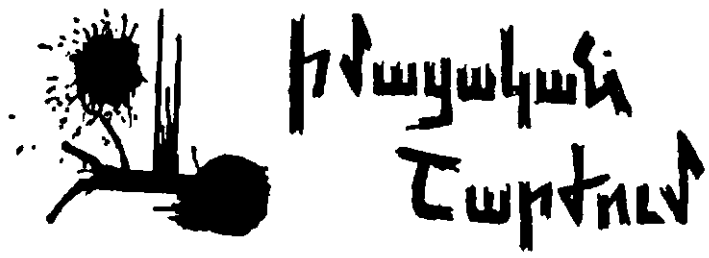

Ն. ՉԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

ՀԱՆՃԱՐԻՆ ԱՆԻՄԵԱԼ ՀՈՒՆՏԵՐԸ

Աշխարհի բոլոր ապրող էակները յառաջ եկած են սկզբնական զոյգէ մը- բջիջէ մը, որ զուտակն է Մայր Հողին։ Էակները բաժնուած են տեսակներու, բայց ոչ՝ դասակարգերու։

Իբր մարդկային էակ, միայն մեր արտաքին երեւոյթը մեզ կը զանազանէ միւս կենդանիներէն։ Մեր ճակատագիրը պիտի ըլլար ապրիլ անասուններու վոհմակներու պէս։ Սակայն այդ չէ եղած մեր բաժինը երկրագունդին վրայ, այլ՝ բացարձակ իշխանութիւն բոլոր արարածներուն վրայ, պարզապէս անոր համար, որ գտնուած են մարդիկ, որոնք, Պրոմեթէոսի պէս, յաժարակամ ընդունած են երկնային իմացականութեան հուրը։

Մարդկային ընդհանրութիւնը կրնանք բաժնել երկու դասակարգի։ Նախ անոնք՝ որոնք կ'ապրին անասուններու պէս, գործածելով իրենց ճղճիմ ուղեղները իրենց առօրեայ պէտքերուն գոհացման համար։ Ասոնց պիտի տանք մարդակերպ անունը, որովհետեւ միայն արտաքինով կը տարբերին անասուններէն եւ յառաջ եկած են նոյն բջիջէն։ Երկրորդ դասակարգը կազմուած է ընտրեալներէ։ Ասոնք, իրենց ծնած օրն իսկ, զգացած են իմացականութեան ձգողութիւնը։ Ասոնք են իսկական ադամորդիները։

Կը ցաւին ու կը խորհին։

digitised by A.R.A.R.@

Գիտակից իրենց մարդակերպ եղբայրներուն դառն ճակատագրին, կը ջանան փարատել զանոնք շրջապատող խաւարը եւ զանոնք առաջնորդել գէպի բարձունքներ, ուրկէ կը բխին լոյսի աղբիւրներ։

Մինչ առաջինները կը ջանան նիւթական հարստութիւն դիզելով գերադասել մտքի եւ լոյսի երկրպագուները, այդ վերջինները տեւաբար կը նային դէպի երկինք, աստղերուն մէջ որոնելով ուղի մը, որ մարդկութեան առջեւ պիտի բանայ պայծառ արշալոյսներ։

Ասոնք մարդկութեան փարոսներն են, հոգիի ծառաները, գիտութեան սպասարկուները, խմացականութեան քուրմերը, հանճարներ՝ փիլիսոփայ, բանաստեղծ, գիտնական, հերոս եւ սուրբ։

Առինքնուած գերադոյն ուժէ մը, կը փորձեն հակազդել ստորերկրեայ մութ ուժերու ճգողութեան, կը նային դէպի զենիթներու կատարը, աղջամղջային ոլորտներու մէջ փընտռելով անհետացած հոգիներու լուսաւոր հետքերը։

Որովհետեւ անոնք իբր նախահայր կը ճանչնան Կայէնը եւ Պրոմէթէոսը, իրենց ճակտին կը կրեն անէծքի սեւ խարանը, եւ իրենց կողին՝ Սադայէլ կոչուած անդղին բացած վէրքը։

Խորհրդաւոր ուժի մը ազդեցութեան տակ, կոյր խլուրդներու պէս կը փորձեն ծակել մարդկութիւնը շրջապատող խաւարի պատնէշը։ Ու երբ վերջապէս հասնին լոյսի աղբիւրին, անզգոյշ թիթեռնիկներու պէս կը մոխրանան անոր բոցին մէջ։

Իրենց ուսերուն վրայ կը կրեն խոէալի խաչը։ Կը տխրին մարդկային ողբերգութեան առջեւ, կ'ողբան անմեղ մանուկներու մահը, կոյսերու բռնաբարումը, աղջիկներու եւ կիներու ստրկացումը եւ վաճառքը։ Գերբնական երաժշտութիւնով օրօրներ կ'երգեն եւ սրտերը կը միխիթարեն քերթուածներու հեշտօրօր կշռոյթով։ Կ'արտադրեն պիտանին եւ հաճելին, կը ստեղծեն բարօրութիւն եւ ճոխութիւն։

Բուժելու համար հիւանդութիւնները, կը խուզարկեն նիւթի հոգին եւ բոյսերուն սիրտը։ Կը ստեղծեն էլեկտրականութիւնը, հեռախօսը, շարժապատկերը, ինքնաշարժը, օդանաւը, պատկերասփիւռը, համակարգիչը։

Կը դիմակալեն անյաղթահարելի դժուարութիւններ, կը յաղթահարեն հազարաւոր խոչընդոտներ, բայց չեն օգտուիր իրենց գիւտերուն բարիքներէն։ Կը ծաղրուին, կը վտարուին, կ'աքսորուին, կը բանտարկուին, կը չարչարուին, կը սպաննուին, որպէսզի միլիոնաւոր մարդակերպ երկոտանիներ յագուրդ տան իրենց բնազդներուն եւ ախորժակներուն։

digitised by A.R.A.R.@

Անոնք իրենց ուսերուն վրայ կը կրեն մարդկային արժանապատուութիւնը եւ կը բարձրանան դէպի անմատչելի կատարները։ Հակառակ վոհմակներու ոռնոցին, անոնք ճամբայ կը բանան տեւաբար բազմացող այս ստահակներուն, որոնք մարդ անունին տակ կը մսխեն ու կը կեղեքեն բնութեան հարստութիւնները։

*

* *

Միշտ նոյն ամբոխն է, որ կը շրջապատէ իրենց կառափնարանները, ուր իրենց կամքով կը վճարեն հանճարեղ ու սոսկալի միտք մը յղացած ըլլալու յանցանքը։ Նոյն ամբոխն է, որ զիրենք կը քարկոծէ եւ կը պոռայ. «Թո՛ղ իր արիւնը մեր եւ մեր զաւակներուն վրայ ըլլայ», եւ կը պարէ այն խարոյկներուն շուրջ, որուն մէջ կը մոխրանան անոնց գիրքերը եւ կեանքը։

Ու ողբերգութիւնը պիտի չարունակուի այսպէս։

Սրտագին բարեկամ մըն ալ չունին, որ զգուշացնէ զիրենք եւ լսել տայ իմաստութեան ձայնը։

—Ո՛վ հանճարներ, այլեւս վերջ մը դրէք այս վտանգաւոր եւ մահացու խաղին։ Մի՛ շարունակէք անձնասպան ըլլալ ձեր կարծեցեալ եղբայրներուն երջանկութեան համար։ Բացէ՛ք ձեր աչքերը եւ տեսէք, թէ որո՞նց համար կը զոհուիք։ Տեսէ՛ք այդ կեղծաւորները, որոնք ձեզ կը ծաղրեն ձեր արիւնով սնանելէ ետք, այդ միլիոնաւոր կապկազգիները, զորս կը կրթէք, որպէսզի ձեզ արհամարհեն։

«Ո՛վ մտքի սպասարկուներ, աշխարհը լքեցէ՛ք իր ճակատագրին, ձգեցէ՛ք որ անասունին զաւակները թաւալին դէպի անասնութեան անխուսափելի անդունդը։

«Որքա՜ն հեւատես էին հին օրերու այն բռնակալները, որոնք ձեզ կը դատապարտէին մոլեխինդ խմելու կամ հրկիզուելու խարոյկներու վրայ։

«Մարդկութիւնը յարատեւելու եւ դէպի երջանկութիւն դիմելու համար պէտք չունի ձեր յորդորներուն, որոնք կը խանդարեն վայելելու իր ախորժակը։ Ան պէտք չունի ձեր խրատներուն, որովհետեւ ան գիտէ երջանկութեան տարազը, — ուտել, խմել, քնանալ եւ զուգաւորուիլ գիշեր եւ ցերեկ, անվերջ եւ անդադար՝ իր պատկերով նոր մարդակերպեր աշխարհ բերելու համար։

«Ժամանակը մօտ է, ո՛վ խենթեր եւ անիծեալներ՝ խորհող, փիլիսոփայ, բանաստեղծ, գիտնական եւ արուեստագէտ, ե՞րբ պիտի արձակէք փրկարար աղաղակը ձեր դահիճներուն, որոնց համար զոհեցիք ձեր ուրախութիւնը եւ կեանքը։

digitised by A.R.A.R.@

«Սպաննեցէ՛ք մեզ։ Ազատեցէ՛ք մեզ իտէալի եւ պատրանքի կապանքներէն, զորս կը կրենք այն օրէն ի վեր, երբ իրաւ Ադամորդին՝ մեր նախահայր Կայէնը, Արարատի դագաթէն խլեց երկնային հուրը, որ փայլատակեց իր ուղեղին մէջ եւ անոր իմացականութեան առջեւ բացաւ անսահման հորիզոններ։

«Սպաննեցէ՛ք մեզ, որովհետեւ յանցաւոր ենք, որովհետեւ մոլորեցուցինք մարդ արարածները, զանոնք առաջնորդելով երկնամերձ ճանապարհներու վրայ, որոնց եզերքները կը բուսնին հետեւեալ թունաւոր ծաղիկները,— բարութիւն, եղբայրասիրութիւն, ճշմարտութիւն, իտէալ, իմաստութիւն»։

*
* *

Այսպէս պիտի պոռան բոլոր անոնք, որոնք դժբախտութիւնը ունեցած են ծնելու Միտք աստղին տակ, ա՛յն խենթերը, որոնք դարպասած են Իմացականութեան խրոխտ Դիցուհին եւ անոր աչքերուն փարոսներով ուզած են լուսաւորել իրենց ստորադաս եղբայրներուն խաւարամած ուղեղը։ Բայց ո՛չ մէկ ականջ պիտի լսէ անոնց աղաղակը եւ ո՛չ մէկ սիրտ պիտի գթայ անոնց տառապանքին։

Իրիկուններու յուսախաբութիւններէն եւ գիշերներու պատրանքներէն ազատելու համար, պիտի պազատին խուլ աստղերուն, պիտի դիմեն լուռ ժայռերուն ոտ վերջապէս պիտի գործեն գերագոյն սխալը, պիտի իյնան կնոջ բազուկներուն մէջ, անկէ յուսալով գերագոյն սփոփանքը։

Եւ կինը, որ իրենց կը սպասէ իր նենգութեան մէջ, անօթի սարդի մը պէս, զանոնք պիտի գրկէ հեշտութեան ոստայնին մէջ եւ իր ժպտուն դէմքը եւ արիւնագոյն շրթները մօտեցնելով, պիտի ծծէ անոնց հանճարը։

Որովհետեւ հանճարին պսակը անէծքն է, եւ անոր բաժինը՝ յուսախափութիւն, արհամարհանք եւ ծաղրանք։

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Ո՞Վ Է ՀԵՆՐԻ ՄԻԼԼԵՐԻ ՀԱՅ ԳՈՒՇԱԿԸ

Ամերիկացի հռչակաւոր վիպասան Հենրի Միլլըր (1891–1980) 1939ի վերջերը այցելութիւն մը կատարած է Յունաստան, առաջին անգամ հանդիպելով իր երիտասարդ բարեկամին՝ անգլիացի վիպասան Լորընս Տըռէլին (1912–1993): Մինչ այդ, երկու գրողները արդէն ծաւալուն նամակագրութիւն մը ունեցած էին, որ դեռ շուրջ քառասուն տարի ետ պիտի երկարէր, մինչեւ Միլլըրի մահը: Այդ նամակագրութիւնը երկու առիթներով հրատարակուած է (1963 եւ 1988) եւ արտակարգ շահեկանութիւն կը ներկայացնէ՝ թէ՛ գրականագէտներու եւ թէ, մա՛նաւանդ եւ առաջին հերթին, պարզ ընթերցողին համար, որ անոր ընդմէջէն կրնայ մերձենալ երկու «տարօրինակ», ինքնատիպ եւ չափազանց խռովիչ գրողներու ներաշխարհին:

Յունաստանէն վերադառնալէ ետք, Միլլըր գրած է *«Մարուսիի հսկան»* խորագրով ուղեգրութիւն մը, զոր որոշ քննադատներ իր լաւագոյն գործը կը նկատեն: Հոն կը տողանցեն բազմազան տիպարներ, որոնց շարքին՝ հայ գուշակ մը, որուն Միլլըր այցելութիւն մը կու տայ Աթէնքի հայկական թաղամասի իր համեստ տունը, Տըռէլի եւ յոյն բարեկամի մը՝ Ճորճ Քացիմպալիսի ընկերակցութեամբ: Մեծ Եղեռնէն ճողոպրած հայ գաղթականներու թշուառ կեանքին մասին ուժեղ տողեր գրելէ ետք, Միլլըր կ'անդրադառնայ իր սեփական կեանքին մասին կատարուած գուշակութեան:

*«Մարուսիի հսկայ»*ի մէջ, գուշակը Aram Hourabedian կը կոչուի: Այս մականունը, զոր կարելի է «Հուրապետեան» կարդալ, բաւական տարօրինակ կազմութիւն մը ունի, ինչ որ աղաւաղումի կարելիութիւն մը ենթադրել կու տայ: Ասկէ քառորդ դար առաջ, Միլլըրին նուիրուած կարճ գրութեան մը մէջ, որ ներածութիւնն էր յիշեալ էջերու թարգմանութեան (հայացում՝ Նուպար Զարխուտեանի), Նորայր Պարթեւեան կը գրէր «Հայրապետեա՞ն»[1]:

Կերպարին վաւերականութիւնը անտարակուսելի է, քանի որ 1940ի Մարտի (ըստ հրատարակիչ Իան Մաքնիվընի թուագրումին) նամակի մը մէջ, Տըռէլ կը գրէ Միլլըրին, ակնարկելով Քացիմպալիսին, թէ՝ *«Ան կանոնաւոր կերպով կը հանդիպի Արամին, եւ վերջերս սկսած է հոգեվերլուծողի մը երթալ, որուն արդիւնքը չեմ գիտեր»*[2]:

digitised by A.R.A.R.@

ՀԵՆՐԻ ՄԻԼԼԵՐ

Որոշ կողմնակի փաստեր այժմ թոյլ կու տան դրական կերպով պատասխանել վերոյիշեալ հարցականին:

1993ին, արժանթինահայ մտաւորական մը՝ Էտուարտօ Գարսագլեան, որ անձնօթ էր Միլլերի գիրքին գոյութեան, անձնական խօսակցութեան մը ընթացքին եւ բոլորովին դիպուածական կերպով մեզի յուշեց հանգուցեալ Արամ Հայրապետեանի անունը (մահացած՝ 1970ական թուականներու վերջերը), որ հայրն էր ՀԲԸՄի Պուէնոս Այրէսի մասնաճիւղի այժմու ատենապետ Վահրամ Հայրապետեանի: Ա. Հայրապետեան յայտնի էր կանխատեսումի իր անօրինակ ունակութեամբ: Ան Երկրորդ աշխարհամարտէն ետք Արժանթին գաղթած էր Աթէնքէն, ուր արդէն ծանօթ էր այդ յատկութեամբ, ինչ որ կը փաստարկէ, թէ ան եւ Միլլերի "Aram Hourabedian"ը նոյնական են:

digitised by A.R.A.R.@

Ա. Հայրապետեանի մասին պատմուող դրուագներէն է այն, որ առեղին Ցունաստանի իշխանուհի Սոֆիան սովոր էր այցելել հայ գուշակին, բոլորովին ծպտուած, որպէսզի անկատ անցնէր: Հայրապետեան յայտնած կ'ըլլայ իրեն, թէ ապագային թագուհի պիտի դառնար, բայց՝ ո՛չ՝ իր երկրին: Եւ իրօք, հետագային Սոֆիա ամուսնացաւ Սպանիոյ Խուան Գարլոս գահաժառանգ իշխանին հետ եւ, մենատէր Ֆրանսիսքօ Ֆրանքոյի մահէն ետք, 1975ին Սպանիոյ թագուհի դարձաւ:

Կը պատմուի նաեւ, թէ Հայրապետեան կը «տեսնէր», երբ մէկը իր եղած տեղը կու գար շատ աւելի առաջ, քան ենթական վայրը կոխած ըլլար: Բոլորս գիտենք, սակայն, թէ իրականութեան եւ երեւակայութեան գիծը շատ բարակ է եւ դիւրին անցնելիք...

Պուէնոս Այրէս ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1) Ն. *Պարթեւեան, Հենրի Միլլր*, «Բագին», *Օգոստոս* 1971, 10։

2) The Durrell-Miller Letters 1935-1980, edited by Ian S. MacNiven, London, 1989, E7 135.

digitised by A.R.A.R.@

Մ. Ս. ՔԵՐՈԲԵԱՆ

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԳԱՐՈՒԵՍՏԸ

Հինգերորդ դարուն, Մեսրոպ Մաշտոցի կողմէ հայկական գիրերու ստեղծումէն ետք, ծնունդ առին հայ ինքնուրոյն գրականութիւնը եւ թարգմանական արուեստը։ Առաջին նախադասութիւնը, որ թարգմանուեցաւ եւ գրուեցաւ հայերէն՝ հետեւեալն էր. «Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ», այսինքն՝ «ճանչցիր իմաստութիւնն ու խրատը, հասկցիր հանճարին խօսքը»։ Թարգմանական գործին ձեռնամուխ եղան Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսը, որոնք թարգմանեցին Աստուածաշունչը եւ ուրիշ գիրքեր։

Ցիրաւի, ո՞վ էր Մաշտոց։

Հայ եկեղեցին, որ մեր պետականութեան վերացման պատճառաւ կը մնար միակ համազգային կազմակերպութիւնը, դարեր շարունակ ամէն տարի կը նշէ «Սուրբ Թարգմանչաց» տօնը։

Ուրեմն, դարեր շարունակ Մաշտոցը գնահատուած է նախ եւ առաջ իբրեւ թարգմանիչ Սուրբ Գրոց։

Բանաստեղծ Պարոյր Սեւակ կը գրէր. «Մեզանից առաջ եւ մեզանից յետոյ, շատ ժողովուրդներ են ստեղծել իրենց գիրը եւ թարգմանել Աստուածաշունչը։ Եւ բոլոր ժողովուրդների կեանքում էլ ինչպէս սեփական այբուբենի, այնպէս էլ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը խկապէս որ եղել է նշանակալից իրադարձութիւն։

«Իսկ մե՞զ համար։

«Ուրիշ այբուբենի ստեղծողների հետ Մաշտոցին ամէնից շատ համեմատել են օտարները։ Ահա գերմանացի աշխարհահռչակ արեւելագէտ Մարկվարտը, որ հմուտ էր արեւելեան ու արեւմտեան բազմաթիւ մեռած ու կենդանի լեզուների եւ գիտակ նոյնքան այբուբենների։

«Եթէ նկատենք այն պարագաները, որոնց տակ Մաշտոց եւ Սահակ իրենց մտքի գործունէութեամբ եկեղեցական ու ժողովրդական ինքնագիտակցութեան զարթուցին հայ ազգը, եւ այս գործքին հետ համեմատութեան դնենք Դանայեան այն պարգեւը, զոր Պեպինոս Ֆրանկ՝ քաղաքական ու եկեղեցական ամէն միջոց լիապէս իր ձեռին ունենալով՝ նուիրեց գերման ժողովրդեան, այն ատեն, թէ՛ Պեպինոս եւ թէ իւր գինակիրը Վինֆրիդ, խեղճ թզուկներ կ'երեւան համեմատութեամբ մտքի այդ հսկաներուն։

digitised by A.R.A.R.@

«Այո՛, Մաշտոցն էր, որ փլատակուած մեր հաւատքի տեղ հաստատեց նոր հաւատ, հաւա՛տ, որ մեզ համար հագուստ չդարձաւ, այլ մէջքապնդող զօրի։ Հողմացրիւ արուած մեր հին մշակոյթի տեղ նա ակզբնաւորեց մի նոր մշակոյթ, որ պիտի դլուխ-գործոցներ տար համաշխարհային քաղաքակրթութեանը՝ Զուարթնոցի տեսքով ու Նարեկացու հոգով, Շիրակացու անզէն եւ Համբարձումեանի զինավառ աչքերով. Կոմիտասի ականջով, որ պիտի փոխանցուէր Խաչատրեանին. Թորոս Ռոսլինի մատներով, որ պիտի ժառանգէր Մարտիրոս Սարեանը. Սայեաթ-Նովայի բարբառով, որ պիտի լեզու դառնար Չարենցի բերանում. Անիով, որ պիտի վերածուէր Երեւանի...

«Այդ նա էր, որ մեր անգիր բանարուեստի փլատակների վրայ հիմնադրեց մեր դպրութիւնն ու քերթողութիւնը. Գողթան լուեցուած երգիչների տեղ հնչեցրեց մեր հոգեւոր մեղեդին. հեթանոսական անգիտութեան տեղ փոռեց գիտութեան հեքիաթական սփոռցը, որի վրայ, մեզ պիտի կերակուր տային մեր հոգեւոր մատակարարները՝ Խորենացուց ու Դաւիթ Անյաղթից մինչեւ Տաթեւացի ու Գօշ, մինչեւ Ալիշան ու Նալբանդեան, մինչեւ Աբեղեան ու Աճառեան, Օրբելիներ ու Ալիխանեաններ։

«Մաշտոցը, անտարակոյս, հանճարեղ լեզուաբան էր, անմրցակից հետախոյզ հնչիւնական այն բարդ համակարգի, որը երբեւիցէ ունեցած ըլլայ մեր լեզուն։ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը նաեւ մեծ երաժիշտ էր։ Հայկական միջնադարեան ձեռագիրներու մէջ պահպանուած է այսպիսի վկայութիւն մը.

«Նախ՝ Սուրբն Իսահակ եւ Սուրբն Մեսրոպ ասացին. զութն եղանակաւոր ձայնն եւ զերկու ձայն ստեղիս»։

Այս վկայութիւնը յայտնի է հայ երաժշտագիտութեան։

Նախ ըսենք, որ մեր նախնիք «եղանակաւոր ձայն» եւ «ձայն ստեղի» արտայայտութիւններուն տակ կը հասկնային հայկական երաժշտութեան հիմքը կազմող ձայնեղանակները։

Հին ատեն գրեթէ բոլոր ժողովուրդներն ալ ունեցեր են իրենց ձայնեղանակները։ Եւ բոլոր ժողովուրդներու մօտ ալ տարբեր ժամանակներուն առաջ եկած է ատոնց կարգաւորութեան կամ վերակարգաւորութեան անհրաժեշտութիւնը՝ նախ եւ առաջ երգ-երաժշտութեան ուսուցումը պատշաճ հիմքերու վրայ դնելու համար։ Եւ որովհետեւ անցեալին, երբ չկար նոթագրութեան որեւէ կատարելագործուած ձեւ եւ երբ կատարողները զանազան երգեր կը սորվէին, ստիպուած կ'ըլլային ապաւինիլ միայն ու միայն իրենց լսողութեան եւ յիշողութեան։ Ապագայ երգիչներու համար ձայնեղանակներու եւ ատոնց յատուկ մեղեդիական տիպական դարձուածքներու իւրացումը նո՛յնքան անհրաժեշտ էր, որքան երաժշտական գրաճանաչութիւնը մեր օրերու երաժիշտներու համար։

Վաղ միջնադարուն երգարուեստի զարգացման առաջին կեդրոններու՝

digitised by A.R.A.R.@

Մ. Ս. ՔԵՐՈԲԵԱՆ

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԳԱՐՈՒԵՍՏԸ

Հինգերորդ դարուն, Մեսրոպ Մաշտոցի կողմէ հայկական գիրերու ստեղծումէն ետք, ծնունդ առին հայ ինքնուրոյն գրականութիւնը եւ թարգմանական արուեստը։ Առաջին նախադասութիւնը, որ թարգմանուեցաւ եւ գրուեցաւ հայերէն՝ հետեւեալն էր. «Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ», այսինքն՝ «ճանչցիր իմաստութիւնն ու խրատը, հասկցիր հանճարին խօսքը»։ Թարգմանական գործին ձեռնամուխ եղան Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսը, որոնք թարգմանեցին Աստուածաշունչը եւ ուրիշ գիրքեր։

Ցիրաւի, ո՞վ էր Մաշտոց։

Հայ եկեղեցին, որ մեր պետականութեան վերացման պատճառաւ կը մնար միակ համազգային կազմակերպութիւնը, դարեր շարունակ ամէն տարի կը նչէ «Սուրբ Թարգմանչաց» տօնը։

Ուրեմն, դարեր շարունակ Մաշտոցը դնահատուած է նախ եւ առաջ իբրեւ թարգմանիչ Սուրբ գրոց։

Բանաստեղծ Պարոյր Սեւակ կը գրէր. «Մեզանից առաջ եւ մեզանից յետոյ, շատ ժողովուրդներ են ստեղծել իրենց գիրը եւ թարգմանել Աստուածաշունչը։ Եւ բոլոր ժողովուրդների կեանքում էլ ինչպէս տեսական այբուբենի, այնպէս էլ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը խլապէս որ եղել է նշանակալից իրադարձութիւն։

«Իսկ մե՞զ համար։

«Ուրիշ այբուբենի ստեղծողների հետ Մաշտոցին ամէնից շատ համեմատել են օտարները։ Ահա գերմանացի աշխարհահռչակ արեւելագէտ Մարկվարտը, որ հմուտ էր արեւելեան ու արեւմտեան բազմաթիւ մեռած ու կենդանի լեզուների եւ գիտակ նոյնքան այբուբենների։

«Եթէ նկատենք այն պարագաները, որոնց տակ Մաշտոց եւ Սահակ իրենց մտքի գործունէութեամբ եկեղեցական ու ժողովրդական ինքնագիտակցութեան զարթուցին հայ ազգը, եւ այս գործին հետ համեմատութեան դնենք Դանայեան այն պարդեւը, զոր Պեպինոս Ֆրանկ՝ քաղաքական ու եկեղեցական ամէն միջոց լիապէս իր ձեռին ունենալով՝ նուիրեց գերման ժողովրդեան, այն ատեն, թէ՝ Պեպինոս եւ թէ իւր զինակիրը Վինֆրիդ, խեղճ թզուկներ կ'երեւան համեմատութեամբ մտքի այդ հսկաներուն։

digitised by A.R.A.R.@

«Այո՛, Մաշտոցն էր, որ փլատակուած մեր հաւատքի տեղ հաստատեց նոր հաւատ, հաւա՛ռ, որ մեզ համար հազուստ չդարձաւ, այլ մէջքապնդող գօտի։ Հողմացրիւ արուած մեր հին մշակոյթի տեղ նա սկզբնաւորեց մի նոր մշակոյթ, որ պիտի գլուխ-գործոցներ տար համաշխարհային քաղաքակրթութեանը՝ Զուարթնոցի տեսքով ու Նարեկացու հոգով, Շիրակացու անգէն եւ Համբարձումեանի գինովառ աչքերով. կոմիտասի ականջով, որ պիտի փոխանցուէր Խաչատուրեանին. Թորոս Ռոսլինի մատներով, որ պիտի ժառանգէր Մարտիրոս Սարեանը. Սայեաթ-Նովայի բարբառով, որ պիտի լեզու դառնար Ջարենցի բերանում. Անիով, որ պիտի վերածուէր Երեւանի...

«Այդ նա էր, որ մեր անգիր բանաւորեսի փլատակների վրայ հիմնադրեց մեր դպրութիւնն ու քերթողութիւնը. Գողթան լուսցուած երգիչների տեղ հնչեցրեց մեր հոգեւոր մեղեդին. հեթանոսական անգիտութեան տեղ փուեց գիտութեան հեքիաթական սփռոցը, որի վրայ, մեզ պիտի կերակուր տային մեր հոգեւոր մատակարարները՝ Խորենացուց ու Դաւիթ Անյաղթից մինչեւ Տաթեւացի ու Գօշ, մինչեւ Ալիշան ու Նալբանդեան, մինչեւ Աբեղեան ու Աճառեան, Օրբելիներ ու Ալիխանեաններ։

«Մաշտոցը, անտարակոյս, հանճարեղ լեզուաբան էր, անմրցակից հետախոյզ հնչիւնական այն բարդ համակարգի, որը երբեւիցէ ունեցած ըլլայ մեր լեզուն։ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը նաեւ մեծ երաժիշտ էր։ Հայկական միջնադարեան ձեռագիրներու մէջ պահպանուած է այսպիսի վկայութիւն մը.

«Նախ՝ Սուրբն Իսահակ եւ Սուրբն Մեսրոպ ասացին. զուիթն եղանակաւոր ձայնան եւ զերկու ձայն ստեղիան։

Այս վկայութիւնը յայտնի է հայ երաժշտագիտութեան։

Նախ լաւնք, որ մեր նախնիք «եղանակաւոր ձայն» եւ «ձայն ստեղի» արտայայտութիւններուն տակ կը հասկնային հայկական երաժշտութեան հիմքը կազմող ձայնեղանակները։

Հին ատեն գրեթէ բոլոր ժողովուրդներն ալ ունեցեր են իրենց ձայնեղանակները։ Եւ բոլոր ժողովուրդներու մօտ ալ տարբեր ժամանակներուն առաջ եկած է ատոնց կարգաւորութեան կամ վերակարգաւորութեան անհրաժեշտութիւնը՝ նախ եւ առաջ երգ-երաժշտութեան ուսուցումը պատշաճ հիմքերու վրայ դնելու համար։ Եւ որովհետեւ անցեալին, երբ չկար նոթագրութեան որեւէ կատարելագործուած ձեւ եւ երբ կատարողները զանազան երգեր կը սորվէին, ստիպուած կ'ըլլային ապաւինիլ միայն ու միայն իրենց լսողութեան եւ յիշողութեան։ Ապագայ երգիչներու համար ձայնեղանակներու եւ ատոնց յատուկ մեղեդիական տիպական դարձուածքներու իւրացումը նո՛յնքան անհրաժեշտ էր, որքան երաժշտական գրաճանաչութիւնը մեր օրերու երաժշտներու համար։

Վաղ միջնադարուն երգարուեստի զարգացման առաջին կեդրոններու՝

digitised by A.R.A.R.@

վանքերու եւ անոնց կից դպրոցներու հաստատմամբ, տարբեր ժողովուրդներու մօտ սկիզբ կ'առնէ ձայնեղանակներու նոր կարգաւորութեան անհրաժեշտութիւն։ Մ'նաւանդ, ինչպէս գիտենք, այդ դպրոցներու մէջ ապագայ երգիչներու դաստիարակութիւնը կը սկսէր մանուկ հասակէն, կ'ընդհատուէր տղոց արբունքի շրջանին եւ կը շարունակուէր հետագային։ Բուն երգեցողութեան ուսուցումը այնքան դժուար էր եւ երկար ժամանակի կարօտ, որ աշակերտները ի վիճակի չէին երգ կատարելու արուեստը իւրացնելու մինչեւ տղայական ձայնին բեկման շրջանը։ Մինչ այդ անոնց կատարած վարժութիւններու նպատակն էր՝ գործնականին մէջ իւրացնել մեղեդիական դարձուածքներէն գլխաւորագոյնը։ Ուստի՝ մանուկներու երաժշտական դաստիարակութեան այս գործը յուսալի հիմքերու վրայ դնելու համար եւս բնականօրէն կը ծագէր ձայն եղանակներու կարգաւորութեան անհրաժեշտութիւնը։ Բոլորովին պատահական չէ, օրինակ, այն՝ որ Գրիգորիս Ա. պապը ինքը զբաղեցաւ ձայնեղանակներու կարգաւորութեան հարցով, երբ մտածեց հիմնադրել ու հիմնադրեց երգ-երաժշտութեան նոր դպրոցներ Հռոմի մէջ։

Դեռեւս Մեսրոպ Մաշտոցէն ալ առաջ, Հայաստանի մէջ կային վանքեր ու վանքերուն կից դպրոցներ, ուր երգ երաժշտութիւնը կը դասաւանդուէր որպէս պարտադիր կարեւորագոյն առարկայ յունարէնով կամ ասորերէնով։ Գիրերու գիւտէն յետոյ, Մեսրոպի օրով եւ իր ձեռքով Հայաստանի մէջ կը բացուին առաջին հայկական դպրոցները, հիներն ալ հիմնովին կը վերակառուցուին։ Այդ նոր հիմքերու՝ մեսրոպեան հայերէնի գրաճանաչութեան եւ իմացութեան վրայ։ Բնականաբար՝ նոր հիմքերու վրայ կը դրուի նաեւ երգ-երաժշտութեան դասաւանդումը, որ կը վերածուի հայ երգի ուսուցման։ Եւ իրօք, այս շրջանէն ալ կը սկսի հայկական երգարուեստի բուռն զարգացումը։ Այս պայմաններուն մէջ եւ գիրերու գիւտէն անմիջապէս ետք, անխուսափելիօրէն յառաջ պիտի գար հայ երաժշտութեան ձայնեղանակներու կարգաւորման անհրաժեշտութիւնը։ Եւ, եթէ այդ գործին ձեռնամուխ եղած են Ե.դ դարու մեր ամենամեծ լուսաւորիչները՝ ժամանակի ամենազարգացած եւ հետեւաբար երաժշտութեան տեսութեան ալ քաջահմուտ մարդիկ՝ Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը, ապա ասիկա աւելի քան օրինաչափ է ու հասկնալի։ Ս. Մեսրոպն ալ սակայն, ի տարբերութիւն Ս. Սահակի՝ եղեր է հայ երաժշտութեան կարգաւորուած ձայնեղանակներու առաջին ուսուցանողը, որովհետեւ հայկական առաջին դպրոցի սաներու երգ-երաժշտութեամբ զբաղուող առաջին ուսուցիչն է եղած։ Մ. Խորենացիի հաւաստի վկայութեամբ «Մեսրոպը հայկական առաջին դպրոցներու մէջ ուսուցաներ է ոչ այլ ոքի, եթէ ոչ իր կողմէ ընտրուած «ուշեղ» (այսինքն՝ ուժեղ յիշողութիւն ունեցող), «քաջաուն» (ուշիմ, խելացի, ան՝ քաջասողն, այսինքն՝ լաւ երգողը), «փափկաձայն» (քաղցր ձայն ունեցող) եւ «երկարոգի» (երկար շունչ

digitised by A.R.A.R.@

ունեցող, այն է՝ երգելու ընդունակ տղաներու»։

«Հրամանաւ Վռամշապհոյ եւ Մեծին Սահակայ՝ ժողովեալ մանկունս ընտրեալս, ուշեղս եւ քաջասունս. փափկաձայնս եւ երկարոգիս, եւ դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս եւ ուսոյց...»։

Ակսպիտով Մաշտոցը եղած է հայկական առաջին դպրոցներու հայ երաժշտութեան ձայնեղանակներու առաջին ուսուցանողը։ Արդ, եթէ Մաշտոցը հայկական դպրոցներ կը բանար Հայաստանի տարբեր գաւառներուն մէջ, ինչպէս կը վկայեն մեր պատմիչները, ապա պարզ է, որ այդ դպրոցներու աշակերտներուն ան կը սորվեցընէր մեսրոպեան հայերէնի ո՛չ միայն դրաճանաչութիւնը, այլեւ՝ արտասանութիւնը։ Իսկ այդ ընելով՝ ան ամրակուռ հիմքեր կը դընէր նաեւ հայկական երգային արուեստի զարգացման համար երկրի մը մէջ, ուր լիովին գիտակցուած էր «լաւ արտասանուած խօսքը կիսով չափ երգուած է» տարրական ճշմարտութիւնը։ Երաժշտագէտ Ն. Թահմիզեանի խօսքերով՝ «Գեղարուեստական երգեցողութեան մէջ գրական ճիշդ ու յստակ արտասանութիւնը ապահովելու համար, նախապատրաստական շրջանի վոկալ վարժութիւններէ ժամանակ անհրաժեշտ է լինում գործ ածել ձայնաւորների եւ բաղաձայնների ընդգծուած խորացրած, եթէ կարելի է այսպէս ասել իր գերադրական աստիճանին հասցրած արտաբերումը։ Մեսրոպ Մաշտոցը որպէս հայոց գրական նոր լեզուի արտասանութեան լաւագոյն գիտակը, օժտուած էր նախ եւ առաջ երաժշտական նուրբ լսողութեամբ (իրապէս յստակ զանազանելու համար հայերէնի բազմերանգ բոլոր հնչիւնները, այդ թւում եւ մեր «եռաստիճան» բաղաձայնները), ապա եւ, եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ ձայնարտաբերման ներքին մկանային սուր զգացողութեամբ (գիտակցելու եւ ըմբռնելու համար նոյն հնչիւնների նաեւ արտաբերութեան տեղերն ու եղանակները), էլ չը-խօսելով նրա գիտական բացառիկ հմտութեան եւ վերլուծող լուսաւոր մտքի մասին։ Մեսրոպը նոյնիսկ ստիպուած էր դպրոցականների երգ արտասանութեան գործով լրջօրէն զբաղուիլ իր պաշտօնի իսկ բերումով, որպէս հայ երաժշտութեան ձայնեղանակների առաջին ուսուցանողը, քանի որ այդ ձայնեղանակները երգում էին ոչ այլ կերպ, եթէ ոչ գրական խօսքի զուգորդութեամբ։ Եւ որ նա այս խնդիրը գլուխ կը բերէր, իր ժամանակի չափանիշով կատարելապէս, դրա մասին են վկայում նրա բացառիկ ձիրքն ու խոր գիտելիքները եւ մանաւանդ հայ մանուկների դաստիարակութեան գործին նուիրուելու բարձր ձգտումը։ Պիտի յատուկ ընդգծել, որ ձայնեղանակների կատարմամբ աշակերտներին հայերէնի ճիշտ արտասանութիւնը իւրացնել տալով՝ Մաշտոցը ե՛ւ գրական հայերէնով երգելու հիմքերն էր դնում, ե՛ւ միեւնոյն ժամանակ արձագանգում վաղ միջնադարի համար երգեցողութեան նոր արուեստի ամենահիմնական պահանջին։ Այսինքն, առաջին հերթին մոնոդիկ երգի ձեւագոյացման մէջ գրական խօսքին յատկացնել գերակշռող

digitised by A.R.A.R.@

դերը, ապա եւ երգի կատարումը խարսխել այդ խօսքի առաւել ճիշդ ու յստակ արտասանութեան վրայ»։

Երգը, ինչպէս յայտնի է, մեղեդիի եւ խօսքի միասնութիւնն է։ Անցեալին, յատկապէս երգարուեստի ներկայացուցիչները, որոնք կը յօրինէին երգերու թ՛ւ խօսքերը, թ՛ւ մեղեդին, յատուկ ուշադրութիւն կը դարձնէին այդ երկու բաղադրիչներու սերտ կապին, սակայն խօսքը դիտելով որպէս մոնոդիայի ձեւագոյացման հիմքը։ Վաղ միջնադարուն, ինչպէս այլուր, այնպէս ալ Հայաստանի մէջ, երգը կը համարուէր մեղեդիի միջոցով երկարաձգուած, այն է՝ ժամանակի մէջ ընդարձակուած խօսք։ Մոնոդիայի մէջ խօսքի գերակշռութիւնը կ՛անդրադառնայ մեղեդիի շատ կողմերուն եւ առաջին հերթին անոր կշռութային կողմին վրայ։ Երգահանները կ՛աշխատէին այնպէս ընել, որ մեղեդիին մէջ յատակօրէն արտայայտուին ոտանաւորի չափն ու կշռոյթը, բանաստեղծութեան տուներու կառուցուածքը, գրական նախադասութեան քերականական շեշտերը եւ անգամ կէտադրութիւնը։ Այս պարագան զգալիօրէն անդրադարձեր է նաեւ երաժշտական կշռոյթի հին հայկական տեսութեան վրայ, ուր կ՛ընդհանրացուէին ոչ այնքան բուն երաժշտական չափն ու կշռոյթի հետ կապուած երեւոյթները, որքան գրական եւ մասնաւորապէս բանաստեղծական ու ճարտասանական խօսքի կազմութեան օրինաչափութիւնները։

Վաղ միջնադարեան մեր լուսաւորիչներուն համար հիմնական խնդիրը՝ երգի միջոցով գրական խօսքը, անոր իմաստը հասցնելն էր ունկնդիրներու լայն խաւերու գիտակցութեան։ Այդ նպատակին հասնելու համար, երգիչներէն կը պահանջուէր յստակ արտասանութիւն, ներգործող առոգանութիւն։ Երբեք ալ պատահական չէ այս տեսակէտէն, որ վաղ միջնադարէն սկսեալ մեզ մօտ կը ծաղկին ճարտասանութիւնն ու քերականական արուեստը՝ բացառիկ նշանակութիւն տալով «վերծանութեան», այսինքն՝ գեղարուեստական ընթերցանութեան արուեստին եւ, մա՛նաւանդ՝ առոգանութեան։ Ամէնուր կը տարածուէր «երգելով ասել», «ոգելով կարդալ» հասկացութիւնները, եւ լայնօրէն կը կիրարկուէին երգեցողութեան այնպիսի ձեւեր, ինչպիսիք են՝ «սաղմոսասացութիւնն ու թուերգութիւնը»։

Հայկական միջնադարեան ձեռագիրներու մէջ կը հանդիպինք ուրիշ արժէքաւոր վկայութեան մը, երբ կը կարդանք դարձեալ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի մասին. «Որք զծորանս հոգւոյն արբին, եւ ընդ ժամանակս, ժամանակս երգեցին զեղանակաւոր երգս շարականաց... (Նախ Սուրբ Իսահակ զՂազարուն եւ զկարգն Աւագ Շաբթուն։ Եւ Սուրբն Մեսրոպ՝ զկարգն Ապաշխարութեան»։ Այս շարականները ստեղծուած են 5-14 դարերու ընթացքին։ «Սկզբում, 5-8րդ դարերում, երբ յատուկ էին (մոնոդիաներին) խօսքի եւ երաժշտութեան մեզ արդէն յայտնի կապերը, շարականների մեղեդիների պահպանման յուսալի միջոց էր համարւում նրանց խօսքերի գրաւոր

digitised by A.R.A.R.@

հաստատագրումը։ Բայց, երբ այդ մեղեդիները հետզհետէ աւելի ինքնուրոյնութիւն ձեռք բերեցին, հարկ եղաւ գործածել շարականների բուն մեղեդիներն էլ գրանցելու մի միջոց։ 8-9րդ դարերում առաջացաւ եւ հետագայում զգալի զարգացում ապրեց հայկական խազային գրութեան արուեստը, իր գործը կատարելով ընդհուպ մինչեւ 18րդ դարը» (Կ. Կոստանեանց)։

Պատմական նիւթերէն յայտնի դարձաւ, որ Շարակնոցը 6-7րդ դարերէն սկսեալ խմբագրուած է քանի մը անգամ, իսկ նախավերջին անգամ հիմնովին՝ Ներսէս Շնորհալիի ձեռքով, 12րդ դարուն։ Կ. Կոստանեանցը, խօսելով Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի հնագոյն շարականներու մասին՝ կը հաստատէ. «Շարականների խրայատակութիւնները յանգում են ձեւի ապշեցուցիչ պարզութեան, բովանդակութեան խտակութեան, կերպարների ինքնատիպութեան ու տրամադրութեան հանդիսաւորութեան»։

Հնագոյն շարականներու առաւել բազմակողմանի վերլուծութիւնը, սակայն, կը կատարէ Մ. Աբեղեանը (1912ին «Արարատի էջերուն ապագրուած «Շարականների մասին» յօդուածաշարքին մէջ)։ Ան ցոյց կու տայ օրինակներով, որ «Հնագոյն շարականների տարբեր յատկանիշներն են ձեւի պարզութիւնը, արտայայտութիւնների բնականութիւնը, ինչպէս նաեւ Սաղմոսներից վերցրած տողերի առկայութիւնը, պաշտամունքային գրքերի «մեկնութիւններից» եկող ազդեցութիւնները։ Մ. Աբեղեանի բերած օրինակներուն մէջ կան նաեւ «ապաշխարութեան կարգի» շարականներ։ Մ. Աբեղեանը եւ իր «Շարականների մասին» յօդուածաշարքին մէջ, եւ «Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն» գործին բազմիցս շեշտած է, որ ապաշխարութեան շարականները յօրինած է Ս. Մեսրոպը։

Այնուհետեւ, ինչպէս յայտնի է, կոմիտասը երկար ուսումնասիրելով հայ երաժշտութեան յուշարձանները, եկած է այն համոզման, որ «Շարականների մեղեդիները մեզ հասել են համեմատաբար անփոփոխ կերպով, եւ որ Շարակնոցներում, եթէ այս կամ այն երգը վերագրուում է որեւէ յայտնի հեղինակի, ապա դա ցոյց է տալիս առնուազն տուեալ երգի յօրինման ժամանակը»։ Նշանաւոր երաժշտագէտ Բ. Քուչարեանը, յատուկ զբաղելով հայկական երաժշտական յուշարձաններու «տարիքը» որոշելու հարցով, շարականներու մեղեդիներու մասին խօսելով կ'ընդգծէ, որ «Պահպանուած են ահագին քանակութեամբ երգեր, որոնք իրենց ոճային տուեալներով պատկանում են յատկապէս վաղ միջնադարին, ուր շարականների եղանակները համեմատաբար փոքր ծաւալի են եւ զարգացնում են երաժշտական մէկ նիւթի հիման վրայ։ Առաւել հին երգերը ունեն ասերգային բնոյթ եւ դրանով իսկ մօտիկ են սաղմոսներին։ Նրանցում իրագործուած են խօսքի եւ եղանակի զուգորդման ամենապարզ ձեւերը»։

Ինչ կը վերաբերի Ս. Մեսրոպի ապաշխարութեան երգերու մեղեդիներուն, ապա անոնք կը կազմեն վաղ միջնադարեան շարական-

digitised by A.R.A.R.@

ներու երաժշտութեան տառացիօրէն առաջին շերտերէն մէկը։ Կը նշանակէ ապաշխարութեան շարականներու էական մասը իրօք յօրինուած է հայկական երգարուեստի զարգացման սկզբնական շրջանին՝ Ե-դ դարուն, եւ կը պատկանի Մեսրոպ Մաշտոցի գրիչին։ Մեսրոպ Մաշտոցի յօրինած երգերը եղեր են մեր երգարուեստի առաջին դասական նմոյշներէն եւ անոնց մէջ պէտք է տեսնել անցեալի հայկական երաժշտութեան զարգացման մէջ այդ երգերու խաղացած դերի պատմական խոշոր նշանակութիւնը։ Վերջապէս, Ս. Մեսրոպի երգերը մեզի համար ունին ո՛չ միայն պատմական նշանակութիւն, այլեւ իրենց բովանդակութեամբ անոնք այսօր ալ կ՚առընչուին հայապահպանման վսեմ գաղափարին։

Արդ, անգնահատելի է հայ երաժշտութեան իր մատուցած խոշոր ծառայութիւնը. գրական լեզու ստեղծելով, Մաշտոցը հայկական ազգային երգարուեստի հիմքը գրաւ, քանի որ դասական երգարուեստի ծագումն իսկ անհնարին է գրական լեզուէ զուրկ ժողովուրդի մը կեանքին մէջ։ Այբուբենը երգելու խօսքերը գրի առնելու հնարաւորութիւն ստեղծեց, իսկ գրաւոր խօսքի միջոցով կը յարատեւէ երգի մեղեդին, անոր ծաւալն ու կառուցուածքը, կշռոյթը եւ նոյնիսկ ելեւէջային հիմնական տարրերը։ Հայաստանի մէջ գիրերու գիւտով եւ ազգային դպրոցներու հիմնադրումով նշանաւորուեր է ո՛չ միայն հայկական երգարուեստի, այլեւ բնականաբար երգչային ձայնի մշակման եւ հայ երգի ուսուցման մեծ արուեստի ծագումն ու անոր հետագայ զարգացման սկիզբը։ Եւ ինչպէ՞ս չծագէր այդ արուեստը, երբ Հայաստանում դեռեւս Ե-դ դարում երգիչների առաջ դրուում է այնպիսի մի պահանջ, ինչպիսին է արտասանութեան ճշտութիւնն ու յստակութիւնը։ Միջնադարեան խազագրութեան սիստեմով ընդգրկուած են եղել մի ամբողջ շարք խազանշաններ եւ տառ խազեր, որոնց անուններն իսկ վկայում են, թէ ժամանակին նրանք մեղեդիական տարբեր ծաւալի դարձուածքների կատարման կերպը թելադրող ցուցմունքների նշանակութիւն են ունեցել, ինչպէս «զարկ», «դիր», «սրէ», «յետ ձգէ», «քաշ», «ոյժ», «խաղ», եւայլն» (Ն. Թահմիզեան)։

Բաւական է ըսել, թէ Հայաստանի մէջ կատարուած մատենադարանի շարք մը ձեռագիրներու ուշադիր քննութիւնը ցոյց կուտայ, որ միջին դարերուն, ինչպէս Մայր Հայաստանի, այնպէս ալ Կիլիկիոյ նշանաւոր դպրոցներու մէջ պաշտօնավարեր են «երաժշտապետներ», որոնք հմուտ ըլլալով հայ երաժշտութեան տեսութեան եւ գործնականին, կը դասախօսէին խմբերգողներու ու մենակատարներու ապագայ սերունդը ու կը ղեկավարէին ամէնօրեայ երգեցողութիւնը։ Արդ, այդ երաժշտապետներէն ամէն մէկը, յենելով հայ երգի ուսուցման անցեալէն եկող աւանդութիւններու վրայ, իր ուժերուն ներած չափով կը զարգացնէր։ «Բայց որտեղի՞ց էին գալիս, ի վերջոյ, այդ աւանդութիւնները, ո՞րն էր նրանց ծագման սկզբնա-

digitised by A.R.A.R.@

դարը։ Պարզ է, որ դրանք գալիս էին Եղիշ դարի հայկական առաջին դպրոցներից եւ, մասնաւորապէս այդ դպրոցների երգ-երաժշտութեան առաջին ուսուցիչ՝ Մեսրոպ Մաշտոցից» (Կոմիտաս)։ Այո՛, Մաշտոցը մեծ լեզուաբան էր եւ երաժիշտ։ Առանց այդ յատկութիւններուն ան չէր կրնար ստեղծել մեր Այբուբենն այնպէս, որ աշխարհի մեծագոյն լեզուաբաններէն մէկը՝ Ֆրանսացի Մեյէն, աւելի քան 1500 տարի յետոյ գրեր է. «Հայկական Այբուբենի համակարգը գլուխ-գործոց է։ Հայկական հնչումը ճայնագրուեր է մի իւրայատուկ նշանով, եւ այդ համակարգը այնքան լաւ է հիմնուեր, որ հայոց ազգին հայթայթեց հնչումի վերջնական մի արտայայտութիւն, որը մինչեւ հիմա իրեն պահեց առանց որեւէ փոփոխութիւն կրելու, առանց բարեփոխութեան կարիք զգալու, որովհետեւ հէնց սկիզբէն կատարեալ էր ան»։

Եւ, վերջապէս, շնորհիւ Մեսրոպ Մաշտոցի, յունարէնէ եւ ասորերէնէ կատարուած հայերէն բազմաթիւ թարգմանութիւններ կորուսեալ փրկեցին շատ մը յոյն եւ ասորի պատմիչներու, փիլիսոփաներու ու բնագէտներու այնպիսի աշխատութիւններ, որոնց բնագիրները չեն պահպանուեր իրենց լեզուներով, եւ միայն հայերէն թարգմանութիւններով են հասեր մեզի ու դարձեր քաղաքակիրթ աշխարհի սեփականութիւնը։

Հայ ժողովուրդը ամէն տարի երախտագիտութեամբ ու հպարտութեամբ կը տօնէ իր ամենամեծ զուարճն ծնունդը, որն անմահ է, քանի տակաւին մեր մանուկներու անարատ բերանէն կը հնչէ մեր ազգային մեծագոյն երգը՝ «Այբ-բեն-գիմը»։

digitised by A.R.A.R.@

ՆՇՄԱՐՆԵՐ

«ԽՄԲԱԳԻՐՆԵՐՍ ԵՆ ԱՐԵԼ»...

Ստալինեան համայնավարութեան օրոք եւ Ստալինի ժառանգորդներուն մականին տակ ապրած մարդոց կենսագրականը երբեք լրիւ չէ հասած ընթերցողին եւ, ըստ երեւոյթին, հեռաւոր սերունդները հազիւ թէ կարենան ամբողջական տուեալներ ունենալ անոնց մասին։ Ուեւէ մէկուն դիմաց, մարդոց միշտ կը տրուի բան մը աւելցնելու կամ պակսեցնելու անհահ պատեհութիւնը, որովհետեւ աշխարհի այդ մասին մէջ ապրողներուն երբեք չտրուեցաւ ապրիլ սեփական խառնուածքով, սեփական ապրումներու եւ մտածումներու միջավայրին մէջ։ Ընդհակառակն, տիրապետող սակաւապետութիւնը Պրոկրուսեան իր կարմիր մահիճներուն դաժան կանոնին ենթարկեց բոլորը։

Անխտիր։

Առանց գանազանութիւն դնելու մեծին ու պզտիկին միջեւ, վաստակաւորին ու շարքայինին, կուսակիցին թէ անկուսակցականին միջեւ, անոնց բերանը դրաւ խօսքեր, զորս չէին արտասանած անոնք, ու գրութեանց մէջ մուծուեցան գաղափարներ, որոնք քաղուած էին կարմիր օրինագիրքերէն։

Ընթերցողին քաջածանօթ է այդ ողբերգական կացութիւնը յանգի-չափի տակ առած Խաչիկ Դաշտենցի մէկ վիշտը.

Եթէ որոշ տեղերում — Այդ էլ ես չեմ մեղաւոր,
Մի քիչ տաք ճարպ է ծորել, — Խմբագիրներս են արել...

Աւետիք Իսահակեան զերծ չմնաց ճարպային այս դժբախտութենէն ու «Արեգնացեալ կացինոյին տակ ստիպուեցաւ անձամբ իր տողերուն մէջ կաթեցնել ստալինեան անյարիր բաներ, իսկ նոյն պայմաններուն մէջ աշխուժացած «Աղտոտ ձեռքերդը քիչ պղծութիւններ չսարքեցին իր էջերուն երկայնքին, որոնց մէկ մասը, երեւի, հանդուրժած է, իսկ միւս մասը քաղաքացիական քաջութեամբ մերժած է ընդունիլ, ինչպէս կը հաստատէ Վարագ Առաքելեանի հետեւեալ վկայութիւնը.

«Ցօնուում էր Վարպետի 75ամեայ յոբելեանը. հանդէսը սկսուելուց որոշ ժամանակ առաջ խնդրում են Վարպետի գրաւոր խօսքը, որպէսզի նախապէս ծանօթանան, թէ ինչ է գրել Վարպետը։ Կարդացողները նկատում են, որ Վարպետը դաշնակցութեան հասցէին ոչ մի բացասական բան չի գրել։ Իրենք աւելացնում են իրենց ցանկացած ձեւով ու չափով հայհոյութեան ափեղցփեղութիւններ եւ խօսքը վերադարձնում են Վարպետին։ Վարպետը կասկածում է դաւադրութեան մասին. նայում է իր վերջին խօսքը եւ տեսնելով նենգ ու չարամիտ գեղծումը, ասում է.

«–Սոֆիկ, վեր կաց գնանք, սա մեր տեղը չէ, այս սրիկաները կամենում են, որ ես իմ անցեալի վրայ ես թքնեմ։

digitised by A.R.A.R.@

«Դաւադիրները գլուխները կորցնում են, Վարպետը հեռանում է դեռեւս չսկսուած հանդէսից, երբ ժողովուրդը անհամբեր սպասում է իր սիրած բանաստեղծին տեսնելու եւ ծափահարելու։ Խնդրում են, աղաչում են, մեղքը ձգում են դահիճ Հրաչեայ Գրիգորեանի վրայ, որը նման գրութիւններ կեղծելու գլխաւոր վարպետ է եղել։ Կոստան Զարեանը նոյնպէս իր վէպի «մաքրաջրման» մեղքը նրա վրայ էր գցում։ Վարպետին մի կերպ բերում, բեմ են հանում եւ կեղծիքը ջնջուած խօսքը տալիս են ձեռքը»։

Աւետիք Իսահակեանի եղբօրորդին, Աբաս Իսահակեան, որ ամբողջ երեսուն տարի ճաշակեց կարմիր բանտերու եւ աքսորավայրերու դաժանութիւնները, իր մայրամուտին նուիրուեցաւ հօրեղբօր անձին ու գործին ուսումնասիրութեան եւ յաջողեցաւ բաւական անտիպ նորութիւններ հաղորդել ընթերցողին։

Այդ տեղեկութիւններէն մէկը, Երեւանի «Գրական թերթ»էն արտագրուելով երեւցաւ Գահիրէի «Ցուսաբեր» օրաթերթին մէջ, «Կրճատուած հատուածներ Աւ. Իսահակեանի յուշերից» խորագրին տակ (19 Դեկտեմբեր 1966)։

Աբաս Իսահակեան կը պատմէ, որ 1937ին, Սեւանի մէջ, Պերճ Պռոշեանի մասին իր գրած 17 էջնոց յուշերը Աւետիք Իսահակեան կը յանձնէ տպագրութեան։ Խմբագիրը, կ'ըսէ Աբաս Իսահակեան, «աւելորդ գլխացաւանքից» հեռու մնալու համար դիմել է կրճատումների ու ջնջումների»։

Յօդուածագիրը կը մատնանշէ ջնջուած հատուածները ու կ'եզրակացնէ.

«Բայց ցաւօք սրտի, մինչեւ օրս Պռոշեանի մասին այդ յուշերը հրամցուում են ընթերցողին աւերուած խմբագրութեամբ։

«Ցուշերի կրճատ հրապարակումից գրեթէ տարի եւ կէս անց, Իսահակեանին բարեբախտաբար յաջողւում է ձեռք բերել բնագիրը, որի վերջում աւելացնում է. *«Այս յուշերիս մէջ եղած կրճատումները եւ ջնջումները ես չեմ արել, այլ՝ խմբագրողը»։*

Հայրենի ժողովուրդը քաջածանօթ է այս տիպարին։

Սփիւռքը՝ մասամբ։

Քանի մը գործօններու խառցումն է ան, այդպէս եղաւ, կարմիր բռնակալութեան օրօք խմբագրատուներու եւ հրատարակչատուներու մէջ պաշտօնի կոչուած ահաբեկ մտաւորականներու շարքը, առաջի հերթին գրողը ինքը, ապա՝ ներքին խմբագիրը, ասոնց ձեռագիրները հոտուրտացող դժպհին յետոյ, յանկարծ անկիւնէ մը յայտնուող անորոշ մէկալը, ստորադասին վրայ յոխորտացող վերադաս ծառայամիտը, ուղղափառ ընթերցողը ի վերջոյ, ամէ՛նքը։

«Խմբագիրներս են արել»...

Գործի դրուելէ առաջ, գործի վրայ կամ գործազրկութեան սպառնալիքներու տակ ամբողջ 70 տարի խմբագիրներ խմբագրած «խմբագիրներս»։

digitised by A.R.A.R.@

«ՅԵՂԱՓՈԽՎԱԾ ԽԵՆԹ»Ի ԸՍԱԾԸ ԵՒ ՊՆԴԱԾԸ...

Համայնավարութեան տիրապետութեան օրօք մեր երկրին մէջ այնպիսի դէպքեր պատահեցան, որ դժուար տեղաւորուեցան մարդոց տրամաբանութեան մէջ։ Ա՛նգամ անուն-մականուն ունեցող մարդոց արձանագրեալ կարծիքները անհաւատալի թուեցան եւ հոն թաւալած իրադարձութիւններուն հետեւորդները լռուածներուն ու կարդացուածներուն յարգ ընծայելու համար միշտ պէտք զգացին երկրորդ կամ երրորդ վկայութիւններու։

Այս ծիրին մէջ ներկայացաւ նաեւ Աւետիք Իսահակեանի եւ իր եղբօրորդւոյն փոխյարաբերութիւնը՝ մեր ժողովուրդին ապրած երկրորդ Ապրիլ 24ի նախօրէին ու վաղորդայնին։

Ստալինեան սահմոկեցուցիչ մաքրագործումներու ծալքերուն ֆաշիստաձեւ յօդուածագիր մը, Ս. Սահառուանի, «*Հայրենիք*» (Դեկտեմբեր 1955) ամսագիրի էջերուն ի միջի այլոց կ'արձանագրէր հետեւեալը.

«*1936 թ. ընդհանուր ձերբակալութիւնների ժամանակ, Աբասին բանտից բանտ փոխադրելով, հասցրել էին մինչեւ Երեւան։ Ինքը սրբատանց ուրախ էր, որ, գէթ բանտի պատուհանից մի անգամ կարողացել էր տեսնել Երեւանը։*

«*Մի տեսակցութեան ժամանակ կինը յայտնել էր, թէ հօրեղբայրը՝ Աւետիք Իսահակեանը, արտասահմանից գալով, ուզում է իրեն այցելել բանտում։*

«*—Չեմ ուզում տեսնել այդ ոսկոր կրծողին։ Նա իմ հօրեղբայրս չէ այլեւս, այլ ազգի դաւաճան,— կտրուկ եւ զայրացած մերժել էր Աբասը՝ տեղի չտալով կնոջ թախանձանքին։*

«*—Բայց Աբաս, սիրելիս, Վարպետը ազգի դաւաճան չէ։ Ի՞նչ հիմք ունես Վարպետը ազգի դաւաճան կոչելու,— միջամտեցի ես, երբ ինձ շատ դաժան թուաց Աբասի դատավճիռը։*

«*Բա ի՞նչ է։ Այս առան-տարանին, երբ մեր բոլոր մտաւորականներին բանտարկում են, խորհրդային կառավարութիւնը դիմաւորում է նրան կայարանում։ Սա ի՞նչ է նշանակում։ Ինչո՞ւ համար է եկել։ Մ'վ է կանչել նրան։*»

Երեսնական թուականներէն ջիչ մը առաջ, երկու-երեք տարիով Հայաստանի մէջ «հիւրընկալուած» Աւետիք Իսահակեան անձամբ ու իր ողնուծուծով ճանչցած էր Համայնավարութիւնը եւ այս վերջնոյն դաժանութեան բուռն շրջանին իր վերադարձին պատմութիւնը դեռ լրիւ չէ լուսաբանուած, սակայն դիտել տրուած է բազմիցս, որ խորհրդային կառավարութիւնը արտասահմանեան ծառայութիւններուն համար թոշակ յատկացնելով հանդերձ իրեն, երբեք պատուով ու փառքով չդիմաւորեց իր երկրորդ գալուստը, ինչպէս Ջեկայի դժոխային ոկուղներուն մէջ ենթադրած է Աբաս Իսահակեան։

Խորհրդային կառավարութիւնը այդ օրերուն ներգաղթող մտաւորականներու պէտք չունէր, իրեն մօտիկ ձեւացողներուն պէտք ունէր *դուրսը* եւ միայն ա՛յդ պէտքին համար թոշակ կը յատկացնէր կարմիր յանձնառութիւն-

digitised by A.R.A.R.@

ներու ընդունակներուն։ Այս փոխյարաբերութեան հեղ մը իրագեկ դարձած է ընթերցողը, աւելորդ չ'ըլլար անգամ մը ևս իմանալու, որ «300 ռուբլի թոշակ» ստացող Զապել Եսայեանի պէս, Արփիկ Աւետիսեանի վկայութեամբ՝ *«Թոշակ էին ստանում Ա. Խահակեան, Ալ. Շիրվանզադէ եւ ուրիշներ»* (Զ. Եսայեան, *«Նամականի»*, 1977, էջ 384)։

Հեռուէ հեռու եւ վերոյիշեալ պատճառներով հաստատուած այդ սերտ կապը խզուեցաւ հայրենի հողին վրայ երկրորդ անգամ Խահակեանի ոտք դրած օրը եւ, հակառակ իր շռայլած արձակ ու չափաբերեալ տուրքերուն՝ կացութիւնը գրեթէ նոյնը մնաց մինչեւ իր ինքերգած մեծ մարդասպանին չէացումը։

Սակայն իր հօրեղբօր այցելութիւնը մերժելու աբսեան միւս տրամադրութիւնը նիշդ կը թուի ըլլալ, մեր տրամադրութեան տակ գտնուող երկրորդ վկայութեան մը ուժով։

Ուրիշ խօսքով՝ այդ մէկը թէականութենէն դուրս եկած է հիմա՝ որ ունինք արձանագրեալ երկրորդ վկայութիւն մը, նոյնիսկ Աւետիք Խահակեանի բերնով, պատմաբան Վարագ Առաքելեանի ստորագրութեամբ.

«Մի այլ անգամ խօսք բացուեց նրա եղբօրորդի Աբասի մասին, որը երեսուն տարի տառապել է այս երկրի դժոխային բանտերում ու ճամբարներում։ Վարպետն ինձ պատմեց, թէ ինչպէս իր խնդրանքով տեսակցութիւն են թոյլատրել Աբասի հետ, սակայն այս վերջինը չի կամեցել, որ այդ տեսակցութիւնը տեղի ունենայ՝ պատճառաբանելով, թէ ինքը չի ցանկանում տեսակցել մի մարդու հետ, որն ի շահ այս ստրկատիրական կարգերի քարոզչութեամբ է զբաղւում։ Նա շարունակում է ինձ պատմել Աբասի յամառութեան, կամքի ուժի, վճռականութեան եւ այլ նման յատկութիւնների մասին։ Ես ասում եմ, Վարպետ, այդ ինչպէ՞ս է, որ նման մի եղբօրորդի էք ունեցել, իսկ ինձ մինչեւ այժմ ոչինչ չէք պատմել նրա մասին։ Ապա աւելացնում եմ, թէ ձեր եղբօրորդին խենթ է եղել։ Նա ասում է, չգիտե՞ս, որ բոլոր յեղափոխականներն էլ խենթ են» (*«Լրագիր օր»*, 17 Փետրուար 1996)։

Այս եւ մեր տրամադրութեան տակ գտնուող միւս տուեալներուն հիմամբ կարելի է ըսել, որ խենթութեան հետ շփոթելու աստիճան յախուռն խառնուածքի մը տէր անհատականութիւն էր Աբաս Խահակեան, խորհրդային բռնակալութեան դէմ ծառացած քաջարի ուժ մը, նի՛շդ հակառակը հօրեղբօրը յարմարուողական բնաւորութեան եւ, նոյնիսկ բանի՛ւ ենթակայ մնալու հալածանքներու, բանտարկութեան, աքսորի։

«Աբասը յաւ տղայ է,— կ'ըսէ Աւետիք Խահակեան 7 Դեկտեմբեր 1926ին գրուած նամակի մը մէջ։— *բայց իր յիմարութեան զոհն է դարձել, բանտարկուած է իմ դալուցս առաջ։ կառավարութեան հակառակ է իր կարճ խելքով. սխալ, վնասակար ընթացք»* (*«Նամականի»*, 1979, էջ 236)։

Ինչ խօսք, որ «կարճ խելքով» գործած ու ի վնաս իրենց յիմարութիւն բոյլ տուած խառնուածքները եղան շատ անգամ ազատութեան հոգ պատրաստող մարդերը եւ ոչ թէ «երկար» խելք ունեցող եւ «իմաստութեամբ» պարծեցող իրաւախոհները...

digitised by A.R.A.R.@

ԿՌԱՀՈՒՄՆԵՐ

Գահիրէի մէջ 1959ին լոյս ընծայուած Խսահակեանի «*Նամակա-նի*»ին առիթով, Վարագ Առաքելեան իր յուշապատումին մէջ անդրադարձած է նաեւ մանրամասնութեան մը, որ օրին նիւթ դարձաւ մեր մամուլին մէկ թիւին՝ ի լուսաբանութիւն համայնավար բարքերուն.

Պատմաբան մտաւորականը կը գրէ.

«*Նամակների հաւաքածուն եկաւ Հայաստան եւ Երեւանում խառնուեցին իրար։ Ի՞նչ անեն։ Այդ ծանր խայտառակ վիճակից պարզերես դուրս գալու համար ծանր պարտականութիւն դրեցին Հրաչեայ Քոչարին վրայ, իսկ այս վերջինը «Գրական թերթ»ում մի յօդուած տպեց, որտեղ ի ցուցադրութիւն Վարպետի ձեռագրով մի լուսանկար. լուսանկարը հայհոյական կցկտուր, կախման կէտերով հարուստ խօսքեր էր պարունակում դաշնակցութեան հասցէին։ Պօղոս Մնասեանը իր «Միջնաբերդ» հանդէսում հասկացել էր, որ դա կեղծիք է եւ նշել էր, որ այս ձեռագիրը Վարպետինն է, բայց նա չէր կարողացել կռահել, թէ ինչպէս է սարքուած այդ կեղծիքը*»։

Վաստակաւոր մտաւորականին համեստաբար յայտնեմ, որ Պօղոս Սնապեանին կռահել չկրցածին առիթով իր *կռահածը* ճիշդ չէ, վասնզի Պօղոս Սնապեանի նշմարը կը մեկնէր ճի՛շդ այդ կէտէն, կռահուած քոչարեան կեղծիքը բացայայտելու ստիպողական պարտէն։ Հրաչեայ Քոչար իր գրութեան մէջ օգտագործած էր Խսահակեանէն վերցուած փաստաթուղթերու լուսանկարչական պատճէններ, որոնցմէ մէկը «*Միջնաբերդ*»ի էջերուն վերարտադրելով՝ խնդրոյ առարկայ նշմարը կ'ըսէր.

«*Այս ձեւով սկսող, այս վերջակէտներով վերջացող չքնա՛ղ այս բանաստեղծութիւնը ձեռագիրներու մէջէն ծաղկաքաղ եղած ձեռագիր մըն է պարզապէս եւ ուրիշ ոչինչ։ Աւելի յօդուածագիրին գործը ըլլալ կը թուի անիկա, քան բանաստեղծին*»։

Այսօրուան ընթերցողին աւելի պարզ դարձնելու համար շօշափուած խնդիրը, դիմացի էջին տանք Հրաչեայ Քոչարի հակադաշնակցական մոլուցքին հիմք տուած Խսահակեանի ձեռագիրներէն փրցուած հատընտիր ծաղկեփունջին պատկերը եւ անոր ընկերացող կռահումներուն առաջին էջը։

Այսուհանդերձ, չկռահուած կէտ մը կայ այս բոլորին մէջ, քառասուն ու աւելի տարիներ առաջ հազիւ կռահելի Հրաչեայ Քոչարի բնաւորութեան մէկ գիծը, որ պարզուեցաւ աւելի ուշ, նոր փաստերու լոյսին տակ,– գրպարտչական իր կանխահաս հակումը։ Ինքն էր, հոս բոլորովին անծանօթ, հոն՝ վերապահութեամբ յիշատակուող Հրաչեայ Քոչարը, որ Նայիրի Զարեանի, Արտաշէս Ոսկերչեանի եւ աղաւաղուած մէկ-երկու ուրիշ խառնուածքներու հետ հայ գրականութեան դահիճներուն եռանդը հրահրող սանձազերծ գործօններէն մէկը եղաւ ամբողջ քսանամեակ մը, 1936էն մինչեւ 1956։

digitised by A.R.A.R.@

*
* *

Հրաչեայ Քոչար, «*Գրական թերթ*»ին մէջ, «*Հայրենասէրն ու քաղաքացին*» խորագրով յօդուած մը գրած է, որով կը փորձէ ներկայացնել Իսահակեանը, ի հարկէ այնպէս՝ ինչպէս որ... չէ:

«*Վերջերս,*— կը գրէ Քոչար,— *ըստ փիւռքի հայ դեղին մամուլի էջերում ողորմելի փորձեր էր արւում ստուեր գցելու ազնիւ բանաստեղծի վրայ։ Սակայն շատ բան է խօսում այդ գրչակների սնամէջ յայտարարութիւնների մէջ*»։

Կը հասկնամ անշուշտ։ Խօսքը կը վերաբերի հրատարակութեան տրուած Իսահակեանի նամակներուն։ Ըստ երեւոյթին, այդ նամակներուն մէջ յայտնուած մտքերը անհանգիստ կացութեան մը մատնած են յօդուածագիրը եւ զայն մղած հակափաստեր հայթայթելու անապարանքի մը։ Եւ ջախջախելու համար դեղին մամուլի գրչակները՝ Հրաչեայ Քոչար իր խորախո՛ր խորհրդածութիւններուն կողքին կու տայ «Վարպետի ծանօթ, սիրելի եւ հարազատ ձեռագրով» գրուած փաստերուն լուսանկարչական պատկերները։

Թիւով երեք են այդ փաստաթուղթերը։ «Երբ է գրել նա։ Թուականը չկայ», կ'ըսէ առաջինին համար։ «Այս գրութեան թուականն էլ յայտնի չէ», կ'ըսէ երկրորդին համար։ Իսկ երրորդին թուականը կը ճշդէ «ամենայն հաւանականութեամբ»։

Մեր հրատարակածը «փաստաթուղթերէն» երրորդին լուսանկարչական պատկերն է։ Դիտեցէք անգամ մըն ալ։ Մեծատաղանդ բանաստեղծ ըլլալու է մարդ, որպէսզի կարենայ այսպիսի մտայղացումներ ունենայ։ Գաղափարներու ի՛նչ այլազանութիւն, բառեր ընտրելու ի՛նչ նրբին ճաշակ, ի՛նչ ճարտար կառուցում։ Դիտեցէք։ Վայելեցէք։

Այսուհանդերձ, դժուար թէ գտնուին մարդիկ, որ բառերու այս ծաղկեփունջը հաշտեցնեն Իսահակեան բանաստեղծին հետ։ Իր անունին անհամապատասխան եղյթներ շատ ունեցած է Իսահակեան, բայց երբեւիցէ այսքան չէ գտեւիկացած, չէ հասարակցած։ Կը կասկածինք, թէ այս թեթեւամտութիւնը իր գործը ըլլայ։ Կը կասկածինք նման ձեռագրի մը գոյութեան։ Այս ձեւով սկսող, այս միջակէտներով շունչ առնող եւ այս վերջակէտներով վերջացող չէ՞ղ այս բանաստեղծութիւնը ձեռագիրներու մէջէն ծաղկաքաղ եղած ձեռագիր մըն է պարզապէս եւ ուրիշ ոչինչ։ Աւելի յօդուածագրին գործը ըլլալ կը թուի ասիկա, քան բանաստեղծին։

«ՄԻԶՆԱԲԵՐ»–1959

digitised by A.R.A.R.@

ՍԻՐԱԾ ԱՂՋԻԿԸ ԵՒ... ՈՒՐԻՇ ՄԸ

Գալիֆորնիոյ Կլենտէյլ քաղաքին մէջ, Պարգեւ Շիրինեան, Հրազդան ծածկանունին տակ, յոյս ընծայեց միջին ծաւալով գործ մը՝ «*Մտերմութեան մէջ վերապրումներ*», ուր կը խօսուի «Համազգայինի»ի կազմութեան, «Գասպար Իփէկեան» թատերախումբի ձեւաւորման ու ծաւալած գործին, ինչպէս նաեւ «Համազգայինի»ի անունով ու միջավայրին մէջ գործած ու վաստակած մեծանուն դէմքերու մասին,— Լեւոն Շանթ, Նիկոլ Աղբալեան, Բարսեղ Կանաչեան։

Հոլովուած պատմութենէն ծանօթ իրադարձութիւններու ու հաւաած նոյնքան ծանօթ գնահատականներուն կողքին՝ գրքոյկին ամէնէն հետաքրքրական բաժինները կը հանդիսանան անձնական յուշերն ու վկայութիւնները, որոնք գրուած են լրագրական ոճով եւ կը կարդացուին հեզասահ։

Արժանիքներու այս շարքին առընթեր, գրքոյկին մէջ կան բոլորովին *անտիպ* նորութիւններ, որոնցմէ ոմանք բնաւ հաւաստի չեն թուիր, ուրիշ խօսքով՝ հերքումի կամ հաստատման համար կը կարօտին որոշակի փաստերու։ Անոնցմէ մէկը՝

«*Աղբալեան հրապարակային վերջին բանախօսութիւնը տուաւ Մեմորեալ Հոլի մէջ, Աւետիք Իսահակեանի մասին։ Սրահը ամբողջութեամբ ծայրէ ծայր լեցուն էր ունկնդիրներով։*

«*Այնպիսի գրաւչութեամբ ներկայացուց Իսահակեանի կեանքը, երիտասարդական օրերու անձնական յուշերով, վերապրումներով, խոր յուզումով, նկարագրելով Արագած լեռը, դրախտավայր մը իբրեւ, բուրաստան մը, ուր Իսահակեանը ապրեցաւ իր սիրային կեանքը, գժբախտ սէր մը սակայն, որովհետեւ իր սիրած աղջիկը միացաւ ուրիշի մը, Աւետիս Ահարոնեանին ու Իսահակեան գրեց* «Սիրեցի եարս տարան» *քերթուածը, որ դարձաւ ժողովրդային սիրուած երգ մը*» (էջ 99-100)։

Արագած լեռան բարձունքին, լանջերուն վրայ կամ բուրաստաններու դրախտավայրին ծոցը Աւետիք Իսահակեանի ապրած սիրային կեանքին ենթական կը կոչուէր Շուշիկ։ Հոդ էր, որ «Սիրեցի» եւ հոդ սիրուածն էր, զոր «տարան»։

Ուրեմն՝ Աւետիք Իսահակեանի սիրած աղջիկը տանողը Աւետիս Ահարոնեա՞նն էր։

Որքան մենք գիտենք, Շուշիկը, Շուշան Մատակեան, 17 տարեկանին (1893) միացաւ ուրիշի մը, որ երբեք Աւետիս Ահարոնեան չէր կոչուեր, այլ կը կոչուէր Յովհաննէս Տէր-Միրաքեան, երբ Իսահակեան Եւրոպա կը գտնուէր, իսկ Ահարոնեան՝ դրախտավայրէն հեռու-հեռաւոր տեղ մը։

Ծանօթ կենսագրութիւններուն վրայ երբ նոր բան մը կը գումարուի՝ պէտք է այդ «նորը» հիմնաւորուի հաւաստի փաստերով, այլապէս կրնայ վտանգուիլ տուեալ հատորին մէջ արձանագրուած նոյնիսկ ամէնէն անհերքելի փաստերուն լրջութիւնը...

Այդ մասին ընթերցողին աւելի ստոյգ տեղեկութիւններ հաղորդելու համար՝ արտագրենք Երեւանի «*Գրական թերթ*»ին մէջ քառորդ դար առաջ հրատարակուած մէկ գրութեան համապատասխան բաժինը։

digitised by A.R.A.R.@

Մ. ՉԱՐԵԱՆ

ՈՎ Է ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ ԵՐԳԱԾ ՇՈՒՇԻԿԸ

...Ցիրաւի, ո՞վ է այդ Շուշանը։

Մենք բախտ ենք ունեցել երեք տարի՝ 1942-44 թուականներին շրջուելու Շուշիկի հետ։ Ճանաչում ենք նրա աւագ դստերը՝ Նախկին ուսուցչուհի, այժմ թոշակառու Արմենուհուն, եւ թոռանը՝ Նելլիին։ Անձամբ եղել ենք Շուշիկի թէ՛ հայրական եւ թէ այն տանը, որտեղ անցել են նրա մայրամուտի օրերը։ Մի քանի անգամ նրա հետ եղել ենք նաեւ Վարպետի հայրական տանը ու սրբազան բոպէներ վայելել։ Քրքրել ենք եկեղեցական մատեանները, լսել ենք Շուշիկին, նրա մի քանի հարազատներին։ Այդ ամէնից պարզուել է, որ Շուշիկի բուն ազգանունը եղել է Մատակեան։ Ծնուել է Գիւմրի քաղաքում, 1876 թուականի Հոկտեմբերի 6ին։ Այսինքն՝ Աւ. Իսահակեանից ուղիղ մի տարով էր փոքր։ Զարմանալի զուգադիպութեամբ երկուսն էլ մահացան իրենց ծնուած ամսին՝ Հոկտեմբերին...

Մատակեանների ընտանիքը քաղաքի ճանաչուած ունեւոր, մտաւորական ընտանիքներից էր։ Ըստ պատմածների, Մատակեան են կոչուել, որովհետեւ բազմաքանակ ոսկին պահել են մատակի հաստ կաշուց պատրաստած տոպրակների մէջ։ Պատմում են, որ վերջին տարիներս Շուշիկի հայրական միյարկանի տունը քանդելիս բանուորները գտել են ահագին ոսկի։ Շուշանը ունեցել է մի քանի քոյր ու եղբայր։ Մայրը՝ Թագուհին, թոռն էր ժամանակի ճանաչուած հասարակական գործիչ Յովսէփ Կոստանեանի, որի զաւակներից յայտնի են հայագէտ Կարապետ Կոստանեանը եւ բանաստեղծ Յովհաննէս Կոստանեանը։

Շուշիկը սնուել է այդ բարձր մթնոլորտում։ Կրթութիւն է ստացել ծննդավայրում եւ ապա ինքնակրթութեամբ դարձել ժամանակի առաջաւոր, կրթուած կանանցից մէկը, որին խորապէս յուզել են արուեստի, գրականութեան, հասարակական կեանքի խնդիրները։

Գիւմրիում ընդամէնը մի փողոց էր բաժանում Շուշիկենց եւ Աւետիքենց տները։ Նրանք եղել են թաղեցիներ, մայրերի կողմից՝ հեռաւոր ազգականներ, որով եւ ունեցել են յաճախակի գնալ-գալու առիթ ու պայմաններ։ Այդպիսով, նրանք վաղ հասակից մտերմացել են որպէս խաղընկերներ եւ տարեկիցներ։ Բանաստեղծի սէրը, որ սկիզբ է առնում մանկութեան օրերից, պատանի եւ երիտասարդ, ապա հասուն տարիքում դառնում է մի բոցեղէն զգացմունք, որն իր արտայայտութիւնն է գտնում նրա բազմաթիւ բանաստեղծութիւնների մէջ։

Շուշիկի եւ Աւետիքի հայրերը մահանում են 1890ական թուականների առաջին կէսին։ Նորահարսների բախտը տնօրինում են մայրերը։ Աւետիքի՝ արտասահմանում եղած ժամանակ Շուշիկը ամուսնանում է

digitised by A.R.A.R.@

Շուշիկ Մատակեան (աջին) իր աւագ քրոջ հետ

եւրոպական բարձրագոյն մանկավարժական կրթութիւն ստացած, գիւմրեցի Յովհաննէս Տէր-Միրաքեանի հետ (1859-1938), որը Շուշիկից մեծ էր 17 տարով։ Ասենք, այն ժամանակ՝ 1893 թուականին, երբ Իսահակեանը քաղաքում էլ լինէր, ապա դժուար թէ Շուշիկին տային 18 տարեկան, դեռ մի քանի բանաստեղծութեան հեղինակ պատանուն, մանաւանդ, երբ նրա դիմաց կանգնած էր նիւթական ապահով կեանքի վկայագիրը ձեռին Տէր-Միրաքեանը...

Շուշիկը ունեցել է երեք դուստր եւ մի տղայ, որոնցից այժմ կենդանի է միայն մէկը՝ Արմենուհին (75 տարեկան)։

Մանր եղան Շուշիկի կեանքի վերջին տարիները. 1938 թուականին, 79 տարեկան հասակում մահացաւ ամուսինը, որը շուրջ վեց տասնամեակ ծառայել էր հայ դպրոցին եւ 1935 թուականին արժանացել է Խորհրդային Հայաստանի Աշխատանքի հերոսի պատուաւոր կոչման։ Յետոյ մահացաւ Շուշիկի փոքր դուստրը՝ Ռուզանը։ Պատերազմի օրերին, 1944 թուականի Հոկտեմբերի 16ին, 68 տարեկան հասակում վախճանուեց ու իր հայրենի հողին յանձնուեց Շուշիկը, որի թաղման կազմակերպողը տղերիս հեղինակն էր (*«Գրական թերթ»*, 27 Սեպտեմբեր 1974, թիւ 39)։

ՄՈՒՇԵՂ ՆԱՐԵԱՆ
Բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու

digitised by A.R.A.R.@

ՄԱՏԱԿԱՆԵԱՆ ՔՈՅՐԵՐԸ

Աւետիք Իսահակեանի վաղ շրջանի էջերէն ծանօթ է, որ իր քնարական հերոսուհին ստուգապէս իր սիրած աղջիկն էր, Շուշիկը, աւազանի անունով՝ Շուշանիկ Մատակեան, որ անգիտանալով բանաստեղծ սիրահարը, տասնեօթ տարեկանին ամուսնացաւ ուսուցիչի մը հետ, Յովհաննէս Տէր–Միրաքեան, 1893ին։

Կանխող էջին տրուած նկարին մէջ երեւցող Շուշիկի աւագ քոյրը կը թուի, թէ Աստղիկն է, որ ամուսնացաւ Արիստակէս Տէրտէրեանի հետ։

Շուշիկ Մատակեան Աստղիկէն զատ ունէր երկու քոյր եւս, Սանդուխտ եւ Աննա։

Սանդուխտին դիմաց պատմութիւնը որեւէ արձանագրութիւն չէ պահած, իսկ Շուշիկին պէս պատմութեամբ հարուստ է իր կրտսեր քոյրը, Աննիկ, դարձեալ Իսահակեանի զգացական ոլորտներուն մէջ։

Հրատարակուած «*Նամականի*»էն կը պարզուի, որ Շուշիկի ամուսնութենէն ետք, Աւետիք Իսահակեան զգացական կապը չէ խզած Մատակեաններուն հետ եւ սէր կապած է Շուշիկի ամուսնութենէն տասնմէկ տարի ետք եւ Շուշիկէն տասը տարիով փոքր քրոջը՝ Աննիկին, դուռ բանալով առաջինին ստեղծած ողբերգութեան պէս երկրորդ տրամի մը։ Այդ նոր կապին համար՝ իր դէմը կ'ելլեն աղջկան մայրը, քոյրերը, քեռայրները, քեռիները, որոնք խօսքը մէկ ըրած՝ արհամարհանքով, անտեսումներով ու սպառնալիքով մնայուն հալածանքի մը ենթակայ կը դարձնեն զինք։ Մատակեաններէն կրած այս երկրորդ հարուածը առաջինին չափ կը խոցէ Իսահակեանի սիրտը, իր բառերով՝ «Մի անգամ ճակատս պատռուեց ձեր անմարդասէր տան շեմքին, եւ տարիներ յետոյ, աշխարհներ անցնելուց յետոյ, հարիւրաւոր խելացի եւ գեղեցիկ, եւ զարգացած աղջիկներ տեսնելուց յետոյ, նորից եկայ եւ ճակատս խփեցի ձեր նզովուած դռանը»։

Այս երկրորդ սիրոյն առաջին քաղցրութիւնները եւ վախճանական դառնութիւնները ուրուագծուած են Իսահակեանի «*Երկերի ժողովածու*»ի 6րդ հատորին (1979) մէկ բաւական տարածուն բաժինին մէջ, ուր Շուշիկ Մատակեանին գրուած մէկ նամակին դէմ՝ Աննիկ Մատակեանին գրուած են 19 նամակ, 1904–1905 թուակիր։

Շուշիկ Մատակեանին եւ Իսահակեանին խզումը ծանօթ պատմութիւն է, իսկ թէ ի՞նչ սկիզբ ունէր եւ ի՞նչ զարգացում ու վախճան ունեցաւ Շուշիկին կրտսեր քրոջը հետ ունեցած բա-

digitised by A.R.A.R.@

Նատեղծին կապը, ձեռով մը ամփոփուած կը գտնենք անոր ուղղուած 19րդ եւ վերջին նամակին մէջ, զոր կ'արտագրենք հոս՝ ընթերցողին մօտաւոր գաղափար մը տալու համար այս զոյգ աէրերուն առթած բորբոքումներուն, մորմոքումներուն ու մոխիրներուն մասին...

ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿԵԱՆԻՆ – ԺԹ.

1905

Սարսափելի ծանրացած սրտով գրում եմ այս տողերը եւ Աստուած է վկայ, որ էլ չեմ գրելու. կ'ասեմ, կ'արտայայտուեմ, ինչ որ կայ սրտիս մէջ դէպի քեզ եւ [եթէ ուզում ես] – կը բաժանուենք:

Ո՞վ եմ ես.– ես վեհափառ սարերի արծիւ եմ, ես կայծակ եմ մըռայլ ամպերի մէջ, ես առիւծ եմ անապատի մէջ, եւ փոթորիկ ծովերի վրայ. իմ հոգին՝ տիեզերքի չափ մեծ՝ ամբողջապէս բանաստեղծութիւն է. ես բանաստեղծ եմ. ժամանակի եւ ժողովրդի հոգու տէրը ես եմ. ամէն ինչ կը մեռնի՝ հարստութիւն, գանձ եւ գահ, բայց ես [կը մնամ] անմահ եմ եւ որքան էլ իմ [ներկայ] պայմանները ծանր լինեն, ես գրանիտի պէս կը մնամ եւ ցոյց կը տամ իմ մարգարէական-բանաստեղծական անմահ հոգին. արեւի պէս կ'այրուեմ ու լոյս կը տամ, ջերմութիւն կը տամ. ես հաւատում եմ իմ ուժերին, եւ ամբողջ հայ ժողովուրդը հաւատում է ինձ. ո՞վ չէ ինձ հաւատում: Ձեր շրջանը, որը իմ ստուերը չարժէ. ո՞վ չէ ինձ հաւատում – մայրդ՝ մի հին կին, որ իր շեմքից հեռու չի տեսնում, որ խորապէս <վիրաւորում> է, որ ինձ Շուշիկի ժամանակ փոնտել են ու ծաղրել, իսկ հիմա կանգուն եմ աշտարակի պէս. Տէր-Միքաէեան Յովհաննէսը – մի խեղճ մարդ, Կ. Կոստանեանը՝ մի մէջած, փտած տիրացու, որոնք իրենց երեւակայում են, որոնց ժողովուրդը չի ճանաչում... Կ. Կոստանեանը – ինչպէ՞ս կարող է նա հաշտ նայել իմ գոյութեանը,– ես, որ նրա աչքում՝ նրա ասելով միայն չոպան կարող էի լինել, այժմ նա մնաց միայն [վանքի փշրանքների <...>] վարդապետների աչքում համարում ունեցող, իսկ ես դառայ մի մարդ, որին գիտեն, որով պարծենում են [եւ դու ինձ չես ճանաչում] . եւ ես իմ բարձունքից իջել եմ քու մօտ, քեզ հետ համեստօրէն ընկեր եմ դառել. համբերում եմ քու երեխայական մտքերին, պատասխանում եմ քու հարցերին... եւ դու այնպէս ես վարւում ինձ հետ, կարծես մի հասարակ մարդ լինեմ, մի ուսանող լինեմ, որոնց հազարի կեանքը իմ մի օրը չարժէ. այնինչ դու պէտք է անսահման ուրախ լինէիր, ամենաերջանիկ մարդը [աշխարքի վրայ] բոլոր մարդկանց մէջ, որ ինձ

digitised by A.R.A.R.@

գտար,– դու պիտի գլուխդ բարձր բռնած – հպարտօրէն շրջէիր մարդկանց մէջ, որ ինձ պէս ընկեր ու սէր ունես. դու բոլորի առաջ՝ մրրիկների ու մարդերի առաջ պիտի պաշտպանէիր ինձ ու մեռնէիր ինձ համար... եւ ինձ տեսնելով, արեւի պէտքը չպիտի զգայիր դու, եւ ինձ կորցնելով՝ աշխարհը կորցրած պիտի զգայիր քեզ... Բայց այս ամէնից ոչինչ չկայ, դու նազ ես անում, լարում ես քու յիմար կապրիզները... որովհետեւ, որովհետեւ դու ինձ չես սիրում, եւ չես կարող սիրել. իսկական սիրոյ համար քու սիրտը շա՜տ է մանր ու երեխայական, ծով չի տեղաւորուի այնտեղ. եւ մի մօր, կամ մի սադայէլի <!> յիմար խօսքը կարող է դատարկել սիրտդ սիրուց... Մենք յարմար չենք իրար. դու շուրջդ նայիր, եւ շա՜տ կը գտնես քեզ յարմարներ – ամէն տարի [հարիւրաւոր] տասնեակ ուսանողներ ամառը կու գան. որին բռնես՝ գոհ կը լինես. ես քու երեւակայած հերոսը չեմ, եւ ինձ պատիւ կը բերէ այդ, որ քեզ պէս մի երեխա<յական>, փոփոխամիտ սրտի իդէալը չեմ... Աւելի լաւ...

Դու չար սիրտ ունես – Շուշիկի պէս. նա ինձ անսահմանօրէն տանջեց, բայց տարիներ յետոյ ներողութիւն խնդրեց ու զղջաց, բայց այն ժամանակ ես երես դարձրի նրանից՝ հայհոյելով նրա ներքին էութիւնը. ես խաղալիք չէի նրա ձեռքում. ես մարդ էի՝ ուժեղ եւ բարձր, իսկ նրա ամուսինը... Զարժէ յիշել նրանց մասին, եւ հիմա էլ դու ցիշտ եւ ցիշտ նոյն խաղն ես խաղում ինձ հետ. ի՞նչ է, շա՜տ ստորացայ քեզ մօտ, որ խոստովանեցի, թէ սիրում եմ. չէ՞ որ միայն գօրեղ սէրը լեզու ունի, եւ սրտից թռնում է դուրս՝ ինչքան էլ ուզենաս ծածկել, եւ փոխանակ իմ ծովածաւալ սէրը պաշտելու եւ երկրպագելու ինձ, դու ջղային խաղ ես դարձնում մեր զգացմունքները, մի օր այսպէս ես ասում, մի ուրիշ օր՝ այնպէս. երբեմն մի ժամում մի քանի տեսակ. ես ժամանակ եւ համբերութիւն չունեմ այս սրտի խաղը տանելու. իմ ժամանակը թանկ է, կեանքս օգտակար, եւ ինձ հարկաւոր է հոգեկան, սրտի հանգստութիւն եւ մխիթարութիւն, իսկ դու՝ կատուի պէս, որքան փիսս–փիսս եմ անում, դու այնքան աւելի ջղային ես դառնում ու անխնայ ճանկռտում իմ սիրտը... Որքա՞ն համբերեմ. ինձ թւում է, որ իմ սիրելով դու երես առար, եւ հիմա ինձ քանի տեղ չես դնում. իմ սէրը, իմ ե-րազները... Այդ քու հասկացողութիւնից բարձր է եւ անմատչելի. քու մէջ իմ սիրոյ ոչ միայն մի հազարերորդը, այլեւ ստուերը չկայ. դու չգիտես սիրել մարդու. քու սէրը սուր է ու թոյն է. դու կարող ես միայն մարդու ցաւ ու վիշտ պատճառել, այնինչ սիրոյ հոգեբանութիւնը այն է, որ սիրածին որքան կարելի է շատ երջանկութիւն, գուրգուրանք ու գորով ցոյց տա<լ>. քու մէջ ոչ մի քնքշութիւն չկայ... եւ ինչպէ՞ս իմ կոյր բախտն է, չար աստղս եւ դաժան ճակատագիրս, որ մի անգամ ճակատս պատռուեց ձեր անմարդասէր տան շեմքին, եւ տարիներ յետոյ, աշխարհներ անցնելուց յետոյ, հարիւրաւոր խելացի եւ գեղեցիկ, եւ զարգացած աղջիկներ տեսնելուց յետոյ, նորից եկայ եւ ճակատս խփեցի ձեր նզովուած դռանը. մի՞թէ որոշուած է, որ ձեր տունը պիտի լինի

digitised by A.R.A.R.@

իմ կորստեան պատճառը, իմ գերեզմանը. ո՛չ, ո՛չ. Աւետիքը չպիտի մեռնի. նրա կեանքը նպատակ ունի. նրա ամէն մի օրը մի ամբողջ կեանք է եւ բովանդակութիւն, եւ թո՛ղ տանջուի նա ու տառապի, վերջը կը յաղթանակէ:

Ինչո՞ւ եմ գրում այս տողերը քեզ. ո՞վ ես դու, ինձ ի՞նչ կարող ես տալ. ինձ թւում էր, թէ դու իմ իդէալը՝ կնոջ, մի քնքուշ ընկերի իդէալը կարող ես լինել... Բայց մի՞թէ այդպէս <է>. այդ դու լաւ գիտես, որ բացի ինձ տանջելուց, ուրիշ ոչինչ չես անում. քեզ մի 5–6 ամսակ եմ գրել, եւ ամէնքի մէջ ասել, խոստովանել իմ սէրը, իմ հաստատակամութիւնը, իմ անձնուիրութիւնը, իսկ դու այդ բոլորը համարում ես եղած-չեղած, եւ լսում ես ձեր շրջանին. ոչխարներ եւ անբարոյական մարդիկ են ձերոնք. ես արհամարհում եմ նրանց, եւ եթէ դու լսում ես նրանց՝ արհամարհում եմ Ի՛ւ քեզ. գնա՛, հեռացիր ինձնից. քեզ համար այլեւս Աւետիք չկայ. դու չես կարող ապրել նրա կեանքում, դու երկրի ծնունդ ես. նա չի կարող ապրել քո հոգում՝ դա հասարակ կնոջ մի խորամանկ եւ կապրիզնի դժոխք է. չես կարող հասնել Աւետիքին, չես արժանի նրա սիրուն.–նա քեզ համար կեանք էր զոհում, իսկ դո՞ւ – ո՞վ ես դու... Դու արժանի չես նրա սուրբ հոգում ապրելու. քու տեղը մի վաճառականի, կամ մի ինժենների զգուելի [սիրտն է] գիրկն է... Քեզ համար այլեւս Աւետիք չկայ. շա՛տ քշա՛–քշա՛ արիր, եւ նա թռաւ վայրենի արծուի պէս եւ հեռացաւ, ցնդուեց չքնաղ եւ գերերկրային [երազը] ցնորքը եւ դու մնացիր մօրդ գրկում, բարեկամներիդ մէջ, որոնց մէջ ամէն բան կայ, բացի սէր եւ ազնուութիւն... Անցաւ ոսկի արեւը. եկաւ գիշերը, եւ չկայ երազդ, չկայ Աւետիքը. նա վեհափառ սարերի արծիւ է. նա կայծակ <է> մռայլ ամպերի մէջ... նա բանաստեղծ է, ստեղծագործող է. ահա՛ նա փշրեց իր կուրծքը, խրեց մատները, հանեց քո սէրը իր սրտի միջից, եւ շպրտեց շան ու գիլու առաջ. ահա՛ նա ազատ է հիմա՝ ինչպէս ալիքը ծովում, բարձր է նա, ինչպէս Հիմալայի լեռնագագաթը. նրա ճանապարհը սխալմամբ եկաւ քեզ մօտ. նա սխալմամբ բախեց քու դուռը, քու սիրտը. շա՛տ լացեց եւ տառապեց, բայց չմեռաւ – ահա նա թռնում է հոգու եւ մտքի, եւ գեղեցկութեան, եւ ստեղծագործութեան, եւ աստուածութեան ադամանդային, երկնահուպ լեռնագագաթները:

Դու մեռար նրա համար. արդեօք ինչպէ՞ս պիտի յարութիւն առնես. արդեօք կարո՞ղ ես յարութիւն առնել. արդեօք ուզո՞ւմ է նա, որ յարութիւն առնես <...>

ԱՒԵՏԻՔ

digitised by A.R.A.R.@

ԹԱՂՄԱՆԱԿԱՆ ԹԱՓՕՐՆԵՐ

Անցեալ Նոյեմբերին, Լոս Անճելըսի մէջ իր մահկանացուն կնքեց պատանուբեան հայ բանաստեղծ, ու հասունուբեան անգլիացի գրագէտ Լեւոն-Զաւէն Սիւրմէլեան, 88 տարեկան հասակին։

Ըսուած է ու յաճախ կը կրկնուի, թէ մենք՝ հայերս, արժէք մը ողջուցը մեծարել չենք գիտեր, բայց շատ լաւ գիտենք կեանքին մէջ գլացուածը շռայլել մահուան ատեն, թաղմանական մեծազանգուած թափօրներ սարքել իրեն։

Ճշմարտուբիւն կայ ըսուածին մէջ։ Օրինակ, կտոր մը չոր հաց գլացանք Պետրոս Դուրեանին, բայց տասնեակ հազարներ հաշուող զանգուած մը հետեւեցաւ անոր դագաղին։ Մահէն դեռ երկու տարի առաջ, անորակելի հոգեբանուբեամբ մը անհոգի բառեր ըսինք Օշականի հացէին, բայց քսան հազար հոգի մասնակցեցան նշանաւոր գրագէտին յուղարկաւորուբեան։

Օրինակներ շատ են։

Այս օրէնքէն շեղումներ ալ արձանագրուած են, եղած են բացառուբիւններ, որոնցմէ երկուքը՝ մեր աչքին առջեւ, առաջինը՝ Երեւանի մէջ, Կոստան Զարեանի առիթով, միւսը՝ ամէնէն հայաշատ գաղուբին՝ Լոս Անճելըսի մէջ, Լեւոն Զաւէն Սիւրմէլեանի։

Մէկ միլիոնի հասնող Երեւանի բնակչուբիւնը վաբսունէն պակաս թիւով մը հողին յանձնեց Կոստան Զարեանը, իսկ երեք հարիւր հազար հաշուող Լոս Անճելըսի հայուբիւնը՝ Լեւոն-Զաւէն Սիւրմէլեանը գերեզման տարաւ 46 հոգիով։

Լեւոն-Զաւէն Սիւրմէլեանի պարագային, յօդուածագիր մը կը գրէ.

«Հարց կու տամ ձեզի, տիկիններ եւ պարոններ» *գիրքին տաղանդաւոր հեղինակը չունեցաւ ազգային այն թաղումը, որուն արժանի էր։ Լոս Անճելըսի Գրողներու Միութեան «Ազգային արժանավայել թաղում» արտայայտութիւնը սոսկական ծանուցումի ազդեցութիւն անգամ չունեցաւ։ Երեք հարիւր հազար կամ աւելի հաշուող Երեւանէն ետք ամէնէն բազմամարդ այս օճախին մէջ... Կղերական վեց հոգինոց դասը չհաշուած՝ ուղիղ 46 անձեր, հարազատներ, գրասէրներ հողին յանձնեցին մեծ գրողը»* («Զարթօնք», 14 Նոյեմբեր 1995)։

Լռելեայն ըսուած, այլ աղաղակող մեղադրանք մը կայ հոս ժողովուրդին ուղղուած, այն ժողովուրդին, որ համբաւ ունէր անգամ հալածեալ վաստակաւորներուն թաղմանական բազմամարդ թափօրներ կազմելու։

Ի՞նչ պատահեցաւ, որ այդ արժանիքը շրջուած ձեւով մը կը ներկայանայ հոս՝ Զաւէն Սիւրմէլեանի պարագային։

digitised by A.R.A.R.@

Ի՞նչ պատահած էր, որ նոյնը պատահած էր հոն, քառորդ դար առաջ, Կոստան Զարեանի առիթով։

Խորհրդածութեան նիւթ է այս վերաբերումը։

Այս երկուքին հետ յիշենք նոյնպէս երրորդի մը հանդէպ եղած հուսկ վերաբերումը, Թորոս Թորանեանի «Գիրք որդիական»էն, ի մասին Նայիրի Զարեանի.

«Մայաթ-Նովա պողոտային վրայ, բարեկամի մը տուած էի այցելութիւն։ Ցանկարծ պատուհանէն նկատեցի, թէ դագաղ մը կը տարուի վերամբարձ։ Բոլորս վազեցինք դէպի լուսամուտ։ Դագաղին կը հետեւէին տասնեակ մը գրողներ, կուսակցական ղեկավարներ։

«—Ի՛նչեւի գրող մըն է մեռնողը,— ըսաւ տանտէրը,— քանի որ ծանօթ բանաստեղծներ կը հետեւէին ինքնաշարժին։

«Բարեկամս իր կրտսեր որդիէն խնդրեց գուրս գալ եւ իմանալ ննջեցեալին ո՛վ ըլլալը։

«Տղան շնչակտուր վերադարձաւ յայտնելու համար, թէ բանաստեղծ Նայիրի Զարեանն է։

«Ու ակամայ տարուեցայ խորհրդածելու.— Հրաչեայ Թոչարի դագաղին հետեւած էին երկու հարիւր հազար հայեր։ Աւետիք Իսահակեանին նոյնքան եւ աւելի։ Պարոյր Սեւակին՝ ամբողջ հայ ժողովուրդը... Իսկ հիմա, այստե՛ղ...» (էջ 117-118)։

Աւետիք Իսահակեանէն ուղիղ մէկուկէս տասնամեակ ետք մեռաւ Պարոյր Սեւակ եւ կը պարզուի, որ անոնց դագաղներուն հետեւող ժողովուրդը մագաչափ անգամ չէր փոխուած, մնացած էր նոյնը իր գրողներուն հանդէպ, ցաւակից, յարգալիր։ Ու երբ նոյն ժամանակաշրջանին մեռած ուրիշ գրողի մը հանդէպ տարբեր կնցուածք կը ցուցաբերէ, այդ կը նշանակէ, որ ոչ թէ ինքը յանկարծ դարձած-եղած էր ապերախտներու զանգուած մը, այլ մեռնողը ինք չէր կրցած արժանի դառնալ համընդհանուր յարգանքի։

Նայիրի Զարեանի հետեւած յուղարկաւորներու սակաւաթիւ թափորը բաւական բան կը պատմէ անոր կենսագրութեան «մռայլ առասպել»ին մռայլ կողմերուն մասին...

Ոչ ոք կը մաղթէ, որ գրագէտի մը գլացուի յետմահու յարգանքը եւ ամէնէն ծլատ խառնուածքը անգամ տրտմութեամբ կը խոցուի նման վերաբերումներուն դիմաց։ Բայց նաեւ ոչ ոք կ'ուզէ, որ գրագէտ մը գրաւոր յանձնառութիւններով կամ լուռ մեղսակցութեամբ հրաժարի իր սրբութիւններէն, ինչպէս ըրին Կոստան Զարեան ու Լեւոն-Զաւէն Սիւրմէլեան, կամ պղծէ իր բերանը, ինչպէս ըրաւ սակաւաթիւ յուղարկաւորներով գերեզման տարուած Նայիրի Զարեան։

Մեծ զանգուածը, որ գերծ է սակարկութիւններու հաշուական ակնարկներէն, երեւի օր մը կը պատժէ նուիրական հասկացողութիւններու դաւանանած պարագայապաշտ բնաւորութիւնները...

digitised by A.R.A.R.@

ԲԱՌԵՂԷՆ ՊՍԱԿՆԵՐ...

Դիտուած է, որ օտար գրագէտ մը օտար գրագէտի մը մասին բերան բացած ատեն ընդհանրապէս կը մոռնայ իր կայուն չափանիշները ու անհակակշիռ շռայլութիւններ թոյլ կու տայ ինքն իրեն՝ օդին մէջ նետուած խօսքերուն չափ թեթեւնալով բառերու գործածութեան մէջ։

Նոյն երեւոյթը տառացօրէն կրկնուեցաւ յաճախ Հայաստան-ըՍփիւռք եւ երբեմն Սփիւռք-Հայաստան մեր փոխ-յարաբերութիւններուն ընթացքին։ Բեմերէն ու թերթերու սիւնակներէն երկուստեք պսակներ շռայլուեցան ու կը շռայլուին ցայսօր, որոնք ենթականերուն միտումնաւոր վերաբերումները չեն բացայայտեր միայն, այլ ցոյց կու տան նոյնքան վտանգաւոր մեր դիւրահաճութիւնը՝ այս անշնորհիին կամ այն կիսաշնորհիին առիթով շաղ տրուած պսակներուն դիմաց ուս թօթուելու անտարբերութեան փաստով։

Տուեալ շրջապատին մէջ առ ի չգոյէ մեծերու, մերձաւոր մը մեծարելու մարմաջով տարուած հաշուախնդիր մը յաճախ կը դիմէ մեծամեծ բառերու եւ կը սկսի մեծամեծս փչալ, կարծելով, որ նման վերաբերումներով իսկոյն եւեթ կը ծածկուի մեծարեալին աղաղակով չքաւորութիւնը եւ հրաշիւք իմն կը դառնայ երեւակայուած ծիրանաւորը։

Այս մասին յաճախ խօսք եղած է սոյն թերթին մէջ։ Մէկը՝ գրեթէ նոյն ատեն հողին դարձած Նայիրի Զարեանի եւ Գուրգէն Մահարիի առիթով, ի յուր «*Մոսկուական Հայաստան*» թերթին, ըստ որում «Գուրգէն Մահարին պարզապէս անուանի գրող էր, իսկ միւսը՝ «մեծ բանաստեղծ», ու ոչ միայն մեծ, այլեւ՝ «մեծատաղանդ»։ Բառերը դիւրին արտասանելու հայաստանեան այս դիւրահաճութիւնը այնպիսի համեմատութիւններու հասաւ, որ կարելի չէ մսխուած «մեծ», «մեծատաղանդ» ու «հանճարեղ» բառերուն առջեւ ծեռնպահ մնալ։

Նուիրական հասկացողութիւններ ու սրբութիւններ խորհրդանշող բառերը այդպէս անպատասխանատու առատաձեռնութեամբ գործածելու մոլութիւնը փոխադրուեցաւ նաեւ Սփիւռք, ուր պատահական դպիրներ սկսան մսխել մեծասքանչին ոսկեծոյլ գանձերը, հանդիպած անունին դիմաց չարչարելով մեծը, տաղանդաւորը, տաղանդաշատը, միջազգայինը, հիանալին, վարպետը, վարպետաց-վարպետը, ամենայն հայոցը, ջրմուհին, դիցուհին, անկրկնելին, նոպելեանական հասակը, եւայլն, եւայլն։

Լեզուն ալ ունի տոհմական արժէք մը ու տոհմապղծութիւնը հոս եւս ու բոլոր ժողովուրդներուն մօտ նկատուած է անների արարք, մինչդեռ մենք օր-ցերեկով կը պոռնկացնենք ծանրածանր բեռներ կրելու կոչուած անոր ամէնէն անհպելի կարծուած անդամները...

digitised by A.R.A.R.@

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

«ՄՐՐԿԱԾԻՆ ԴՐՈՆ»

(Հեղինակ՝ Սիմոն Վրացեան)

Վերջերս լոյս տեսաւ «Հ.Ց.Դ. Երիտասարդական «ԿԱՑԵՐ» մատենաշարի չորրորդ հրատարակութիւնը՝ Սիմոն Վրացեանի «Մրրկածին Դրոն», փոքրածաւալ 207 էջերէ կազմուած գիրք մը, որուն հրատարակութեան մեկենասութիւնը ստանձնած է Հ. Ց. Դ. Արեւմտեան Ամերիկայի «Դրօ» կոմիտէն՝ մրրկածին հերոսին մահուան քառասնամեակին առիթով։

«Մրրկածին Դրոն» խորագրեալ կարճ ներածականը սեղմ գիծերով կը ներկայացնէ անզուգական հերոսին հարուստ կենսագրութիւնը, որ «ներոոօրէն առընչակից է Հ. Ց. Դաշնակցութեան 1905–1950ի գործունէութեան ժամանակաշրջանին»։

Դրոյի յեղափոխականի վարքը, կերպարը եւ ոգին բարձր գնահատելով՝ ներածականը կանգ կ'առնէ անոր կեանքի կենդանի օրինակին վրայ, որ «նեղափոխականօրէն տոգորեց սերունդներ ամբողջ, որոնք դաշնակցականօրէն թրծուեցան ու կազմաւորուեցան Դրոյի օրինակով»։

Այս ընդգծումը կատարելէ ետք, ընթերցողին ուշադրութեան կը յանձնուի, որ հատորը ամբողջութիւնն է այն մենագրութեան, որ նախապէս լոյս տեսած է Պէյրութի «Ակօս» ամսագրի 12րդ եւ 13րդ տարիներու իրերայաջորդ թիւերու մէջ։

Ծգրակացնելով՝ ներածականը կը փակուի այն հաստատ համոզումով, որ այս հատորը կարդալէ ետք միայն «ընթերցող կը սկսի հասկնալ, թէ ինչո՞ւ Դրոն «իր անցեալով ու ոգեշունչ խօսքով յոյս ու կենսունակութիւն ներշնչեց հայ ժողովուրդին, բայց մանաւանդ երիտասարդութեան»։

Երիտասարդ ընթերցողին հասցէագրուած Ս. Վրացեանի «Մրրկածին Դրոն» ճամբայ կ'ելլէ «Մանկութիւն եւ պատանեկութիւն» շրջանէն։ Առաջին իսկ էջերէն կը պարզուի ներքին դիմանկարը զօրանոցներու շուրջ թափա-

digitised by A.R.A.R.@

ուոց, զինուորական մարգանքներով ու հրացանով տարուած, ուշիմ, յանդուգն, բայց հկարդալու եւ գրելու գլուխ չունեցող փոքրահասակ Դրոյին, որուն ծխական դպրոցի եւ գիմնազիայի մէջ անցած կարճատեւ կեանքը կը մտնէ իր իսկական հունին մէջ, երբ 5 Հոկտեմբեր 1903ին կը սառնայ իր կրակէ մկրտութիւնը՝ ահաբեկելով Թէքէրաղպեան գիւղապետ դաւաճան Մարտիրոսը։

Այնուհետեւ Դրոն կը տեսնենք զինուորական ծառայութեան մէջ։ Պատմական փոթորկայոյզ դէպքերը՝ հայ եկեղեցական գոյքերու գրաւման եւ հակահայ ցարական քաղաքականութեան դէմ բորբոքած համահայկական պայքարը, Սասնոյ ապստամբութեան արձագանգները, Ռուսաստանի յեղափոխական լուրջ խլրտումները եւ հայ–թաթարական ընդհարումները իրենց անդրադարձը կ'ունենան Դրոյի վրայ, որ բանակէն հեռանալով կը հասնի Թաքու եւ մաս կը կազմէ Նիկոլ Դումանի ղեկավարած դաշնակցական մարտիկներու խումբին։

Հոս է, որ Դումանի ուսինքնոյ չունչին տակ, հայատեաց նահանգապետ Նակաշիձէն շանթահարող ահաբեկումով կը սկսի դաշնակցական ահաբեկիչ, յեղափոխական գործիչ, հայդուկապետ, ապա զինուորական, պետական եւ կուսակցական ղեկավար Դրոյի կենսագրավէպը, որուն իրերայաջորդ ու փոթորկայոյզ հանգրուանները Ս. Վրացեան կը պատկերացնէ փաստացի տուեալներով ու ականատեսի վկայութիւններով։

Այսպէսով, Սիմոն Վրացեանի գրչին տակ՝ բազում սխրանքներով եւ նուաճումներով հարուստ Դրոյի յիսնամեայ կեանքի ժապաւէնը կը դառնայ ուսանելի գիրք, եւ ընթերցողին մտքին ու հոգիին մէջ աւելի կը բարձրանայ պատուանդանը այն եզակի հայուն, «որ մորիկով աշխարհ եկաւ եւ փոթորիկով հեռացաւ»։

«ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ 1894–1994»

(Հեղինակ՝ Լ.Գ. Մինասեան)

Լ. Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ «ՇԱՐԺՈՒՄ» - Թ 200
(1794 - 1994)
ԵՒ
ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ «ՇԱՐԺՈՒՄ» - Թ 100 ԱՄԵԱՅԻ
(1894 - 1994)
ԱՌԹԻՒ

Նոր Ջուղա
Եպարտ Սբ. ԱՄԵՆԱՓՐԿՉԻ Վանքի
1994

1994ին, Նոր Ջուղայի մէջ լոյս տեսաւ Լ. Գ. Մինասեանի «Իրանահայ պարբերական մամուլը 1894–1994» խորագրեալ հատորը, որ 104 էջերու երկայնքին կը ներկայացնէ իրանահայ պարբերական մամուլի հարիւրամեայ համառօտ պատմութիւնը (էջ 5–36) եւ կը փոխանցէ սեղմ տեղեկութիւններ՝ վերոնշեալ ժամանակաշրջանին լոյս տեսած ալյաքոնցի հրատարակութիւններու մասին։

Հայ պարբերական մամուլի հիմնադիր Յարութիւն քհնյ. Շմաւոնեանի (1750–1824) յիշատակին ձօնուած Լ.Գ. Մինասեանի այս աշխատասիրութիւնը կը բացուի հեղինակին երկու խօսքով, որ կը պարզէ իր որդեգրած սկզբունքները, օգտագործած աղբիւրները եւ յարակից մանրամասնութիւններ։

digitised by A.R.A.R.@

Ապա, Լ.Գ. Մինասեան իր ջերմ շնորհակալութիւնները կը յայտնէ իրեն օգտակար եղած բոլոր անհատներուն եւ Վիեննայի Մխիթարեան հայրերուն, որոնց շնորհիւ իր քառասնամեայ պրպտումները հարստացած են նոր նիւթերով։

«Երկու խօսք»ին կը յաջորդէ հատորին «Ներածական» գրութիւնը, որ կը նշէ իրանահայ պարբերական մամուլին այս կամ այն տարողութեամբ անդրադարձած կամ ցարդ լոյս տեսած առանձին աշխատութիւններն ու մատենագիտական ցուցակները, թերթերը, եւայլն։ Այնուհետեւ, հեղինակը կ'անդրադառնայ իրանահայ պարբերական մամուլի էջերուն լոյս տեսած յօդուածներուն, ուսումնասիրութիւններուն, ցուցակներուն եւ արագ ընդգծումներով կը կեդրոնանայ անոնց արժանիքներուն ու թերիներուն վրայ։

«Ներածականի» յաջորդող աւելի քան քսան էջերը (էջ 14—36) կը պարդեն սեղմ ուսումնասիրութեան մը ընդհանուր դիմագիծը։ Հայ պարբերական առաջին մամուլին՝ «Ազդարար»ի եւ անոր հրատարակիչին մասին ամփոփ տեղեկութիւններ փոխանցող մուտքէ մը ետք, Լ.Գ. Մինասեան կը կեդրոնանայ իրանահայ պարբերական մամուլի 100ամեայ անցեալին վրայ։

Իրանի տարբեր քաղաքներու մէջ հրատարակուած թերթերը, անոնց կապուած առեղծուածները եւ հրատարակիչներուն անունները փաստացի տուեալներով ներկայացնող բաժինները ամփոփելով՝ Լ. Գ. Մինասեան կը յայտնէ, որ տուեալ 100ամեակի ընթացքին, Իրանի տարբեր քաղաքներուն մէջ հրատարակուած են տպագիր 75 թերթեր, իսկ խմորատիպ ու ձեռագիր՝ 78 անուն հրատարակութիւններ։ Ընդհանուր դումար՝ 153 հրատարակութիւններ, որոնց ցարդ լոյս տեսնող ամէնէն տարեց ներկայացուցիչը 1931ին հիմնուած «Այիր» օրաթերթն է։

Ուսումնասիրութեան երկրորդ եւ վերջին բաժինով, Լ. Գ. Մինասեան կը պատկերացնէ հայ մամուլի մատենագիտական ցուցակներուն մէջ արձանագրուած սխալ տեղեկութիւնները, կը լուսէ անոնց մէջ տպրդած թիւրիմացութիւնները, կը կատարէ ճշգումներ եւ հպանցիկ ակնարկով կ'անդրադառնայ իրանահայ մամուլի պատմութեան ընթացքին արձանագրուած ներքին պայքարին։ Ապա՝ ան յոյս կը յայտնէ, որ Հայաստանի անկախութեան փաստէն առաջնորդուած՝ իրանահայ մամլոյ ներկայացուցիչները վերջ կը դնեն «անհաշտ պայքար»ին եւ իրենց առողջ քննադատութիւններով ու առաջարկներով կը նպաստեն մինոլորտի պայծառացման ու Հայաստանի զօրացման։

Իրանահայ մամուլի մասին այս ընդհանուր տեղեկութիւնները հաղորդելէ ետք, էջ 37ով կը սկսի «Մամուլի մատենագիտական ցանկ»ի առաջին բաժինը՝ յատկացուած իրանահայ տպագիր մամուլին, որ կ'երկարի 27 էջերու վրայ։ Այբենական կարգով Լ.Գ. Մինասեան համառօտ տեղեկութիւններ կը փոխանցէ հրատարակուած եւ ցարդ լոյս տեսնող օրաթերթերուն, շաբաթաթերթերուն, ամսագիրներուն, հանդէսներուն, տարեգիրքերուն եւ իրանահայ մամուլին մաս կազմած այլալեզու միւս հրատարակութիւններուն մասին, նշելով հրատարակութեանց տարեթիւերը, խմբագիրներուն անունները, հրատարակիչները, էջաթիւը, չափը, եւայլն։ Ապա՝ նոյն մօտեցումով կը ներկայացուին խմորատիպ ու ձեռագիր հրատարակութիւնները։

Գիրքին վերջաւորութեան՝ յաջորդաբար կը ներկայացուին իրանահայ մամուլի աշխարհագրական եւ ժամանակագրական ցանկերը, անձնանուններու ցանկը եւ օգտագործուած աղբիւրներու ցանկը։

digitised by A.R.A.R.@

«ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ»

Ա. ՀԱՏՈՐ

(Խմբագիր՝ Սեդա Ծաղիկեան-Տէմիրճեան)

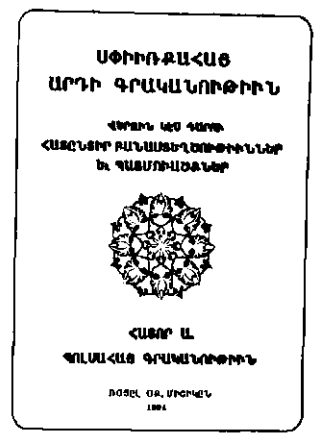

Վերջին կէս դարու սփիւռքահայ գրականութիւնը ներկայացնելու կոչուած շարքի մը Ա. հատորն է Տիկին Սեդա Ծաղիկեան-Տէմիրճեանի կազմած ստուար հատորը (535 էջ), որ իրրեւ ենթախորագիր ունի «Պոլսահայ գրականութիւն» ժանրային վերնագիրը։

1994ին, Միւնիխի (Ա.Մ.Ն) մէջ լոյս տեսած այս հատորները կը բացուի հայ տառերու ոգին ու արժէքը փառաբանող Դանիէլ Վարուժանի ներբողով։ Կը յաջորդէ ծաղիկաքաղ կազմած Սեդա Տէմիրճեանի «Փոխանցառաջաբան» խորագրեալ ներածականը, որ 1940ական թուականներուն հրապարակ իջած պոլսահայ երիտասարդ բանաստեղծներու ճիգերուն եւ նոյն ժամանակաշրջանին հրատարակուած գրական հանդէսներուն վրայ արագ ակնարկ մը նետելէ ետք, կ'աւելցնէ. «Անոնք կը ձգտէին թարգմանը հանդիսանալ հասարակ մարդու կեանքին ու կարիքներուն, գործածելով պարզ, սակայն ո՛չ աղքատ լեզու մը»։

Համապարփակ, խղճամիտ եւ անկողմնակալ գործ մը պատրաստած ըլլալու իր գոհունակութիւնը արձանագրելով՝ Սեդա Տէմիրճեան դիտել կու տայ, որ իր գլխաւոր նպատակը եղած է պոլսահայ գրողները ներկայացնել «իրենց լաւագոյն ստեղծագործութիւններով»։

Պոլսահայ արդի բանաստեղծութեան հիմնադիրները հանդիսացող Կ. Ճանճիկեանի, Հ. Գալուստեանի եւ Ա. Շաւարշի առաջին յանգնութիւնները կը ներկայացուին մէկ էջնոց նշմարով մը, որուն կը յաջորդեն անոնց գրականութենէն քաղուած երեք նմոյշներ՝ «ցոյց տալու համար իրենց ոճի եւ նկարագրի տարբերութիւնները»։

Նոյն նիւթին եւ պոլսահայ բանաստեղծութեան նկարագրային յատկանիշներուն կ'անդրադառնան նաեւ Հայկազուն Գալուստեանի եւ Զարեհ Խրախունիի գրաւոր ելոյթներէն քաղուած «կարծիքները», որոնց կը յաջորդեն երկու յօդուածներ։ Յակոբ Կարապենցի «Արարպիս Ճանճիկեանի հետքերով» եւ Սեդա Տէմիրճեանի «Զահրատի «Մէկ քարով երկու գարուն»ը» խորագրեալ գրութիւնները կը թափանցեն պոլսահայ բանաստեղծութեան այս երկու ներկայացուցիչներուն գրականութեանց ոլորտներէն ներս, կեդրոնանալով անոնց գործերուն գլխաւոր յատկանիշներուն վրայ։

Հատորին առաջին 35 էջերը գրաւած այս ընդհանուր մուտքէն ետք, «Բանաստեղծութիւններ» գլուխով՝ իրենց յատկանշական բանաստեղծութիւններով կը ներկայացուին միայն արդի քերթուածներ ստորագրած թիւով 19 բանաստեղծներ, որոնց երիցագոյնը՝ Արմենուհի Թէրզեան, ծնած է 1910ին, իսկ կրտսերագոյնը՝ Վերճիհան Զիֆլի Օղլու, 1975ին։

Կը յաջորդէ հատորին կեդրոնական գլուխը հանդիսացող «Բանաստեղծութիւններ եւ պատմուածքներ» լայնածաւալ բաժինը (էջ 87–436)։ Հատորներէ եւ պոլսահայ գրական հանդէսներէ քաղուած այս էջերը ընդհանուր գաղափար մը կը փոխանցեն բանաստեղծութիւններ եւ պատմուածքներ կամ միայն արձակ ստեղծումներ ստորագրած շուրջ քառասուն հեղինակներու մասին։

digitised by A.R.A.R.@

«Հարցազրոյց պոլսահայ գրողներուն հետ» վերնագիրը կրող յաջորդ բաժինով (437–472), պոլսահայ 10 բանաստեղծներ եւ արձակագիրներ կը պատասխանեն սփիւռքահայ գրականութեան վերաբերող թիւով 10 հարցումներու։

Սեդա Տէմիրճեանի «Սփիւռքահայ արդի գրականութիւն» ծաղկաքաղը կը փակուի «Վենսագրութիւններ» գլուխով, որ այբուբենի կարգով կը ներկայացնէ կենսագրականները այս ժողովածուին մէջ տեղ գտած 61 գրողներուն։

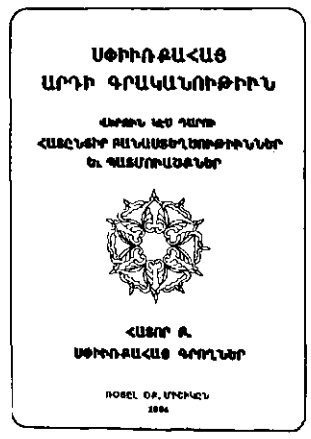

«ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ»

Բ. ՀԱՏՈՐ

(Հեղինակ՝ Սեդա Ծաղիկեան-Տէմիրճեան)

Պոլսահայ գրականութեան նուիրուած ստուար հատորին յաջորդեց Սեդա Ծաղիկեան-Տէմիրճեանի նոյն տարին (1994) լոյս տեսած եւ աւելի ծաւալուն Բ. հատորը (764 էջ)՝ «Սփիւռքահայ գրողներ» ենթախորագիրով։

Վաղամեռիկ բանաստեղծուհի Արա Աղախանեան-Խաչեանի յիշատակին ձօնուած այս ժողովածուն կը բացուի Սեդա Տէմիրճեանի «Երկու խօսք հաւաքածոյին ուղղութեանը մասին» խորագրեալ մէկ էջնոց մուտքով, որ առաջին հերթին դիտել կու տայ, թէ այս հատորն ալ, յար եւ նման նախորդ հաւաքածոյին, առաջնորդուած է «Արուեստը ժողովուրդին համար» սկզբունքով եւ իր նպատակն է «ժողովուրդին տիրցնել հոյլ մը սփիւռքահայ գրողներ՝ իրենց ընտիր էջերովը»։

Ապա՝ Սեդա Տէմիրճեան կ'աւելցնէ, որ հանրամատչելի եւ ամբողջական ստեղծագործութիւններ ընտրելու սկզբունքէն առաջնորդուած՝ «մենք մեր ընտրութիւնները կատարեցինք հաւասարապէս հեռու մնալով երկու ծայրագոյն եզրերէ.— դասական ու գեղապաշտ գրականութիւնը եւ գերարդիական գրականութիւնը»։

Առաջինը՝ «ժամանակավրէպ», իսկ երկրորդը՝ «ըստ բաւականին անհասկնալի» համարելէ ետք, «Սփիւռքահայ արդի գրականութիւն» զոյգ հաւաքածոներուն խմբագիրը կ'ընդգծէ. «Եթէ կարգ մը հանրածանօթ անուններ դուրս մնացած են այս հաւաքածոյէն, այդ՝ իրենց տաղանդին ու ստեղծագործական արտադրութեանը հանդէպ գնահատանքի թերացում չէ», այլ պարզապէս անոր համար, որ «մեր որդեգրած սկզբունքի ծիրին մէջ չեն դասաւորուած անոնց գործերը»։

Եզրակացնելով, Սեդա Տէմիրճեան նախ կ'անդրադառնայ իր կատարած պրպտումներուն, որոնց շնորհիւ երեւան եկած են «անծանօթ մնացած» գրագէտներ։

digitised by A.R.A.R.@

արժէքաւոր գրողներ», ապա կ'աւելցնէ· «Վստահաբար կան տակաւին ուրիշ արժանաւոր գրողներ եւս, որոնք կը շարունակեն անծանօթ մնալ»։

Այնուամենայնիւ, Սեդա Տէմիրճեան իր կարճ ներածականը կը փակէ այն համոզումով, որ «ուշխարհացրիւ հայ ժողովուրդը սիրով եւ հաճոյքով պիտի ըմբոշխնէ այս հաւաքածոն», որովհետեւ անիկա շուրջ 150 ափիւռքահայ գրողներու «մտքի եւ հոգիի արդասիքն է»։

Նախորդ հաւաքածոյին օրինակով՝ այս հատորն ալ կը բաժնուի հինգ բաժիններու,— «Բանաստեղծութիւններ», «Բանաստեղծութիւններ եւ պատմուածքներ», «Պատմուածքներ», «Զառեակներ», «Գաւառական գրականութիւն եւ իրանական գիւղագիրներ»։

Առաջին բաժինով կը ներկայացուին միայն բանաստեղծութիւններ ստորագրած 33 հեղինակներ, որոնց երիցագոյնը Գալուստ Խանենցն է, իսկ կրտսերագոյնը՝ Ռոբերտ Մարգարեանը։

Կը յաջորդէ «Բանաստեղծութիւններ եւ պատմուածքներ» բաժինը, որ ընթերցողին կը հրամցնէ բնորոշ նմոյշներ՝ բանաստեղծութեան կողքին նաեւ արձակ էջեր ստորագրած թիւով չորս հեղինակներէ։ Ապա կու գայ հերթը հատորին ամէնէն ծաւալուն գլուխին՝ «Պատմուածքներ», որ 404 էջերու տարածքին կ'ամփոփէ 44 արձակագիրներու ստորագրութիւնը կրող պատմուածքներ եւ ուրիշ արձակ էջեր։

6 էջերէ կազմուած «Զառեակներ» բաժինը կ'ամփոփէ 5 հեղինակներու թիւով 12 քառեակներու։ «Գաւառական գրականութիւն եւ իրանական գիւղագիրներ» նախավերջին գլուխը հաւաքածոյին, իր կարգին, է մի կը խմբէ 15 հեղինակներու արձակ էջերը։

Վերոնշեալ հինգ բաժիններուն կը յաջորդէ «Հարցազրոյց գրողներուն հետ» եւ «Ներնագրութիւններ ալբուրեանի կարգով» եզրափակիչ երկու գլուխները հաւաքածոյին, որուն առաջինին մէջ 10 գրողներ կը պատասխանեն ափիւռքահայութեան գրականութեան հետ առընչուող 10 հարցումներու, իսկ երկրորդը կը փոխանցէ կենսագրական ծանօթութիւններ՝ հաւաքածոն կազմած հեղինակներուն մասին։

Ինչպէս առաջին հատորը հաւաքածոյին՝ «Սփիւռքահայ արդի գրականութիւն» անուանը կրող երկրորդ հատորն ալ կը փակուի Սեդա Մաղիկեան–Տէմիրճեանի կենսագրական էջով։

digitised by A.R.A.R.@

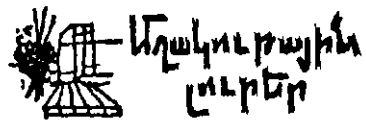

ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐԵԲԱՐ ԱԼԵՔ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Չորեքշաբթի, 10 Յուլիսի երեկոյեան, Միչիկընի (Մ. Նահանգներ) մէջ մահացաւ Հ.Բ.Ը.Միութեան ցկեանս պատուոյ նախագահ, ազգային բարերար եւ հանրածանօթ գործարար Ալեք Մանուկեան, 95 տարեկան հասակին, շուրջ երկու շաբաթ տեւած մահաբուռնէ մը ետք։

Իր գիտակցական բովանդակ կեանքի ընթացքին հայ ժողովուրդին, հայ մշակոյթին եւ հայ եկեղեցւոյ անշահախնդրօրէն ծառայած մեծանուն բարերարը ծնած էր 1901ին, Իզմիրի մօտ, Քասապա աւանին մէջ։

1920ին Ալեք Մանուկեան կը տեղափոխուի Մ. Նահանգներ եւ 1924ին վերջնականապէս կը հաստատուի Միչիկըն Նահանգի Տիթրոյիթ քաղաքը։ Կը գործէ ինքնաշարժի ճարտարարուեստին մէջ, իբրեւ փոխնորդ կտորներ արտադրող, եւ 1929ին կը հիմնէ «Մասքօ» ընկերութիւնը, որ մինչեւ օրս կը նկատուի Մ. Նահանգներու ամէնէն հռչակաւոր ճարտարարուեստական հաստատութիւններէն մէկը՝ տարեկան շուրջ 7 միլիառ տոլարի հասնող գործառնութիւններով։

Սփիւռքահայ գաղթօճախներուն մէջ, իր բարերարութիւններուն շնորհիւ կը կառուցուին կրթական ու մշակութային բազմաթիւ հաստատութիւններ, յատկապէս վարժարաններ, թանգարաններ, մշակութային, բարեսիրական եւ երիտասարդական կեդրոններ։ Պուէնոս Այրէսի, Մոնթէվիտէոյի, Պէյրութի, Լոս Անճելըսի, Թորոնթոյի, Թեհրանի եւ այլ քաղաքներու մէջ կառուցուած այս կեդրոնները կը վայելեն Հ.Բ.Ը.Մ.ի հովանաւորութիւնը։

Ալեք Մանուկեան մեծագոյար նուիրատուութիւններ կը կատարէ նաեւ բազմաթիւ հայկական եկեղեցիներու, յատկապէս Ս. Էջմիածինի, ինչպէս նաեւ՝ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան, երբ այս վերջինը նիւթական մեծ կորուստներու ենթարկուած էր, շուրջ տասնամեակ մը առաջ։

Իբրեւ Ամերիկայի տիպար քաղաքացի, նիւթական մեծագոյար նուիրատուութիւններով Ալեք Մանուկեան նաեւ կ'օժանդակէ ամերիկեան մարդասիրական ու կրթական հաստատութիւններու։ Ան նաեւ մեծապէս կը սատարէ ամերիկեան համալսարաններու մէջ հայագիտական ամպիոններ հաստատելու ճիգերուն։ Շնորհիւ իր ասպետական նուիրատուութիւններուն եւ անշահախնդիր ճիգերուն՝ Եռ. Մի. Էլ. Էյ., Գոլումպիա, Պըրքլի համալսարանը եւ Նիւ Եորքի, Մեսէչուսէցի եւ բազմաթիւ այլ քաղաքներու համալսարանները կը հարստանան հայագիտական ամպիոններով։

digitised by A.R.A.R.@

Իբրեւ գնահատանք իր համազգային եւ համամարդկային բարերարութիւններուն, Ալեք Մանուկեան կ'արժանանայ յատուկ շքանշաններու, ինչպէս՝ Էլիս Այլընտի պարգեւին՝ Ազգային Փոքրամասնութեանց Խորհուրդին կողմէ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Ա. կարգի շքանշանին՝ Վազգէն Ա. կաթողիկոսէն, Մայրիներու Ա. կարգի շքանշանին՝ Լիբանանի հանրապետութեան նախագահէն, Ազգային Հերոսի կոչումին եւ Հայաստանի քաղաքացիութեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահէն եւ Պատուոյ Շքանշանի՝ Լ.Ղ.Հ.ի նախագահէն։

Ան ստացած է նաեւ պատուոյ տոքթորայի տիտղոսներ՝ բազմաթիւ համալսարաններէ, ներառեալ՝ Երեւանի Պետական Համալսարանէն։

ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ Հ.Գ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ՆԱԽԱԳԱՀ

Հայաստանի Գրողներու Միութեան նախագահ Ռազմիկ Դաւոյեանի ներկայացուցած հրաժարականէն երկու շաբաթ ետք, 30 Ապրիլ 1996ին, տեղի ունեցած է արտահերթ համագումար՝ Հայաստանի Գրողներու Միութիւնը նոր նախագահով մը օժտելու նպատակով։

Այս արտահերթ համագումարը նախաձեռնած յանձնախումբին անունով խօսք առնելով՝ Լեւոն Հախվերդեան նախ անդրադարձած է համագումարի գումարման անհրաժեշտութեան, ապա յայտնած, թէ նախաձեռնող յանձնախումբը կ'առաջարկէ թեկնածութիւնը արձակագիր Հրանտ Մաթեւոսեանի։

Շարունակելով, Լ. Հախվերդեան աւելցուցած է, թէ ստեղծուած իրավիճակը նկատի առած՝ յանձնախումբը կ'առաջարկէ չլսել նախկին վարչութեան տեղեկագիրը, հրաժարիլ անոր յաջորդող մտքերու փոխանակումէն եւ ընտրութիւնը կատարել բաց քուէարկութեամբ։

Ներկաները միաձայնութեամբ ըսած են իրենց «այո»ն եւ Հայաստանի Գրողներու Միութեան նախագահ ընտրած Հրանտ Մաթեւոսեանը։

Ապա՝ Լ. Հախվերդեան ներկայացուցած է Հ. Գ. Միութեան աւագներու խորհուրդի, վարչութեան եւ վերստուգիչ յանձնաժողովի առաջարկուած կազմերը։ Բարձրացած են ձեռքեր եւ առաջարկուած՝ նոր անուններ։ Անկարաւարելի դառնալու վտանգ սպառնացող աղմուկին առաջքը առնելու նպատակով, ձայն խնդրած է նախագահութեան անդամ, արձակագիր եւ Հայաստանի Հանրապետութեան ներքին գործերու նախարար Վանօ Սիրադեղեան, որ ըսած է, թէ իբրեւ կառավարութեան անդամ, Գրողներու Միութեան անդամ եւ Հրանտ Մաթեւոսեանի մտերիմ ընկեր՝ կը ձգտի ամէն ձեւով օգնել Գրողներու Միութեան։ Ցիշեալ հանգամանքներով ու նպատակով՝ ան երկրորդած է նախաձեռնող յանձնախումբի քննարկում չկատարելու առաջարկը եւ ընդգծած, թէ անհրաժեշտ է ստեղծել աշխատանքային «նորմալ մթնոլորտ» եւ, այդպէսով, բազմապատկել կատարուած ճիգերը։

Կիրքերու հանդարտումէն ետք, բաց քուէարկութեամբ ընտրուած են Գրողներու Միութեան վարչութեան, աւագներու խորհուրդի եւ վերստուգիչ յանձնաժողովի առաջարկուած կազմերը։

digitised by A.R.A.R.@

Աւագներու խորհուրդի կազմին իբրեւ անդամ ընտրուած են Հայաստանի երիտ գրողները ներկայացնող Աղասի Այվազեան, Հրանտ Թամրազեան, Սերօ Խանզադեան, Սիլվա Կապուտիկեան, Գէորգ Հայրեան, Սաղաթէլ Ցարութիւնեան, Հրաչեայ Յովհաննիսեան, Լեւոն Հախվերդեան, Մարօ Մարգարեան, Մերգէլ Սարինեան, Անահիտ Սահինեան, Էդուարդ Ջրբաշեան եւ Բագրատ Ոլուբաբեան։

Առաջին անգամ ըլլալով, աւագներու խորհուրդի կազմին մէջ ընտրուած են սփիւռքահայ վեց գրողներ՝ Երուանդ Ազատեան, Ջոզալ Գազանճեան, Ջահրատ, Գրիգոր Շահինեան, Վահէ Օշական եւ Պօղոս Մնապեան։

Մէկ ժամ տեւած արտահերթ համագումարի փակումէն առաջ, Հայաստանի Գրողներու Միութեան նոր նախագահը արտասանած է իր խօսքը եւ ընդգծած՝ ստեղծուած ցաւալի կացութիւնը դարմանելու եւ միութեան կեանքը բնականոն հուն դարձնելու անհրաժեշտութիւնը, եզրակացնելով՝

«Գրականութիւնը ծանր գործ է, որ տանում է կա՛մ հերոսացման, կա՛մ խելագարութեան։ Իմ առաջին գործը պիտի լինի գրողներին օգնելը։ Իմ առաջին քայլը պիտի լինի միջոցներ հայթայթել՝ գրական մամուլի մարած կեանքը վերարծարծելու համար»։

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍ

Մարսէյլի «Գանթինի» հանրածանօթ թանգարանի ցուցասրահներուն մէջ, ուր կը ցուցադրուին միջազգային համբաւ նուաճած գեղանկարիչներու գործերը, Մայիս ամսուան ընթացքին գեղարուեստասէր հասարակութեան հրամցուած են վերջին 100-150 տարուան հայ հռչակաւոր գեղանկարիչներու պաստառները՝ *«Ծովուն երգը»* ընդհանուր խորագիրին տակ։

«Արամ Խաչատրեան» հիմնարկի նախաձեռնութեամբ եւ արուեստի պատմաբան, Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահի ու թանգարաններու տնօրէն Շահէն Խաչատրեանի տքնաջան աշխատանքներուն շնորհիւ իրականացած այս մեծ ցուցահանդէսին ցուցադրուած են 96 ծովանկարներ, տտորագրուած՝ Այվազովսկիի, Վ. Մախոխեանի, Ա. Շապանեանի, Շ. Ադամեանի, Է. Շահինի եւ հայ այլ գեղանկարիչներու կողմէ։

Ադրիականէն Սեւ ծով, Միջերկրական եւ մինչեւ հայկական բարձրաբերձ լիճերը տարածուող հայ ծովանկարիչներու պաստառներուն զուգահեռ՝ օտար հանդիսատեսները յատուկ շահագրգռութեամբ կանգ առած են նաեւ այլ թեմաներ շօշափած հայ գեղանկարչութեան միա հայկաներուն՝ Ե. Թադեւոսեանի, Մ. Սարեանի, Ց. Ցակոբեանի, Փ. Թերլէմէզեանի, Գառզուի, Ժանսեմի եւ բազմաթիւ ուրիշ արուեստագէտներու ստեղծումներուն դիմաց։

Ֆրանսական մամուլը, Այնասփիտն ու պատկերասփիւռը լայնօրէն անդրադարձած են լաւապէս կազմակերպուած այս ցուցահանդէսին, որուն շնորհիւ ցուցահանդէսը արձանագրած է աննախընթաց յաջողութիւն։ Չորս շաբթուան ընթացքին, մեծաւ մասամբ օտարներէ բաղկացած շուրջ 7 հազար արուեստասէրներ այցելած են վերոնշեալ թանգարանը եւ հիացական աչքերով ըմբռնած հայ գեղանկարիչներուն ստեղծագործութիւնները։

Այս առիթով, «Արամ Խաչատրեան» եւ «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնարկներու մեկենասութեամբ լոյս տեսած է Շահէն Խաչատրեանի պատրաստած գեղատիպ եւ գունաւոր «Le Chant de la Mer» պատկերագիրքը, որ ամփոփած է հայ ծովանկարիչներուն ցուցադրուած պաստառներուն պատճէնները։

...ՆԱԵՒ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ՝ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՏԱՆ ՄԷՋ

Մայիս 23ին, Մարսէյլի Հայ Մշակոյթի Տան մէջ, տեղի ունեցած է դասախօսական ձեռնարկ մը՝ նուիրուած հայ գեղանկարչութեան աւելի քան 100ամեայ հոլովոյթին։

digitised by A.R.A.R.@

Հայ գեղանկարչութեան վրայ ընդհանուր ակնարկ մը նետելէ ետք, Շահէն Խաչատրեան ծանրացած է այն կէտին վրայ, որ հակառակ 1915ի Ցեղասպանութեան՝ 19րդ դարուն համաշխարհային գեղանկարչական շարժումին միացած հայ նկարչութիւնը 20րդ դարու սկիզբը ճանչցաւ իր գեղանկարչութեան ազգային յատկանիշները բիւրեղացնող հականեր։

«Վեռնային երկիր է Հայաստանը, սակայն այսքան ծովի երգիչներ ունենք» հաստատումը կատարելէ ետք, լուսապատկերներու օգնութեամբ հայրենի արուեստաբանը ներկայացուցած է Այվազովսկիի «հայացած ծովը», մեկնաբանելով անոր պաստառներու լոյսերը, գոյները, ալիքները, ամպերը եւ յարափոփոխ երեւոյթներուն միա յատկանիշները։ Ապա խօսած է հայ երկրորդ մեծ ծովանկարիչին՝ Վ. Մախոխեանի արուեստին մասին եւ շեշտած, որ անոր պաստառները սրտի, բայց յատկապէս մենութեան, կարօտի եւ լռութեան արտայայտութիւններ են։

Ա. Շապանեանի եւ Ե. Թադեւոսեանի պաստառներուն ընդմէջէն հայկական տպատրապաշտութեան մասին խօսելէ ետք, Շ. Խաչատրեան ծանրացած է հայ գեղանկարչութեան հաշտյն նոր ուղիներ բացած Շ. Աղամեանի, Մ. Սարեանի եւ Գառզուի արուեստներուն վրայ եւ իր դասախօսութիւնը եզրակափակած է Է. Շահինի վենետիկեան ստեղծագործութիւններուն գնահատումով, դիտել տալով, որ Վենետիկի դժուարութիւնները սեւ ու ճերմակ գոյներու յարաբերութիւններով երգող այդ գործերուն մէջ կայ հայկական տխրութիւն։

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅ ԳԵՂԱՆԿԱՐՉՈՒՀԻՒՆ ՅԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Պուտափեշտի Ռումէն Մշակոյթի Կեդրոնին մէջ, Պուտափեշտի հայ համայնքի օժանդակութեամբ, վերջերս բացումը կատարուած է նկարչուհի Ազատուհի Վարտուքա Խորէնեանի ցուցահանդէսին։ Այս ռումանահայ գեղանկարչուհիին աշխատանքներուն մասին գնահատանքի ջերմ խօսքեր ըսած են Պուտափեշտի մօտ Ռումանիոյ դեսպան Եոն Տունքա եւ մշակոյթի խորհրդական Անտրէյ Տորոպանտու։

Ազատուհի-Վարտուքա Խորէնեանի ցուցահանդէսին ներկայացուած ամբողջ աշխատանքները կազմուած են բնախնդրօրէն ընտրուած 63 ջրաներկ յօրինուածներէ, որոնք անոր վերջին երկու տարիներու ստեղծագործութեանց արդիւնքն են։

Ռումանական ջրանկարի արուեստին մէջ, երկար տարիներու ընթացքին, նկատուած են ծագումով հայ քանի մը արուեստագէտներ։ Բաւական է անոնցմէ յիշատակել Հրանտ Աւագեանը։ Իսկ Խորէնեան, աւելի քան երկու տասնամեակէ ի վեր, ջրաներկի միջոցով կը ներկայացնէ իր ստեղծագործութիւնները։ Վերջին տարիներուն, Ազատուհի Խորէնեան զանազան երկիրներու մէջ տուած է բազմաթիւ ցուցահանդէսներ եւ արժանացած հանրութեան, ինչպէս նաեւ՝ Ռումանիոյ եւ օտար մասնագէտներու հիացումին։

ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ-ԿՈԹՈՂ՝ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԳՐՉԻ ԵՒ ՋԷՆՔԻ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐՈՒՆ

Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան (28 Մայիս 1918) անկախութեան տօնի նախօրէին, Երեւանի Պետական Համալսարանի ուսանողական խորհուրդի նախաձեռնութեամբ, բանաստիրական ամպիոնի բակին մէջ տեղադրուած է յուշարձան-կոթող մը, ի յիշատակ՝ Արցախեան շարժման ժամանակ զոհուած հայ մտաւորականներուն եւ Երեւանի Պետական Համալսարանի ուսանող ազատամարտիկներ՝ Թաթուլ Կրպէեանի, Վարդան Բալշեանի, Վարդան Ստեփանեանի (Դուշման), «եւ էլի խնկելի անունների, հայոց պատմութիւնը կերտող գրչի եւ զէնքի մարտիկների»։

Յուշարձան-կոթողի բացման արարողութեան ներկայ գտնուած են զոհուած ազատամարտիկներու մայրեր, այրիներ, ուսանողական ընկերներ ու դասախօսներ, որոնցմէ շատեր իրենց հպարտանքի,

digitised by A.R.A.R.@

ափսոսանքի եւ երախտիքի խօսքերը փոխանցած են ներկաներուն։

Ցուշարձանի բացման խօսքը փոխանցած է Հայաստանի Գրողներու Միութեան նախագահ, արձակագիր Հրանտ Մաթեւոսեան։ Խօսք առած են նաեւ Երեւանի Պետական Համալսարանի տնօրէն Ռադիկ Մարտիրոսեան, պատմութեան ամպիոնի վարիչ Հենրիկ Աբրահամեան, աստուածաբանական ամպիոնի վարիչ Շահէ արքեպս. Աճէմեան, Արցախի Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ Արթուր Թովմասեան, համալսարանի ուսանողական խորհուրդի նախագահ Արսէն Արզումանեան եւ զոհուած ազատամարտիկներու ծնողներ։

ՊԵՐՃ ՋԷՅՐԹՈՒՆՑԵԱՆԻ «ԱՄԵՆԱՏԽՈՒՐ ՄԱՐԴԸ»՝ ԳԱՀԻՐԷԻ ԲԵՄԻՆ ՎՐԱՅ

Գահիրէի *«Էլ-Հանակէր»* թատրոնի բեմին վրայ վերջերս բեմադրուած է հայրենի գրագէտ Պերճ Ջէյթունցեանի *«Ամենատխուր մարդը»* ողբերգա-կատակերգութիւնը, որուն թարգմանութիւնը նախապէս հրատարակուած էր Քուէյթի մէջ, «Համաշխարհային թատրոնի մատենաշար»էն։

Թատերգութեան բեմադրիչն է Ապտէլ

Սաթթար Էլ-Խոտարի, հերոսները մարմնաւորած են Թաուֆիք Ապտէլ Համիտ, Ազզա - Շարի եւ սուրիացի Սամանթա Այուպ։ Եգիպտական *«Էլ-Ահրամ»* հանրածանօթ օրաթերթը այս լուրը հաղորդած է իր 26 Յունիսի թիւով, ուր հակիրճ ձեւով ներկայացուցած է թատերգութեան պատմութիւնը։

Եգիպտական մամուլը դրուատական յօդուածներով գնահատած է Ջէյթունցեանի թատերախաղն ու անոր արաբերէն բեմականացումը։

Պերճ Ջէյթունցեանի այս թատերգութիւնը առաջին անգամ բեմադրուած է Երեւանի Դրամատիկական թատրոնին կողմէ՝ 1974ին։ Թատրոնը հրատարակուած է 1981ին, *«Ամենատխուր մարդը»* տիտղոսագրուած թատերգութիւններու ժողովածուին մէջ։

ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ՝ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐՈՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ

«Համազգային»ի Փարիզի մասնաճիւղի նախաձեռնութեամբ, 13 Մայիսին, շրջանի Հայ Մշակոյթի Տան «Տէմիրճեան» սրահին մէջ տեղի ունեցած է դասախօսութիւն մը՝ նուիրուած հայկական ճարտարապետական կոթողներու եւ յատկապէս խաչքարերու արուեստին ու անոնց զարգացման պատմական հանգրուաններուն։ Այս առիթով հրաւիրուած է քանդակագործ-արձանագործ Խաչիկ Գազան (Գազանճեան)։ Բացման խօսքով հանդէս եկած է ընկերոջի Միւզան Սիսեռեան, որ ներկաներուն ծանօթացուցած է դասախօսը եւ մանրամասնօրէն անդարդարձած անոր արուեստի բեղուն գործունէութեան։

Մեծ թիւով հաւաքական ցուցահանդէսներու մասնակցած երիտասարդ արուեստագէտ դասախօսը ընդգծած է, թէ խաչքարը հայ դարաւոր մշակոյթի այն արժէքներէն է, որ իր ուրոյն տեղը գրաւած է միջազգային արուեստի պատմութեան մէջ։ Լուսապատկերներու օգնութեամբ՝ ան հանգամանօրէն բացատրած ու վերլուծած է խաչքարերու մէջ թաքնուած խորհրդանիշներու լեզուն։

digitised by A.R.A.R.@

«ԲԱԳԻՆ»Ի 1996Ի ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գ. ԹԷՄԻՋԵԱՆ	«Ներենատ»	1–Զմեռ
Փ. ՄԵՐԱՆԵԱՆ	«Բառեր՝ անշրջագիծ լուսանկարի համար...	1–Զմեռ
» » »	Բանաստեղծութիւններ	2–Գարուն
» » »	Բանաստեղծութիւններ	4–Աշուն
ՄԱՐԻ–ՌՈԶ ԱԲՈՒՍԷՖԵԱՆ	Ես հաւատում եմ	1–Զմեռ
Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ	Հարցում	1–Զմեռ
» » »	Մանուկ սատանայի թուղթերէն	4–Աշուն
ԱՐՄԱՆՏ	Բանաստեղծութիւններ	2–Գարուն
» »	Տղաս	3–Ամառ
ՄԱՐՈՒՇ	Բառէ կամուրջներ	2–Գարուն
Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ	Բանաստեղծութիւններ	2–Գարուն
Մ. ԱԼԻ ՍԱՑԻՏ	Դանիէլ Վարուժան	2–Գարուն
» » »	Միամանթօ	2–Գարուն
Մ. ՍՈՒԼԷՑՄԱՆ	Արեան ցայտաղբիւրները	2–Գարուն
Ա. ՍԱԼԱՄ ՀԱԼԼՈՒՄ	Աշուններ	2–Գարուն
Վ. ԹԷՋԵԱՆ	Սկիզբ եւ վախճան	3–Ամառ
» »	Հայութիւն	4–Աշուն
Ս. ՑՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ	Սիրոյ աւետարան	3–Ամառ
Շ. ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ	Միստիկ տաղեր	3–Ամառ
Կ. ԱՂԱՑԵԱՆ	Բանաստեղծութիւններ	4–Աշուն

ԱՐՁԱԿ

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ	Քրոնիկոն քնարական	1–Զմեռ
» » »	» »	2–Գարուն
» » »	» »	3–Ամառ
» » »	» »	4–Աշուն
ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ	Մայր դքսուհին	1–Զմեռ
» » »	Իմ «Ճառընտիրը»	4–Աշուն
Ա. ԵՐԿԱԹ	Ցուշեր Ս. Պարթեւեանէն	1–Զմեռ
» »	Մագթաղինէ	1–Զմեռ
Զ. Պահրի	Կեանքիս վէպը	1–Զմեռ
» »	» »	2–Գարուն

digitised by A.R.A.R.@

» »	» »	3—Ամառ
» »	» »	4—Աշուն
Պ. ՄՆԱՊԵԱՆ	Նոսթալճիա	1—Ձմեռ
» »	Երախտագիտութեան թակարդը	3—Ամառ
Թ. ՋԻՖԼԵԱՆ	Դաշտապտոյտ մը	2—Գարուն
» »	Թոռներուս համար	4—Աշուն
Ի. ԱԼ—ԽԱԼԻԼ	Գոհար կամ ճանապարհ դէպի Ուրֆա	2—Գարուն
Ն. ՍԻՐԷՍ	Հիւսիսի հովերը–1917	2—Գարուն
Ֆ. ԽՈՒՐԴՈԾ	Գիշերուան եւ լամիկին թերթերը	2—Գարուն
Փ. ԻՍԹՐԱԹԻ	Գիրա Գիրալինա	4—Աշուն

ԹԱՏԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Վ. ՕՇԱԿԱՆ	Նոր արմատ	2—Գարուն
» »	» »	3—Ամառ
» »	» »	4—Աշուն

ԻՄԱՑԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

Ս. ՆԱԹՐԵԱՆ	Զարուհի Պահրի	1—Ձմեռ
ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	Հայ գիրքին տէր կանգնինք	1—Ձմեռ
» » »	Նախատօնակ 1700ամեակի	2—Գարուն
Ա. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	Ցակոբ Օշական. մշակութային քննութեան փորձ	1—Ձմեռ
Ա. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ	Հայագիտութեան մեծ երախտաւորը	1—Ձմեռ
Լ. ՇԱՌՈՅԵԱՆ	Պ. Հաճեանի «Հրամմեցէ՛ք, պարոններ» հատորը	1—Ձմեռ
» »	Անգլերէն հատորներ Հայաստանի եւ հայութեան մասին	2—Գարուն
» »	Գիրքերու մտերմութեան մէջ	3—Ամառ
Պ. ՄՆԱՊԵԱՆ	Իրենց կարօտներուն կարօտով	2—Գարուն
Վ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ	Խսահակեանի անյայտ բարեկամը	2—Գարուն
» »	Ո՞վ է Հենրի Միլլերի հայ գուշակը	4—Աշուն
Կ. ԹԷՐՋԵԱՆ	Ովքե՞ր էին Թեոյիրեանի կողքին	2—Գարուն
Ա. ՖԱԽՐԻ	Արիւնը ճերմակ չէ՛	2—Գարուն
Մ. ՇԱՐԱՊԽԱՆԵԱՆ	Փանայիթ Իսթրատի	3—Ամառ

digitised by A.R.A.R.@

Ն. ՉԱՐԽՈՒՏԵԱՆ	Հանճարին անիծեալ ոռնտերը	4–Աշուն
ՄԱՐԻ ՍԱՐԱՖԵԱՆ-ՔԵՐՈԲԵԱՆ	Մեսրոպ Մաշտոցը եւ հայ երգարուեստը	4–Աշուն

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ

* * *	Բախտաբեր դժբախտութիւն	1–Ձմեռ
* * *	Փանայիթ Իաթրաթի	1–Ձմեռ
* * *	Գիտակցինք միայն	1–Ձմեռ
* * *	«Խաբուած ըլլալ կ'ընդունէր, խաբող՝ ոչ»	2–Գարուն
* * *	«Մեհեան»	2–Գարուն
* * *	Վերստին յաւելուած	2–Գարուն
* * *	«Միր Պահատուր Ալի»ի հետքերով	2–Գարուն
* * *	«Հողին եղբայրները» եւ իր յաւերժաշունչ պատգամը	2–Գարուն
* * *	«Հողին եղբայրներ»ուն ոգեւանջները	2–Գարուն
* * *	Գեղեցիկ առիթ մը	3–Ամառ
* * *	«Դամբարան մը միայն»	4–Աշուն
* * *	Խաղարկուներու խաղեր	4–Աշուն

ՆՇՄԱՐՆԵՐ

«Խմբագիրներս են արել»	4–Աշուն
«Ցեղափոխական խենթ»ին ըսածը եւ պնդածը	4–Աշուն
Կուահումներ	4–Աշուն
Սիրած աղջիկը եւ...ուրինշ մը	4–Աշուն
Մատակեան քոյրերը	4–Աշուն
Թաղմանական թափօրներ	4–Աշուն
Բառեղէն պսակներ	4–Աշուն

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

«Հասկ» Հայագիտական տարեգիրք	1–Ձմեռ
«Իմ Մինասը» (Եակով Զարքարեան)	1–Ձմեռ

digitised by A.R.A.R.@

«Քեսապ»
(Ճ. Չոլաքեան) 1–Զմեռ
«Երիտասարդութիւն եւ դաստիարակութիւն»,
(Ազատուհի Սիմոնեան) 1–Զմեռ
Պ. Սեւակի «Միայնակ ծառը»
(Թարգմ. Վարդան Մատթէոսեան) 1–Զմեռ
«Եղիցի լոյս...եւ այլ քերթուածներ»
(Թարգմ. Միհրան Մինասեան) 1–Զմեռ
«Պատմագրութիւն Հ. Ճ. Դաշնակցութեան»
(Խմբագիր՝ Ճ. Քիւրքճեան) 3–Ամառ
«Գրիգոր Զոհրապի կեանքի ու գործունէութեան
տարեգրութիւն»
(Ա.Ս. Ծարուրեան) 3–Ամառ
«Մոխրացող արշալոյսներ»
(Ա. Զարխուտեան) 3–Ամառ
«Մրրկածին Դրոն»
(Ս. Վրացեան) 4–Աշուն
«Սփիւռքահայ արդի գրականութիւն-Ա. հատոր»
(Խմբագիր՝ Սեդա Ծաղիկեան-Տէմիրճեան) 4–Աշուն
«Սփիւռքահայ արդի գրականութիւն-Բ. հատոր»
(Խմբագիր՝ Սեդա Ծաղիկեան-Տէմիրճեան) 4–Աշուն
«Իրանահայ պարբերական մամուլը–18894-1994»
(Լ. Գ. Մինասեան) 4–Աշուն

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

1–Զմեռ, 3–Ամառ, 4–Զմեռ

«Բագին»ի 1996ի բովանդակութիւնը 4–Աշուն

digitised by A.R.A.R.@

ԴԷՊԻ 1700ԱՄԵԱԿ՝ ՍՈՒՐԲ ԹԱԴԷԻ ՃԱՄԲՈՎ
– խորհրդածական –
Արամ Ա. Կաթողիկոս, Անթիլիաս, 1996, 60 էջ:

●

ԵՐԱԶԱՅԻՆ ՀԱԼԷՊԸ
– արձակ –
Անդրանիկ Ծառուկեան, Պէյրութ, 1996, 204 էջ,
Հրատարակչատուն՝ «Շիրակ»:

●

ՄԽԱՅՈՂ ԱՐՇԱԼՈՅՍՆԵՐ
– պատմուածքներ –
Արաքսի Չարխուտեան, Լոս Անճելըս, 1995, 80 էջ:

●

ԵՍ ՄԻՇՏ ԼԱՒ ԵՄ
– յուշեր-տպաւորութիւններ –
Սալբի Բազրատունի, Լոս Անճելըս, 1996, 140 էջ:

●

ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆՆԵՐ
– ուսումնասիրութիւն –
Վ. Երանգեան, Մոնթրէալ, 1996, 100 էջ,
Հրատարակչատուն՝ «Հորիզոն»:

●

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ
– օրաթորիօ –
Սեղրակ Սեղրակեան, Անթիլիաս, 1996, 120 էջ:

●

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ
– արձակ –
Շուշիկ Տասնապետեան, Լիբանան, 1996, 76 էջ:

digitised by A.R.A.R.@

ԼԻԲԱՆԱՆ

Հատավաճառ	10.000 Լ.Ո.
Տարեկան բաժնեգին	40.000 Լ.Ո.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

Տարեկան բաժնեգին	40 Ամերիկեան տոլար

باكين

مجلة شهرية ، ادبية فنية وعلمية

المدير المسؤول

السيد ارتين كارنيك قزانجيان

•

PAKINE

REVUE MENSUELLE

LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire

Dr. A. KAZANDJIAN

•

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Խմբագիր

ՊՕՂՈՍ ՍՆԱՊԵԱՆ

Խմբագրութեան անդամ

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Հասցէ՝

Centre Culturel SHAGHZOYAN
Bourdj Hammoud — Liban

digitised by A.R.A.R.@